

ИВЛДЫІЗ

ISSN 0207-642 X

1

1990

Озъбекстан халкъ артисти ФЕВЗИ БИЛЯЛОВ.

ИҲЫЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАИИ-СИЯСИИ
ВЕ ЭДЕБИИ-БЕДИИИ
ЖУРНАЛ

Озъбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы

1

1990

ЯНВАРЬ
ФЕВРАЛЬ

ОН БИРИНДЖИ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор
АЙДЕР ОСМАН

Редколлегия:

Миразиз АЗАМ
Сервер АРИФОВ
Аблязиз ВЕЛИЕВ
Зиядин ДЖАВТОБЕЛИ
Борис ТИХОМОЛОВ
Зарема ТРАСИНОВА
Нузет УМЕРОВ
Эмин УСМАН
Риза ФАЗЫЛ
(месуль секретарь)
Миад ХАКИМОВ
ЧЕРКЕЗ-АЛИ
(баш редактор
муавини)
Урие ЭДЕМОВА

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

«Йылдыз» журналы он яшында 3

ЧЕРКЕЗ-АЛИ. Хатыра кошеси. Повесть 9
МАМБЕТ АБЛЯЛИМОВ. Ватан. Къаве. Озбек достума. Сиз бар-
сынъыз. Шиирлер 34

ТАИР ХАЛИЛОВ. Бинъбаш къорай. Повесть 36

ОКЪУЙДЖЫЛАРНЫНЪ ИДЖАДЫНДАН

ЛЕЙЛЯ. Къарбабанынъ бахшышы. Икяе 61
ЗУБЕЙДЕ ШЕЙХАМЕТОВА. Батакълыкъ. Икяе 65

Х. ИСМАИЛ. Азырлыкъ. Весикълалы икяе 70
ЮНУС КАНДЫМОВ. Айтынъ манъа. Тарпанлар. «Къар!-Къар!»
Эйран олма. Нагъме. Самолётта. Тизлерим.
Севгилиме. Балыкъ. Шиирлер 77

САНЪАТ

ФЕВЗИ АЛИЕВ. Халкъ йырджысы — Февзи Билялов 81

ХАТЫРА САИФЕЛЕРИ

ЭМИЛЬ АМИТ. Ич бир шей, ич кимсе унутылмады 89

КЪРЫМТАТАР ШИИРИЕТИ АНТОЛОГИЯСЫ

XVI асыр шаири Гъазай 104
ГЪАЗАЙИ. Гуль ве бульбуль (Дестандан парча). Гъазеллер 106

МЕДЕНИЕТИМИЗ ТАРИХЫНДАН

СЕЙТГЪАЗЫ ГЪАФАРОВ. Исмаил бей Гаспринский. Аяты ве
фаалиети 111
Меракълы фотосурет 136

КЪЫТЫКЪЛЫ ДАЛГЪА «ЙЫЛДЫЗ»ДА

ИРФАН АМЕТОВ. Икметли лугъат 139
Кърымтатар адлары 141

«Йылдыз» журналы он яшында

Вакъыт тез кече. Даа якъынларда «Йылдыз» журналы чыккып башлагъан эди. Энди исе он яшында. Бу он йыл насыл кечти? «Йылдыз»нынъ он йылда чыккыкъан алтмыш номеринде не киби материаллар басылды? Суаллер чокъ, амма оларнынъ джеваплары чешит тюрлюдир.

Улу Ватан дженкинден сонъ кърымтатар эдебиятынынъ уянув девири «Ленин байрагы» газетасынен сыккы багълыдыр. Газетаны Абселям Ислямов, Абдулла Дерменджи, Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Шамиль Алядин, Фетта Аким, Решид Мурад, Таир Селимов киби эсли-башлы языджыларымыз тешкиль этти ве анда чалыштылар. «Ленин байрагы» газетасы «Къызыл Кърым» ве «Яш ленинджилер» киби Кърымда чыккыкъан газеталарнынъ шанлы анъанелерини девам эттирди. Уйкен несиля адамлары яшларгъа эйи мунасебет косътердилер. 1965 сенеси, газета кенишлеген сонъ, онъа институтларны битирген бир группа яш кельди. Яшлар ана тилини бильмей, амма оны джан-юректен севе ве бу тильни менимсемек ичюн эр шейни япмагъа азыр эдилер. Уйкен аркъадашлар озъ бильгилерини джумертликнен пайлашаракъ, яшларгъа тиль огреттилер. Къартлар дарылгъан вакъытта биле биз олардан тиль огрене эдик. «Насыл чыккымсыз балаларсынъыз?» — деп шаша эди Абдулла Дерменджи. «Гъайретли олмакъ керексинъыз», — дей сакин давушнен Шамиль Алядин. «Я, бу девени кутмели, я бу диярдан кетмели», — деп техдит эте Таир Селимов. Оларнынъ дарылувы, насиаты исе сёзлерге чевирилип, бизим джонклеримизге тюшелер. Окъув, огренюв девири кыйын кечти, тёнъюльген, безген вакъытлар да олды, амма шу сене газетагъа кельген яшларнынъ ич бири газетаны ташлап кетмеди. Олар бу джеръан ичинде эбедий къалдылар, оларнынъ бир чокъу языджы олып етишти, медениетимизни, эдебиятымызны джанландырувда корюмли ишлер япты. Кърымтатар матбуатынынъ инкишафындаки экинджи сильтем анджакъ бу девирде корюнген яшларнен багълыдыр. «Ленин байрагы» газетасы бутюн бу йыллар девамында эдебият нешири хызметини де эда этти. Газета саифелеринде эдебий эсерлерге баягъы ер айырылды. Амма, кет-кете газета бедий эсерлер ичюн тарлыкъ этип башлады. Етмишинджи йылларнынъ башында журнал акъкъында лакъырдылар чыккыты. Бу лакъырдылар эки тюрлю эди: биревлер журнал керек, дей, биревлер исе керекмей, дей. Эр эки тараф озъ фикирлерини озюндже эсасландыра. Къаршы олгъанлар: «Башта Кърымгъа къайтайыкъ, сонъ журнал чыкыарымыз, анда эр шейимиз олур», — деселер, тарафдарлар: «Еди яшына кельген баланы мектепке бересинъиз, «токъта балам, Кърымгъа къайткъан сонъ мектепке барысынъ» демейсинъиз. Эдебият да буннынъ киби, бир ерде турып оламай», — дейлер. Бойле давалар бир къач йыл девам эткен ве уйкен несиля языджыларынынъ бу макъсаднен бир къач дефа япкъан ынтылышлары нетидже бермеген сонъ, тешеббюсни яшлар къолгъа алмагъа меджбур олдылар ве олар топланып, 1976 сенесининъ январь айында Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетине мектюп яздылар. Бойле мектюпнинъ биринджи авторы Риза Фазыл эди. Онынъ мектюбине Урие Эдемова, Айдер Осман, Сафтер Нагаев де имза чектилер, сонъундан Джевдет Аметов ве Ибраим Паши къошулдылар. Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетинде бу аркъадашларнынъ кърымтатар тилинде эдебият журналы тешкиль этилюви хусусындаки талапларыны догъру анъладылар ве тез вакъытта йылда эки кере «Йылдыз» меджмуасы чыкъаджагъы белли олды. Меджмуагъа языджы Черкез-Али баш редактор, Урие Эдемова исе месуль секретарь оларакъ тайинлендилер ве меджмуа шу сенеси чыккып башлады. «Йылдыз» меджмуасы кърымтатар языджылары ичюн бир менба олды. Йылда эки кере чыккыса да, о баягъы материаллары дердж эте, халкъны янъы догъгъан бедий эсерлернен, эдебий асабалыгъымызнен таныштыра эди. Меджмуа эдебиятымызны баягъы джанландырды, эдебият авескъярларыны озъ этрафында бирлештирди. Онынъ эр янъы номери эдебият алеминде бир вакъиа ола эди. «Йылдыз» меджмуасы дёрт йыл девамында «Йылдыз» журналына земин азырлады. Ниает, бу меджмуа эсасында 1980 сенесинден эки айда бир кере чыккыкъан «Йылдыз» журналыны тешкиль этюв хусусында къарар къабул этильди. Бу вакъиа кърымтатар эдебиятында котеринкилик, янъы джошкъунлыкъ догъурды. Журналгъа языджы Шамиль Алядин баш редактор оларакъ тайинленди. Энди журнал ири колемли эсерлерни, эдебий асабалыгъымыз-

бир чокъ кыйметли нумюнелерни нешир этип башлады. Онынъ саифелеринде пек, асар, халкъ агъыз яратыджылыгы, эдебий асабалыгъымыз, публицистика, саясат, эдебиятшаслыкъ ве эдебий тенкъид киби даимий рубрикалар пейда олды. Язылгъан, журналистлер, эдебиятшаслар ве умумен эдебиятны севген адамлар журнал ичюн эсерлер язмага кириштилер. Язылгъан эсерлер баягъы олса да, оларны дердж этюв иши о вакъытта кыйын эди, чюнки дургъунлыкъ девирининъ нызарети пек къатты эди. Журналнынъ аман-аман эр номеринде недир ола, насылдыр эсерлер тюшюриле, токътатыла. Бундан сонъ чешит анълатувлар язмакъ керек ола, журналгъа джеремелер къююла ве иляхри. Бойледже, эр кеснинъ кейфи бозула, эр ким бу алыннъ себепчисини къыдыра ве нетиджеде сагълам олмагъан муит мейдангъа келе эди. Бойле февкъуляде адиселерни кунъ эвельден коръмек, огюни алмакъ пек кыйын эди, чюнки бекленильмеген, умют этильмеген ерден башкъаджа мана чыкъарыла ве шамата котериле. Сексенинджи йылларнынъ биринджи ярысында «Йылдыз» журналынынъ фаалиетинде бойле вакъиялар сыкъ-сыкъ олды. Ойле девирлер кельди ки, журналда расткельген «Кърым», «Кърымтатар», «Къараденгъиз» киби сёзлернинъ асты къырмызы къарындашнен къалын этип сызыла, Кърымдаки шеэр ве койлернинъ эски адлары яздыртылмай эди. Кет-кете журналнынъ къабындан «На крымскотатарском языке» деген джумле биле алынып ташланды. Асабийлик, кергинлик эп артты. Журнал коллективи халкъкъа озь юзюнен, озь сёзюнен корюнмек истей, амма бутюн ерлерде онынъ озьлюгине даир нокъталар шефкъатсызлыкънен алынып ташлана ве буюк джеремелер къююла. Бойле вазияте халкъымызнынъ юрегине яткъан эсерлерни дердж этмек имкяны пек эксильди. «Йылдыз» журналындаки язылардан онынъ кърымтатарлар ичюн чыкъарылгъаныны бильмек кыйын эди. Кърымтатар тилининъ исе озю бар, ады ёкъ эди.

Ясакълар ве сынъырлавлар ичинде журнал чыкъармакъ ве оны халкъкъа бегендирмек гъает мушкюль олды. Амма «Йылдыз»нынъ даимий окъуйджылары энъ агъыр вакъытларда биле ондан юзь чевирмедилер, сабыр эттилер. «Йылдыз»нынъ ярыгъы де парылдады, де зайыфлады, амма сёнмеди.

Умумен, «Йылдыз»нынъ фаалиети чокъ къарсамбалар, муреккепликлер, давалар ичинде кечти. Онынъ биринджи номери чыкъкъанынен бир сыра яздылгъан, журналистлер, эдебият авескъярлары юкъары тешкиятларгъа мектюплер яздылар. Мектюплерде эсасен эки меселе котериле: биринджиси — журналнынъ тили, экин-джиси — андаки базы материалларнынъ дегерсизлиги. Шуну айтмакъ керек ки, журналнынъ тили «Ленин байрагъы» газетасынынъ тилинден баягъы фаркъ эте эди. Бир сыра сёз ве терминлерни адамлар анъламайлар, анълагъан такъдирде биле къабул этип оламайлар, чюнки олар шимдигедже бизим тилимизде башкъа шекильде къулланыла эди. Мисаль ичюн: кибрит-серник, эшитмек-ишитмек, ходжалыкъ-хозяйство-тесаруфат, самолёт-тайяре-учакъ, амма-ама, янгы-енъи, сабыр-сабур, прогрессив-мутеракъкий ве иляхри. Журналнынъ баш редакторы Шамиль Алядин дженктен эвель Кърымда бойле язылгъаныны айта, мектюп муэллифлери исе бунунъ аксини тасдыкълайлар. Шаматалар бири-бирине къурашып кетти, мектюплернинъ арды кесильмеди, эдебият адамлары тараф-тараф олдылар. Ара-ретлер кеттикче къызды, алевленди. Бойле шараитте кимнинъ акъ олып, кимнинъ акъ олмагъаныны бильмек пек мушкюль эди. Яшлар уйкенлерге бакъып шашты, шашмалады ве ахыр-сонъу бу «хасталыкъ» оларгъа да юкъты. Эдебиятнынъ вазифелери, проблемалары бир якъта калып, мутерем эдиплер бир-бирлерине япыштылар... Арды кесильмеген шаматалы къавгълар мангъа узакъ кечмиштен бир вакъианы хатырлата эди.

Дженк йылларында биз Къурман-Кемельчи станциясы янындаки Къарджав коюнде яшай эдик. Къурманны фашист самолётлары пек чокъ бомбалай эди. Къурманда патлагъан снарядлар бизим коюмизни де сарсыта, оларнынъ базылары койге келип тюше. Бойле вакъытларда аналарымыз балаларны эв ичине сыранен яткъыза ве устюмизге кийиз япа эдилер. Айткъанларына коре, кийизден къуршун кечмей экен. Бизлер исе бомбалар патлап, эвлер сычрап тургъан бир вакъытта кийиз астында ер талашып, бири-биримизнен тепише эдик... Бизлер дёрт-алты яшларындаки балалармыз. Бойле абдаллыкъны балаларгъа багъышламакъ мумкюн. Я, барып да, бомбалар патламаса, кийиз астында тепишеяткъан адамлар буюклер олса, бунунъ кулюнчли ал экени бир кереден анълашылыр... «Йылдыз» журналы чыккып башлагъан сонъ, мына бойле эм кулюнчли, эм кедерли ал мейдангъа кельди. Адамлар журналны маначыкъ этип, бири-бирлеринден акъ алып башладылар. Дерсинъ, журнал устуне бир сагъанакъ саркъты да, адамларны озь корюги ичине чекип, эп фырландырмакъта.

Мен о йылларда «Йылдыз» журналынынъ месуль секретары олып чалыша эдим. Язылгъан мектюплернинъ бириси тек меним акъкъымда эди. Оны окъугъанда мийим бузлады. Мектюпте меним 1982 сенеси «Йылдыз» журналынынъ алтынды

номеринде басылган «Расткелиш» адлы икяем талиль этиле. Муэллифлернинь фикириндже озбеклер кьрымтатарларыны деге экенлер. «Автор эки миллетни бири-биринен кьавгъа эттире ве миллий душманлыкьны пропагандирлей». Ана санга беля. Бу белянынъ астындан насыл этип чыкьмалы? Икяеде дегюшкен адамларнынъ миллетлери аньылмай. Мен икяени аджеле суретте рус тилине терджиме эттим ве «Звезда Востока» журналына бердим. Анда олгъаны киби басылып чыкьты ве буннынънен меселе ятышты.

Агъырмагъан башкьа багълангъан явлукьны чокъ вакъыткадже чезип аталамадыкь. Кене яхшы, гъайрыдан кьурув девири башланды ве явлукьларнынъ иши битти. Аджеба, биттими экен? Эдебиятнынъ сафлыгъы ичюн куреш, юксек бедийликке олгъан талап ичинде озь сербестлигине теджавуз корьген базы адамлар башларындаки явлукьны аля чезип оламадылар, устьлериндеки кийизни котерип атмадылар.

Энди о куньлер тарихкьа дёнди, амма тарихны атлап кечмек мумкюн дегиль. Ондан дерс алмакь, айт хуласалар чыкьармакь ичюн эр шей олгъаны киби айтылмакь керек. Затен, шимди де, базы кьалем аркьадашларымыз о вакъытта олгъан вакъиаларны, язылгъан мектюплерни хатырлап текрар джоша ве кене мектюп изазалар. Халкьымызнынъ юрегинде Ватангъа кьайтув истеги январдагъ киби фышкьырып тургъан вакъытта бойле арекетлер ич акьылгъа ятаджакъ шей дегиль.

Эр бир саада олгъаны киби, девир эдебиятнынъ огюне де янъы талаплар кьойды. Эр кеске белли олгъан адий аят акъикъатыны гъайрыдан анъталмакь ичюн аджеми, джансыкьыджы эсерлер язмакь мумкюн дегиль. Эбет, кьрымтатар эдебияты огюне рус эдебияты огюне кьойылгъан талапларны кьоймакь мумкюн дегиль. Бала учь яшына кирген сонъ, дёртке кире, бир кереден бешке, я да алтыгъа сычрап кечмей. Эдебиятнынъ инкишаф джерьяны да бунга бенъзей. Онынъ базы ерлерини атлап кечмек мумкюн дегиль. Шай исе де девирден артта кьалмагъа кимсенинъ акъкьы ёкъ, янъы язылаяткъан эсерлер кьрымтатар эдебиятнынъ шекиллёнген севиесинден эксик олмамакь керек.

«Йылдыз»нынъ биринджи девири бойле агъыр шараитлерде кечкен олса да, онынъ саифелеринде эдебиятымызда из кьалдыраджакъ киби эсерлер басылды. Булар Зиядин Джавтобелининъ шиирлери, Юсуф Болатнынъ «Алим», Черкез-Алининъ «Джумертлик», Эмиль Амитнинъ «Ишанч» романлары, Шамиль Алядиннинъ «Чорачыкьлар» повести, белли классик шаирлеримиз Ашыкь Умер ве Мустафа Джевахерийнинъ шиирлери, намлы йьрджымыз Сабрие Эреджепованынъ хатырлавлары, Аблямит Умеровнынъ белли разведкаджы Алиме Абденнановагъа багъышлангъан «Ватан кьызы», Риза Фазыл ве Лютфие Софунунъ «Аметханнынъ йылдызы», Энвер Арифов ве Джевдет Аметовнынъ «Абдул Тевфикъ» адлы весикъалы повестьлери, Шакир Селимовнынъ «Бар кучьнен» поэмасы, Урие Эдемованынъ «Баш язысы» повести ве бир чокъ дигерлери девир рухуны озьлеринде толусынен муджесемлендирген эсерлер оларакъ эдебиятымыз тарихындан ер алды ве гъайрыдан кьурувнынъ темелини азырладылар.

Гъайрыдан кьурувнынъ хош еллери «Йылдыз» журналына бир кереден токьунмады. Эвельден олгъан ясакьлар эппи девам эттилер. Журналнынъ 1985 сени бешинджи номери чыкькьанда худжур ал юзь берди. Журнал кьапында денъиз устюнде учып кетейткъан акъкьушларнынъ ресими бар эди. Юксек тешкиятта бу ресимге сийашь мана берильди ве баягъы кескин лакьырдылар олды. Кьрымда автоном республика олгъаныны бильдирджи тешкиятларнынъ адлары эп силинди. Ясакъ перделери яваш-яваш чекильдилер ве журнал окъуйджыларгъа эвеллери анъылмагъан Бекир Чобан-заде, Амди Герайбай киби аджайип шаирлерининъ аяты ве фаалиети акъкьында икяе этти ве оларнынъ шиирлеринден нумюнелер басты. Л. Климович тарафындан язылгъан Исмаил Гаспринскийнинъ кениш терджимей алы дюнья юзю корьди. Буюк мутефеккир ве нашир Исмаил Гаспринскийнинъ тек адыны бильген халкьымыз, ниает, онынъ ким олгъаныны, тарихта япкъан ишлери ве хызметлерини де бильди. «Кьрымтатар эдебияты тарихына бир назар» адынен Риза Фазыл ве Сафтер Нагаевнинъ кьрымтатар эдебиятындаки корюмли сиймаларнынъ аяты ве фаалиети акъкьында кьыска монографиясы басылды. Окъуйджыларымыз Гъазай, Теркий, Абдул-Азиз эфенди киби классик эдиплеримизнинъ яратыджылыгъындан нумюнлернен таныш олдылар. Исмаил Гаспринскийнинъ «Терджиман» газетасында басылгъан эсас материалларнынъ библиографиясы дердж олунды. Гаспринскийнинъ яратыджылыгъы бизим тарихымыз олса да, аля даа ачылмагъан чокъракъ кибидир. Бу чокъракьнынъ козьлери ачылыр ве ондан чыкькъан буллюр сувлар тарихымызнынъ бир чокъ саифелерине япышып кьалгъан кьара лекелерни темизлер.

Гъайрыдан кьурув кенишлеген сонъ, «Йылдыз» журналы да озь фаалиетини баягъы кенишлетти. Девир рухунда язылгъан даветяр эсерлер догъып башлады. Черкез-Али, Джевдет Аметов, Ибраим Паши, Билял Мамбет, Эрвин Умеров, Эмиль

Амит, Шакир Селимов, Иса Абдураман, Шерьян Алиев киби бир сыра языджылар бу девирде озьлерининь янъыджа язылгъан эсерлеринен корюндилер. Бу эсерлеринь базиларыны янъылыкънен эскиликнинь синтези демек мумкюн. Кимерде языджылар озь эсерлерини мытлакь оптимизмнен битирмеге арекет этелер ве бу истекнинь нетиджеси оларакь мантыкый екюн бозула. Бу эскикликимиз ичимизде ерлешип къалгъан ве къолайлыкънен кетмек истемеген сакънув дуйгъусынынь акъибетидир. Энди, ерсиз сакънув яваш-яваш чекильмекте.

Халкъымызнынь кечмишини, бугуньки яшайышыны, арзу-истеклерини айдынлаткъан керчектен окъунакълы эсерлернинь аз догъувына бир якътан эски стереотиплернинь яшавчанлыгъы себеп олса, дигер якътан эдиплеримизнинь корьгю даиресининь малюм дереджеде сынъырлангъаны, бедий эсерлернинь огюнде тургъан вазифени толу ис этмеюви, эсер ичюн сечильген сюжетни проблема дереджесине котерип, онъа белли бир севиеде ичтимаий-социаль мана бермеге бильмеювидир.

Эдебиятымыздаки бугуньки эскикликлерни тек эдиплеримизнинь озьлеринен багъламакъ да догъру олмаз. 46 йыллыкь аятымыз, муит бизим халкъымызны, бу джумледен онынъ языджыларыны ойле шараитте тутты ки, олардан бутюниттифакъ колеминде парлакь эсерлер яратмакъны талап этмек къыйын. Языджы пишмеси, пишкинлешмеси ичюн белли эдебий джерьянны кечмек керек. Бизим шимдики языджыларымызнынъ арасында ана тилинде мектеп корьген бир къач адам къалды, къалгъанлары русча, я да озьбекче окъудылар.

Бир кере Озьбекстан Языджылары бирлигинде кинематография хадимлеринен корюшюв олды. Олар языджыларгъа янъы фильмлер ичюн эсерлер къыдырып кельгенлер. Режиссёрларнынъ бири меним кърымтатар экенимни бильгенинен: — Сизинь «алтын булутчыгъынъыз» догъдымы? Догъгъан олса, беринъиз, — деди.

Мен шашмаладым. «Алтын булутчыкъ» дегенде режиссёр языджы Анатолий Приставкиннинь «Геджеледи алтын булутчыкъ» повестини назарда тутта эди. Эбет, бизим эдебиятымызда бунъа бенъзеген эсернинь догъувы табий, эм олар догъдылар да. Булар Эмиль Амитнинь «Сыгъын чокърагъы» повести, Эрвин Умеровнынъ «Умют» повести, «Янъгъызылыкь», «Къара поездлар», «Рухсет» икяелери, Черкез-Алининь «Отъмекнинь къадири», «Бизим Никита» икяелери, Иса Абдураманнынъ «Баарь» романы, Джевдет Аметовнынъ «Сёнген оджакълар» повести ве бир чокъ дигерлеридир. Амма кино хадимлери рус тилинде эсер истейлер. Визде исе рус тилини бильген адам чокъ олувына бакъмадан, эсерлерни чевире биледжек адам ёкъ дереджеде.

Поэзияда гъайрыдан къурув рухунда язылгъан эсерлернинь сайысы багъыдыр. Билял Мамбетнинь «Гульзаде» поэмасы, Шакир Селимовнынъ «Учъ эсир» балладасы, Шерьян Алиевнинь «Копюрлерни кечкенде», «Ренклер тили», Юнус Кандымовнынъ «Орманлар шувулдай», Гульзар Дерменджининь «Айвасыл огълу» поэмалары, Абдулла Шернинь «Агълаяткъан таш» дестаны янъы бакъыш ве янъыджа фикирлевнинь нетиджеси оларакь догъдылар. Сайыджа эсерлер чокъ, амма халкъымыз яшап кечирген сюргюнлик йылларынынъ фаджиаларыны эдебиятта акс эттирюв энди башланды. Бу джеэттен языджыларымыз халкъ огюнде борджулар.

Кърымтатар эдебиятында генч несильнинь шекилленинде «Йылдыз» журналынынъ да ролю муим олды. Уйкен языджыларнынъ эсерлери чокъ олувына бакъмадан журнал яшларнынъ яратыджылыгъыны назардан къачырмамагъа арекет эте. «Яшлар яратыджылыгъындан» рубрикасы сыкъ-сыкъ корюнип турды, эки йылда бир номер толусынен, я да эксернет къысымы яшлар яратыджылыгъына багъышланды. Генчлерден учъ адам — Венера Ибраимова, Сервер Арифов ве Айше Кокиева СССР Языджылары бирлигине аза оларакь къабул этильдилер. Ери кельгенде шуны айтмакъ керек ки, дургъунлыкь йылларында бир сыра уйкен ве орта несиль языджылары конъюнктура себебинден бу тешкилятка кирип оламадылар.

Халкъ агъыз яратыджылыгъындан нумюнелер журналда даимий суретте басылып келинди: чынълар, манелер, масаллар, аталар сёзлери, эфсанелер, дестанлар ве иляхри. «Эдиге бий» дестанынынъ басылувы бу саадаки мувафакъиетлеримизнинь биридир. Усеин Курччи тарафындан тертип этильген «Сёз бирикмелери» (фразеологизмлер) лугъаты «Йылдыз»да учъ йыл къадар басылды. Халкъ яратыджылыгъы тюкенмез бир хазинедир. Бу хазинени халкъкъа еткизювде «Йылдыз» эвельки ёлны кутеджек.

Балалар ичюн язылгъан эсерлер севиесиндже гъает чешит, озюни толусынен бу саагъа багъышлагъан языджы, я да шаир шимдилик ёкъ, шай исе де шаир Билял Мамбетнинь яратыджылыгъында балалар ичюн язылгъан эсерлер чокъ. Нузет Умеров, Айше Кокиева, Решид Мемиш киби шаирлернинь яратыджылыгъында да балалар мевзусы муим ер тутта.

Тенкйид телюкели саа олып кяалды, бу саада базы бир ишлер япкъан язиджыларымыз биле кенаргъа чекильдилер. Тенкйидни кябул этмеге (кимерде исе тенкйид этмеге) бильмеюв адамларны бу муим саадан четлете, олар тенкйиднинъ нисбетен хавфсыз тарафына — эдебиятшнаслыккыа авушалар.

Окъуйыджыларымыз рус ве озьбек тиллеринде сербест окъуя бильгенлерини назаргъа алып, журнал терджиме эсерлерининъ сайысыны экильтти, амма терджимени бир тамам токътатмакъ янълыш олур, кимерде-бир къардаш эдебиятлардан нумюнелер берюв аныанеси девам эттириледжек.

Эр бир нешир киби, «Йылдыз» журналы да келеджекке бесленильген айдын уютлорнен яшай. Келеджекте, яни журналнынъ он биринджи йылында эдебий асабалыгъымызгъа таба эйидже чевирильмек керек оладжакъ. Он биринджи йылынъ биринджи номеринден башлап журналда «Кърымтатар шириети» антологиясы» деген янъы рубрика ачыла. Бу рубрика алтында кечмиш девир шаирлерининъ ширий эсерлери басыладжакъ. Бу макъсаднен Усеин Кефевий, Мухаммед Герай, Гъазайи, Джанмухаммед, Ашыкъ Умер, Мустафа Джевхерий, Абдул-Азиз эфенди, Шевкый Бектуре, Челебиджан, Амди Герайбай, Мемет Нузет, Бекир Чобан-заде, Абдулла Ляtif-заде киби эдиплернинъ яратыджылыкъларындан нумюнелер араштырув иши девам эттириледжек. Несир эсерлерге кельсек, биринджи неветте, Исмаил Гаспринский, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Джемиль Сейдамет киби язиджыларымызнынъ унутылгъан эсерлери, Бекир Чобан-заде, Осман Акъчокъракълы, Мамут Недим, Якъуб Мусаниф ве дигерлерининъ ильмий, эдебий-тенкйидий макъалелерини басмакъ козде тутула. Гъарп ве рус эдебиятындан эвельки вакъытта япылгъан терджимелерден де файдаланув имкянлары араштырыладжакъ.

Улу Ватан дженкиден сонъки девирде сюрюнликте яшагъан ве шимди аятта олмагъан Эшреф Шемъи-заде, Абдурейм Алтанълы, Керим Джаманакълы, Гъафар Булгъанакълы, Абдулла Дерменджи, Фетта Аким, Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Энвер Селямет, Амет Мефаев, Якъуб Зекки, Мамбет Алиев киби язиджыларымызнынъ асабалыгъына, хусусан оларнынъ озь вакъытында басылмайып кяалгъан эсерлерине дикъкъат айырыладжакъ. Кърымтатар эдебиятынынъ он эки векили Улу Ватан дженки джебелеринде эляк олды. Оларнынъ эдебий асабалыгъыны шимдики окъуйыджыларнынъ вариетине чевирмек лязимдир.

Замансыз ве земинсиз бедий эсер догъа бильмез. Эр анги эсерде вакъиа зуур эткен ер ве девир косьтериле. Бусыз севги акъкъында да, кунъделик вакъиалар акъкъында да язмакъ кыйын. Кърымтатар эдебиятында исе къараманлар къаерде арекет этсе эте, тек догъмуш юрта дегиль; пек чокъ топракъларны, манзараларны севе, тек ана топракъларны, ана табиятны дегиль, чюнки язиджыларны миллийликнен къоркъузып кельдилер. Шимдигедже укюмде олгъан фикирге эсасланаджакъ олсакъ: миллий севги миллетчиликке алып келе, миллеттен тыш абстракт фикир исе интернационализм оларакъ такъдирлене эди. Халкъымызнынъ энъ яхшы эвлятлары шахскъа табынув йылларында, дургъунлыкъ ве бошбогъазлыкъ йылларында озь Ватанларыны севгенлери ичюн, озь халкъыны кыйгъыргъанлары, онынъ тарихына урьметнен бакъкъанлары ичюн миллетчиликте къабаатландылар. Халкъымызнынъ кечмиши онларнен йыл девамында айдынлатылмады, онынъ эдебият тарихындаки сиймалар о дереджеде тюссизлендилер ки, Ашыкъ Умер, Исмаил Гаспринский, Бекир Чобанзаде дегенде чал сачлы кърымтатарнынъ биле юзюнде суаль алямети догъа. Биз тарихымызны унутмадыкъ, амма унутаяздыкъ. Имля лугъаты биле олмагъан тилимиз баягъы фукарелешти.

Гъайрыдан къурув эдебиятымыз огюнде янъы имкянлар ачты. Энди чалышув, озюни аямадан гъайретнен, шеджаатнен чалышув девир кельди, амма эдиплеримизни недир эп тутып тура. Эбет, керчектен чалышмакъ ичюн адамгъа рухий мувазанат керек. Кърымтатар язиджыларында эр шей олгъаны алда рухий мувазанат ёкъ. Бу ал, занымджа, Кърым АССРни тиклевдеки бельгисизликнен багълдыр. Анълашыла эбет, юрегимиздеки тююмлернинъ сонъунадже чезильмеси, корюнмез кыршавлар вуджутларымызны бошамасы ичюн кърымтатар халкъынынъ акъукъкы толусынен тикленмек керек. Биз революцион янъарув девиринде, муим вакъиалар арфесинде яшамакътамыз. Бойле девирде кюл къавуштырып отурмакъ мумкюн дегиль.

Журнал озюнинъ келеджектеки ишлерини умумен планлаштырса да, планлар иш девамында денъише, текмиллене, чюнки бедий эсерлерининъ эписи план эсасында язылмай, эдебий асабалыгъымыздан басылмасы ишандырылгъан эсерлерининъ базылары тапылмай. Эдебий асабалыгъымызны топлав ишине эндицен сонъ эр кес киришмек керек, эвлерде сакъланып кяалгъан эски китапларны, журналлары, газеталарны мейдангъа чыкъармакъ ве оларнынъ ичиндеки кыйметли шейлерни умумхалкъ вариетине чевирмек вакъыты кельди. Лячаре, сачылгъан вариетни бирер-бирер топламакъ ве халкъкыа такъдим этмек керек оладжакъ.

Журнал эдебий асабалыгъымызгъа не къадар дикъкъат этсе де, земане язы-

джыларынынъ яратыджылыгы биринджи планда тура. Янъы эсерлер журналда басыларакъ, сынавдан кече, кениш окъуйджылар кутълесининъ фикирини къазана ве бойледже, китап олып чыкъмагъа акъ къазана.

Якъында белли яызджымыз Риза Халид «Пешраф» адлы романыны язып битирди. Романда бир аиленинъ такъдири мисалинде кърымтатар халкъынынъ башына кельген фаджиалы аллар тасвирлене. Журналда романнынъ биринджи къысымы басыладжакъ. Шаир Черкез-Али «Афат» адлы ширий повестини битирмекте. Яызджы Аблязиз Велиев белли кинорежиссёр ве оператор, Кан шеэринде отъкерильген халкъара кинофестивальнинъ лауреаты, РСФСРде нам къазангъан санъат эрбабы Мансур Байбуртлы акъкъында весикъалы повесть язды.

Яшлар яратыджылыгынынъ журналда озъ ери бар. Венера Ибраимова, Айше Кокиева, Юнус Кандымов, Решид Мемиш, Шукри Аппазов, Гульзар Дерменджи, Сейяре Меджитова, Наджие Аметова киби эдебиятта баягы корюнген яш къалемлер гъайретнен чалышмакталар. Илериде журнал окъуйджыларгъа оларнынъ яратыджылыгындан да нумюнелер такъдим этеджек. Буларнынъ эписи журнал тек яызджыларнынъ эсерлерини басаджакъ экен, деген фикирни анълатмамакъ керек. Журнал халкънынъ вариети, халкъымыз ичюн меракълы, къыйметли олгъан эр анги эсер, хатырлав онынъ саифелеринден ер аладжакъ. Кърымтатар тилинде аман-аман ярым асырдан берли мектеп олмагъаныны козьге алып, журналгъа кельген материалларнынъ анги тильде язылгъанына, шимдилик, эмиет берильмей. Энъ муими, керекли ве актуаль материал олса, журнал онынъ терджимесини тешкиль этмеге азыр.

Он йыл эдебият ичюн салмакълы девир. Журнал бу девирде бир сыра янъы муэллифлерни догъурды, яш къалемлерни тербиеледи, эдебий джемаатчылыкъны яваш-яваш озъ этрафына топлады, онынъ окъуйджылары эркяныны бельгиледи. Халкъымыз озъ журналындан девиримизнинъ кемалына кельген мевзуларда юксек бедиятли янъы эсерлер беклемеге акълы. Тарихымызнынъ бедий аксини догъурув борджу бугунъ де-бугунъ яызджыларымызгъа ильхам бермекте, оларны тарихнынъ къапанакъ ве къарышакъ саифелерини айдынлатмагъа рухландырмакта.

Биз «Йылдыз» журналынынъ он йыллыгы мунасебетинен онынъ шу девирде отип кечкен ёлуны къыскадан айдынлатмагъа аракет эттик. Кечкен он йыл журнал ичюн чешит къыйынлыкъларнынъ астындан чыкъув, озъ ёлуны ве имкяналарыны къыдырув, иджадий осюв, пишкинлешюв девирин олды. Бу девирде «Йылдыз» белли дереджеде озъ юзюни шекиллendirди, озъ ёлуны тапты дие билемиз. Озюнинъ экинджи он йыллыгына аякъ басар экен, журналымыз озъ келеджегини бутюнлей миллий меселемизнинъ чезилювинен багълай. Бу меселенинъ чезилюв кетишаты исе «Йылдыз»ымызнынъ тез вакъытта тувгъан ватанда парылдайджагына, халкъымызгъа хызметини озъ юртумызда девам этеджегине буюк ишанч догъура. Биз эпимиз бунынъ бойле оладжагына дуаджымыз.

Эбет, журналнынъ вазифеси, макъсады халкъгъа хызмет этмектир. Лякин шусы муим ки, бу хызмет бошкъа кетмемели. Халкъ ондан олдыкъча кениш файдаланмалы ве къойылгъан макъсаднынъ акъланмасына иришилмели. Яни журнал окъуйджыларынынъ даиреси олдыкъча кениш олмалы.

Эльчирпмакъ ичюн эки эль керек: бу манада бири журнал, дигери окъуйджы. Макъсадкъа иришмек ичюн бу эки эль бири-бирине къошулмакъ, бири-бирини анъламакъ керек. Айдынъыз, гонъюль бирлигинен айдын келеджекке, алидженап макъсадларгъа эльчирпайыкъ.

АЙДЕР ОСМАН,
«Йылдыз» журналынынъ баш редакторы.

ХАТЫРА КОШЕСИ

Вёсикъалы повесть

Юзюмлер джыйылып битти. Азмы, чокъмы, не къадар берекет етишти-рильген олса, эписи совхознынъ шарап заводына ёлланды, энъ яхшы, кей-фиетли юзюмлер исе, къышлыкъ буздолапкъа ерлештирильди. Багъджы-ларнынъ эсас иши, шу йылнынъ сонъуна къадар юзюм тюплерини пыта-макъ, теллерден чезип ерге бастырып къоймакъ эди. Сонъра багъ аралары-на механизаторлар келип, юзюмлерни озъ земане техникасынынъ даа якъынларда иджат этилип чыкъарылгъан «Юзюм комюджи» агрегатынен ишке киришеджеклер.

Бутюн яз ве кузь айлары багъ-багъчаларда шамата, трактор давушла-ры, чешит гурюльтилер ве сеслер эксик олмай эди. Шимди не ичюндир, эр ер сукюнет ичинде. Этраф чым-чырт. Санки ишчилер койден чыкып кетти-лер. Де анда, де мында адамлар расткельселер де, олар бир якъларгъа ашыкъалар, бир-бирлерини коръмеген киби, я да узакътан олса да, баш саллап кечип кетелер. Шимди ёл ичинде токътап, саатлернен сафсаталап турмагъа вакъыт ёкъ. Бунъа кузь дейлер. О якъ, бу якъ чапкъалап бир шейлер этип етиштирсенъ къышлыкъынъ азыр. Етиштирмесенъ... Эр шей къар астында къалыр. Анатолевка коюнде исе къыш эр ерден эвель баш-лай. Озю Алма-Атадан докъсан километр авлакъта олса да, мында къар бир ай эвель ягъа. Бааръ де аман-аман бир ай кечикип келе. Ала-Тау дагъ-ларынынъ этегинде ерлешкен бу койчикке берильген табиятнынъ энъ буюк къыш-къышлыкъыны эте, яз-язлыкъыны. Не къадар дюльбер баари олса, о къадар да дюльбер къышы бар. Бааръде кой этегинден башлап кеткен дерели-тёпели къырлар чешит дагъ ве къыр чечеклеринен безенелер. Къыр-лар яваш-яваш котериле ве кок юзюне созулып кеткен сюрюбаш къаялар-ны тешкиль этелер. Бу къаяларнынъ тёпелери яз ве къыш къарнен оръю-ли. Ашагъы тарафлары чам ве арча агъачларынен, олардан да бираз ашагъыда къырлар чешит сой кийик емишлер — къырмызы дагъ алмасы, армут, кучъара, гогем, итбурун киби бир чокъ кийик тереклернен ярашып турмакъта. Бу дагълар язда бутюн алемге гузеллик багъышлай. Онынъ къокъулы, темиз авасына нефес алып тоямайсынъ. Дагъларнынъ этегинде иште бу Анатолевка койчиги ерлешкен.

Ала-Тау дагъларынынъ тюбюндеки бу койде учъ юзге якъын кърымта-тар аилеси яшамакъта. Олар мында къайдан кельгенлер? Насыл еллер, насыл такъдир оларны бу ерге кетирип ташлагъан, аджеба? Биз буны бираз сонъджа анълармыз. Шимди юзюм багъына къайтайыкъ.

Багъчаларда алмаларны, багъларда юзюмлерни джыйып алгъан сонъ, койлю халкъында «Къорукъламакъ» деген бир адет яшап кельмекте. Къарасувлылар бунъа «Чамблама» дейлер. Яхшымы бу ярамаймы? Не десенъ де, етиштирильген берекетни зиян этмеден тымар этип, халкънынъ вариетине чевирмек яхшы шей. О берекет эп бир гъайып оладжакъ. Девлет хазинесине тюшюрмек керек эди, дейджек оласынъ амма, деп оламайсынъ. Чюнки, халкъта эвель-эзельден айтылып кельген бир лаф бар: «Багъча байлыкъ, бир айлыкъ». Оны озъ муддети ичинде джыйып алмадынъмы, бу гъайып демек. Гъайып олмасын деп къорукъламагъа аман-аман бутюн

джемаат чыкъя десек янъялмамыз. Хусусан балалар. Мектептен чыккыан сонъ, балалар багъчалар ичинде къарынджалар киби дагъылып кетелер. Бир-бирлеринен кунълешип къорукълайлар. Акъшам бакъсанъ эписининъ сепети толу, зорнен котерип эвге кетирелер. Бойле аллар бизде эвельде де ола эди. Бизим яшлыгъымыз къорукъламакъ зевкынен кечти. Энъ зевкылысы джевишлер къакъылып биткен сонъ олур эди. Кок юзюне далларыны джайгъан джевиш тереклерини къакъмакъ эр кеснинъ элинден кельмей эди. Эр зенаатнынъ озъ устасы олгъаны киби, джевиш къакъмакынынъ да озъ джесюране усталары олур эди. Олар киби кимсе терекке чыкълamaz, олар киби джевишнинъ пытакъ уджларыны, тынкъасыны кимсе къакълamaz эди. Коюмизде джевиш къакъылгъан вакъытта халкъ арасында чешит шакъалар, чешит уйдурмалар юрер эди. «Къавджы Сейтумер узун таягъыны алып джевиш терегине чыкътымы, башынъыз тешильмегенини истесенъиз, эки юз метр авлакъта отурынъыз. «Эмираметнинъ Якъубы къакъкыан джевиш терегининъ тюрбюнден кечеджек олсанъыз, кокюс къафесинъизни сакъланъыз» киби лакъырдылар адамларнынъ кейфине уяр ве ишке берилип кеткенлерини дуймаз эдилер. Къорукъламакъ ялынъыз джер-джемиште дегиль, башкъа махсулатларнынъ тымар вакътында да ола. Шималь районларда, я да мемлекетимизнинъ дигер кошелеринде яшагъан койлю эмекчилери мисаль ичюн къартон къорукъламагъа, согъан, чюкюндир, бучма, себзе ве иляхре къорукъламагъа чыкълалар. Бойле районларда къорукъланынынъ эмиети даа буюк ола. Чюнки, бир къач кунъ ичинде берекет тымар этильмейип чайырда къалса, акъшам апансыздан сувукъ ура, къар ягъа, бучманъны тапсанъ ал. О бир геджеде бузлап таш кесилип къала. Инсан дегиль, айван биле ашап оламай. Бойле къорукълама нетиджесинде инсанлар озъ эмегини тѳкип етиштирген берекетини чюрип зиян олып кетювден сакълай, озю де ондан аз бучукъ файда коре.

Анатольевкада къорукълама кунълерининъ биткенине баягъы вакъыт олды. Багъчаларда, багълар арасында адамларнынъ корюнмегенлери чокътан. Район меркезинден гедженинъ бей вакъыты озъ эвине къайтып кельмекте олгъан директорнынъ козюне газикнинъ пенджересинден насылдыр бир атеш ярыкълары корюнди.

— Токътатчы!— деди Орынбаев Джантай озюнинъ «Эбедий» шофери Хамидке шубели бакъып. Онынъ ады-ѳлу «Къалдыргъач» деп чагъырыла эди.

— Бу насыл атеш экен багънынъ ортасында? Джюръ, корип келейик. Директор Орынбаев ве «Къалдыргъач» лагъабыны ташыгъан ялпакъ бетли, къалын дудакъ шофер ѳлнынъ кенарындаки къарагъачлыкъ арасындан кечип, энди баягъы сыралары комюльген багънынъ оба-тѳпелерине сюрюнип, чытырдап, алевленип янмакъта олгъан атешке таба адымладылар. Зиндан къаранлыкъ. Ава салкын. Этраф чым-чырт. «Бу насыл атеш ола биле, аджеба? Екъса кунъдюз ишчилер якъып къалдырдылармы? Ойле олса, шимди саат яры геджеден авгъан, беш-алты сааттан берли сѳнмей янгъан атеш олурмы? Екъ, мен гъалиба бир джинаетчининъ изине тюшеятырым».— Къалдыргъач, яныма кель, пысып, сакъланып барайыкъ. Акъылынъдамы, отъкен афта, анавы кърымнынъ сыгъырыны, бузавыны огъурлап, гедже багъчада тымар этип кеткен эдилер. Бу да ойле шей олса керек,— деп пысылдады Орынбаев шоферини эр итималгъа къаршы насылдыр бир уджюмге азырлап. Акъикъатен, юзюм ѳлакълары арасындан эгилип юрьсенъ, атеш янына кельгендже сени ич бир кимсе корип оламайджакъ. Къалдыргъач къолуна таш алды, директорнынъ огюне чыкъты. Беш-он сыра арасындан кечкенлери киби, атеш башында отургъан эки адамны эследилер. Якъынлаштылар. Энди оларнынъ юзю ачыкъ-айдын сечильмекте. Экиси де совхоз тракторджылары. Бири Джафер Къуртсеитов, дигери Саид Сейтасанов.

Директорны корьгенлери киби, экиси де аяккъа турдылар. Юзьлери бетлери тоз-туфан. Ялынъыз козьлери йылтырайлар. Усть-баш топракъ,

фуфайкалары, памукъ штанлары джартылашкъан, къулакълы къалпакълары мазут ве майдан йылтырап къалгъан.

Директор шашты. О бойле шей омюринде корьмеген. Гедженинъ бир маалинде эки трактор, эки тракторджы атеш башында исинмектелер.

— Апайларынъыз эвге къоймадымы, ёкъса?— деди директор кулюмсиреп бираз озюне кельген сонъ.

— Отурынъ, отурынъ,— деди Саид оларгъа атешни косътерип. Джафер четте обаланып тургъан юзюм кутюклеринден алып, оларгъа узатты. Эписи отурдылар ве бираз индемей атешке бакъып къалдылар.

— Мынавы делянканы бу гедже къапатып чыкъмакъ ичюн сёз бердик,— деди Саид сукюнетни болжоп.

— Тезден сувукъ ураджакъ экен, радиодан эшиттим,— деди Джафер сёзге къошулып.— Эки кунъ даа даврансакъ бригадамызнынъ ишини битирмиз. Юзюмлерни копип етиштиралмасакъ гъайып этеджекмиз. Сувукъ урса, йылындан берекет ёкъ.

— Йылындан дегиль, бир къач йыл берекет гъайып, десе. Пока оларны къазып, кутюклерини чыкъарып янъы чубукълар отуртып берекет корьгендже ким бар, ким ёкъ. Энъ аздан беш-алты йыл беклемек керек,— деди Саид дудакълары арасында сёнип къалгъан «Приманы» кусевнен тутандырып.

Директор индемеди. Бу тракторджы йигитлернинъ лакъырдыларыны динълеп о айретте къалды.

— Айды етер, атешинъизни сёндюр де, эвинъизге къайтып раатланынъыз,— деди директор аякъкъа туруп.

— Къайтаджакъ олсакъ, мында къалмаз эдик даа,— деди Саид итираз бильдирип.

— Биз бираз ял алып, бир къач сыра даа айдап чыкъмакъ истеймиз,— деп Джафер директорны козьлеринен оздырып къалды.

— Ахмакъ татарлар,— деди Къалдыргъач машинаны кочюрип ёлгъа тюшкен сонъ.

— Не ичюн?

— Пара деп джан береджеклер. Кунъдюз етмеген оларгъа, гедже де...

— Я сен ахмакъ дегильсинъми?— деди директор шоферге бакъмайып.— Сен де шимди келининъ янында олмакъ керексинъ амма, коресинъми, руль башындасынъ.

— Менимки башкъа...

Ноябрьнинъ орталарында юзюмлер япылып битти. Орталыкъны терен къар чаршафы къаплады. Эм ойле олып чыкъты ки, сонъки сырларны япкъанда бирден сувукъ урды ве япалакълап кельген къар иримеди. Эр шей къар астында къалды. Багъджылар раат нефес алдылар. Энди оларгъа март айына къадар багъларнынъ вазияти акъкъында тюшюнмеге шей ёкъ. Олар къалын къар астында сувукътан сакъланып яталар. Бааръ сыджакълары башладымы бу къар шербетини сюзип гъыдаланаджакълар. Шунунъ ичюн олса керек ки, койлюлер къар ягъса къуваналар.— Берекет бу, берекет, ягъа берсин!— деп бир-бирлерине озъ севинчлерини беян этелер. Багъчеванлар, багъджылар, захиреджилернинъ зевкъ-сефа сюрген кунълери башлай, амма, айван асравджыларнынъ къасеветлери арта бере. Малюм ки, маллар фермаларда къапалып къалалар. Оларгъа ем керек, емни де ёлсыз къырлардан ташымакъ керек. Бу ишке кене де механизаторлар екилелер. Фермаларгъа пекитильген механизаторлар бу ишлерге джевапкъарлар. Саидлер, Джаферлер энди раат юкъламакъталар. Олар озъ тракторларыны гаражгъа айдап кельди ве тувардылар. Мында тамир ишлери башланаджакъ, тракторлар бааръ кунълерине къадар тамирленип, ишке азырланып къойыладжакъ. Техникадан яхшы анълагъанлар ичюн бу иш дегиль. Парлангъан, иштен чыкъкъан, авуштырылмасы зарур танылгъан къысымлар олса, механизаторлар оны бир-бирлеринен ярдымлашып, зевкъ иле япалар. Атта, домино такъылдатмагъа да вакъыт тапалар.

Совхоз бухгалтериясында йыллыкъ эсабат кете. Ишчилернен кечкен айнынъ эсабы кесильсе, сонъ йыллыкъ отчёт башланаджакъ. Баш икътисадчы Имамбаев директорнынъ кабинетине бир топ къагъыт алып кирди. О совхознынъ икътисадий вазиятинен къыскадан директорны та-

ныш этти. Вазият макъталаджакъ дереджеде дегиль. Алма планы ар-
ткъачынен эда этилсе де, келири юксек дереджеде дегиль. Не ичюн? Бу
суальге джевап бермеге ишини, хозяйствоны инеден-ипине баргъандже
яхшы анълагъан мутехасссы ребер керек. Орынбаев ойлерден дегиль.
О Алма-Ата кой хозяйствосы институтыны битирип догъру бу совхозгъа
кельди. Совхозны харабе алында къабул этти. Алма багъчалары энди толу
берекет берип башлагъан йыллар эди. Директорнынъ аджемилигинденми,
хозяйствоннынъ хырпалангъанынданми, мында ишни бир кереден ёлуна
къойып, кочюрип йибермек къолай дегиль эди. «Пиструшка» адлы къыр-
мызы янакъ алма джыйылып башланды. Бу алма багъчасы элли гектар
ерни тешкиль эте. Ойле дюльбер, ойле шыралы, леззетли бу алманы бир
къач кунъ ичинде джыймакъ ве муштерисине теслим этмек керек. Вакъыт
кечтими, алма тургъан еринде бошай, сияра ве чюрип башлай. Мында
эхмалджылыкъ кечмей, буюк теджрибелли тешкилятчылыкъ талап олуна.
Шеэрден кельген студентлер ве бутюн багъчеванлар бу алманынъ вакътын-
да джыйылып алынмасында иштирак этелер. Девлет ишханелерине, ба-
зарлардаки емиш токъанчыкъларына ташыла. Махсулны багъчадан тракт-
ор прицепперине юклеп чыкъаралар, сонъра прицепперни машиналаргъа
илиштирип шеэрге ёллайлар. Шеэр консерва заводы алдында йыгъылып
къалгъан машина небетини корьсенъ, дюньяндан безерсинъ. Бу сезонда
Къалдыргъач да эки прицеппи юк машинасынен алма ташый. Директор-
нынъ садыкъ эльчи-шофери озь атиклигинден файдаланып бу ишлерге
ярдым этер деген манада вакътынджа юк машинасына авушты. Лякин
файдасы ёкъ. Иш темелинден янълыш къойылгъан. Шимди озень киби
акъып кельмекте олгъан номай алма берекетини къабул этюв пунктларын-
да бир шей япмакънынъ чареси ёкъ. Къалдыргъач-завод идаресине бир
къач кере кирип чыкъса да, эки кунъден берли он беш тонна махсулны
теслим этип оламай. Совхоз сонъ дередже озюни ашагъы къоя ки, атта
килосыны докъуз капиктен бермеге разы олды. Эки кунъ кечти, теслим этип
оламады. Директоргъа телефон этти. — Не япсанъ, яп, алманы теслим этип
къайт! — деп эмир берди директор. Къалдыргъачнынъ «авторитети» мында
кечмедиле. Алмалар сиярып башлады. Не япмалы. О машинаны айдап Къап-
чагъай шеэринге кетти. Къапчагъай Алма-Атадан етмиш километр узакъ-
лыкъта. Къалдыргъач ойле тюшюнди ки, Къапчагъай ишчилер шеэрчиги.
Оларгъа емиш керек. Тюшюнджеси мында да бош чыкъты. Базар ларёкла-
рына теслим эталмады. Копторгъа къабул этмедиле. — Килосыны еди капиктен
алынъыз, — деди Къалдыргъач. Къабул этмедилер. Совхозгъа алып къай-
тмакътан башкъа чаре ёкъ. Къалдыргъач совхоз идареси алдына алма толу
прицеппернен келип токътагъанда яры гедже эди. Директоргъа хабер этти.
Алмаларны теслим эталмайып кельгенини айтты. Директор саба бакъар-
мыз, деп трубканы ильди. Къалдыргъач он беш тонна алманы ёл ичинде
къалдырып эвине къайтты. Саба идареде гъаля-гъуля башлады. Бу алманы
не япдажакъларыны бильмейлер. Алма озь кейфиетини джойгъан, бошап,
сиярып башлагъан. — Ал кет багъчагъа эндекке бошат! — деди директор
океленип. Къалдыргъачнынъ учь кунъден берли бу алмадан къуртуламай
джаны янды. Багъчагъа кирип буюк эндекке прицепперни авдарды. Устюн-
ден бульдозер айдап, алманы чёпреге чевирдилер...

Бу ялынъыз бир мисаль. Боиле хозяйствоннынъ икътисадий вазияти
насыл ола билер? Имамбаев секиз юз гектар багъдан орта эсаппен он секиз
центнерден юзюм джыйылгъаныны къайд этти. — Бу бизим орталыкъта энъ
аз берекет сайыла, — деди Имамбаев. — Чилик районнда элли центнер
юзюм алгъан совхозлар бар. Бунгъа бакъмадан ишчи-механизаторларымыз
арасында секиз юз, алты юз элли кумюшке айлыгъы кельген механизатор-
лар бар. Мына кечкен айда Сейтасанов Саиднинъ айлыгъы секиз юз, Къурт-
сеитов Джафернинъ алты юз элли кумюшке чыкъа. Мен бу ишке бутюнлей
разы дегилим. Буны ешиткен, корьген ишчилер не дерлер?

Директор Имамбаевни дикъкъатнен динъледиле ве терен тюшюнджеге
далды. «Мында анълашылмагъан шей чокъ. Хозяйствоны бойле идаре
этмек олмаз. О кет-кете бетерлеше. Берекет эксиле. Ишчилер копип кетелер.
Оларны мында тартып туткъан бир къувет ёкъ. О ойле бир къувет олмалы

ки, онда зорбалыкъ, тазыйыкъ ерине сербестлик ве юксек анълылыкъ керек. Койде бойле денъишме зарур. Амма, кимге айтыр, кимге анълатырсынъ? Озь-озюнъе, озь хозяйствонъа шорбаджы олмасанъ ишнинъ нетиджеси де бойле битер. Юзюмден он секиз центнер берекет! Я о багъ кимге керек? Ишчилерни айдап чыкъарамыз, айлыгыны тѣлеймиз, лякин япкъан ишинден озюнинъ хабири ѳкъ. Берекет олса, олур, олмаса олмаз. О айлыгыны алды, vessелям. Бильмейим, бу меселе хусусында район, я да область реберлери алдында агъыз ачсам, билем ки, мени анда анълайджакъ адам ѳкъ. Даа терс тарафкъа бурып халкъ душманы да этип чыкъарлар. Янъылыкъ керек. Шеэрни бильмейим, койде янъылыкъ керек».

Бу тюшюнджелер Орынбаевнинъ башындан йылдырым киби ялкъылдап кечтилер. О къаршысында къашларыны туюип отургъан Имамбаевни бир анъ унуткъан киби олды. Сонъра козьлерини онъа тиклеп: — Сенинъдже, секиз юз кумюш къазанмакъ джинает сайыламы, шу? Эгер адам оны къазангъан олса, тѣлемек керек! Менимдже тѣлемек джинаетликтир. Лякин оны биз адам акъыллы япмакъ керекмиз. Эм гизли дегиль де, бутюн ишчи сыныфы огюнде, ашкъаре! Анъладынъмы, Имам? Бухгалтериягъа кирип айт, экисининъ айлыгыны эки конвертке къойып манъа берсин. Мен расписка язарым, — деди ве еринден турып кетти.

Экинджи куню, акъшам, Анатолевканынъ клубында отурмагъа ер ѳкъ эди. Совхоз ишчилери топлашувгъа бир къалмай кельдилер. Чюнки йылнынъ сонъу. Эр кесни екюнлер меракъландыра. Екюнлер яхшы олса, ишчилерге «прогрессивка» яхшы бериле. Ярамай олса, бир шей ѳкъ. Йыл бою не къазангъан олсанъ, ойле де къаласынъ. Бойле яхшы ниетнен топлашувгъа кельген ишчилернинъ кейфини Имамбаев бозды. О йыллыкъ планлар толмагъаныны, юзюмден кельген зарарны, алманынъ озь-озюне мал олув къыймети шеэрден кельген ярдымджылар эсабына эксильгенини ве даа бир чокъ дерелерден сув кетирип сѣзюни битирди. Лякин даа йыллыкъ эсапкъа бир ай вакъыт къалгъаныны ве йылнынъ екюнлери тек о вакъыт белли оладжагыны айтып ташлады. Директор чокъусы эксикликлер устюнде токъталды. — Энъ эсасы шу ки, — деди о. — Ишке джан-юректен берильмейип, менден кеткендже, санъа еткендже усулынен янашылгъан иште ич бир вакъыт кейфиет олмайджагыны къайд этти.

— Бойле шараитте, бойле усулнен ишлеве де озюни косьтерген намуслы эмекилеримиз ѳкъ дегиль, — деди о. — Мына Саид Сейтасановны, Джафер Къуртсеитовны алайыкъ. Бу адамлар совхозымызда энъ илери, энъ эмексевер ишчилерден сайылалар. Мына кечкен ай Саид секиз юз кумюш, Джафер алты юз элли кумюш къазандылар. Оларнынъ элял эмеклерини козьде тутып, совхоз идареси айлыкъ къазанчларыны бу конвертлер ичине къойып ве эр бирине бирер къол саати де багъышлап, бу умумий топлашувда такъдим этмек къарарына кельди.

Джафер ве Саид залдаки аркъадашларнынъ эль чырпмалары алтында дирекциянынъ бахшышыны ве конвертлерни алдылар. Клубда эль чырпмалары арасында первасыз, агъызына сув алып отургъанлар да бар эди.

— Олмайджакъ шей. Секиз юз кумюш къазанмакъ ичюн бель къырмакъ керек!

— Гедже атеш якъып багъда ятсанъ, даа чокъ къазанырсынъ! — деген къарма-къарышыкъ маналы сеслер залдаки гурюльтиге къарышып кеттилер. Саба директор гаражгъа кельди. Тамирджилернинъ ишинен таныш олды. Оларнынъ тек бир дерти бар, керек къысымларны къайдан тапып алмалы? Орынбаев шеэрге механик Шакировны ёллады. Онынъ къолундаки джедвельде беш бинъ кумюшлик сымарыш бар эди. Шакировгъа буларнынъ еписини тапып оламаса да, тапкъанларыны кетирмек ичюн махсус бир юк машинасы керек олды. Совхознынъ хазинесинде о къадар байлыкъ олмаса да, директорнынъ косьтериши боюнджа шу параны зорнен тапып Шакировны Къазахстан бойлап тракторларгъа лязим къысымларны тапып кельмеси ичюн ёлладылар. Нетиджеси ярамай олмады. Къарагъандада онынъ иши битмеди, сонъра, узакъ олса да, Целиноградкъа ёл алды. Чюнки Шакиров бу диярда учъ йыл чалышты, адамларнен таныш олды, шимди онъа керек трактор къысымларыны тапып бермеге ярдым этеджек-

лерине о эмин эди. Шакиров берильген муддетни бираз кечиктирип кельсе де, директорнынъ къуванчы ичине сыгъмады. О пек муим иш япты. Бутюн тамирджилерни къасеветтен къуртарды. Совхознынъ трактор паркы бааръге къадар аякъкъа тикленеджегине реберлер къани олдылар. Директор бааръде совхозгъа келеджек янъы техникадан эм Джаферге, эм Саидке бирер трактор бермекни акъылына къойгъан эди, эм ойле де япты.

Джаферге берильген тракторнынъ маркасы Т—38 эди. Онъа механизаторлар тилинде «Кошка-трактор» дей эдилер.— Мына балам санъа янъы трактор,— деди директор Т—38-ни косътерип.— Бу санъа пенсиягъа чыкъкъандже хызмет этсин. Джаферге о вакъыт пенсиягъа чыкъмакъ ичюн отуз беш йыл даа керек эди. Эбет, эбет, сёзюмизнинъ догърулыгъыны исбат этмек ичюн икяемизни башкъа диярдан башлайыкъ.

Джафернинъ бабасына Аблямит акъай дей эдилер. Къуртсеит къартбанынъ алчакъ, тар эвчигинде дюньягъа кельген Аблямит акъай биринджи джан дженкинде яраланып, экинджи группа инвалиди олып къайтты. Сагълыгъы зайыф олса да, койде догъгъан инсан кой ишинден четте туруп оламады. Колхоз тешкиль этильгенде биринджилер сырасында колхозгъа аза олып кирди. Чокъ йыллар девамында колхознынъ мал фермасында, сонъра сувджы, багъчеван, тютюнджи олып чалышты. Инвалидлиги себебинден Улу Ватан дженкине алынмады, койде озъ хызметинен къорантасыны кечиндирди. Аблямит акъай ве Амиде апте Къарасувбазарнынъ Янъы-Сарай коюнде омюр кечирип секиз бала саиби олдылар. Такъдир инсанларны базан пек мушкюль ёлларгъа ташлай. Сен бир тюрлю тюшюнесинъ, такъдир исе санъа башкъаджа янаша. Не къадар тырышсанъ, не къадар ыдырышсанъ да, инсан онынъ агъыр панджасындан къачып къуртуламай экен. Амиде апте де секиз баласыны сюрип яшамакъны хаялланыр чыкъармакъны, торунларынынъ зевкъыны сюрип яшамакъны хаялланыр эди. Лякин о бир баласынынъ биле ферагъыны корип оламады.

Шу къарсамбалы он секиз майыс сабасы бутюн халкъымызнынъ башына тюшкен фелякет бу айлени де четке быракъмады. Танъ маали эди. Махсус сиялангъан солдатлар сабий-субъяны, къартны, яшны, хаста демей, локъса демей, эписини къапы алдында азыр тургъан «Судобекрлерге» юкледилер. Бу машиналарны Америка укюмети душмангъа къаршы ку-решмек макъсадынен бизим мемлекетимизге, къараман Ордумызгъа ярдым этмек ичюн берген эди. Амма, Сталин вахшийлигини олар козь огюне кетирмеген экенлер. Бойле техника джебё ёлакъларында хызмет этеджеги еринде койлерде къалгъан бала-чагъаны, къартларны, козьашлы аналары, озюнинъ бинъ йыллыкъ дурагъындан котерип сюргюнликке айдап кетти. Кърымлыларнынъ башына кельген бойле фаджиа тарихта даа язылмагъан эди. Яш келинлер озъ асретлерини, ана-бабалар озъ йигитлерини джебёден енъиш иле къайтып келеджеклерине инанып, дувалар-сеналар кечирип тургъанда, эр бир атылгъан адым, эр бир иш, эр бир айтылгъан сёз джебёдеки эвлядларынынъ сагълыгъына-селяметлигине адалып япылгъанда, бакъ сен, бу халкънынъ устюне атылгъан ифтиранынъ, вахшийликнинъ инсанларнынъ башына кетирген афатлы белясына! Ана топрагъындан кочюрильген кърымлыларнынъ тёккен козь яшы он бинълернен километр ёлларны ыслатты, бу гунахсыз халкънынъ чеккен аизары миллионларнен дигер халкъларнынъ юреклерини яралады, оларны козь ачыкъ олмагъа давет этти, халкъларарасы достлукъ зынджырларыны узъди. Чюнки адамлар анъладаылар, бутюн бир миллетнинъ джинаетте къабаатланмасы мумкюн дегиль. Меселе джинаетте экен, я оларнынъ кокреклери орденлернен балкъылдагъан дженкявер йигитлери мында, сюргюнликте не япалар. Бу акъсызлыкъ, адалетсизлик не къадар укюм сюреджек, буны ич кимсе бильмеди. Олар бу иште бир янълышылыкъ бар, «Халкълар вожды» буны тюшюнип тапар ве бизни кери къайтарып, деген умютнен Марийстан дагъларына келип тёкюльдилер, бараклагъа ерлештирильдилер. Бараклар казарма шекилинде къурулгъанындан аилелер бир-бирини чаршафларнен больмелер япып айырдылар. Бир баракта секиз-он къоранта яшай. Зий-чув, балалар агълаша, къартлар-къартийлер дувалар окъуп танърыгъа ялваралар, «Яраббим, падишамызнынъ кокрегине иман бер, мерамет эйлесин де

бизлерни тувган ерлеримизге кыйтарсын!..» Бунга бакъмадан баракта омюр девам эте. Бир кошеде кечинген мевта ята, дигер кошеде хаста, даа бир болумде исе, эки севданынъ нишан мерасими кете.— Башларыны байлайыкъ, алла кыйсмет этсе, тойларыны кыйткъан сонъ япармыз,— дейлер къудалар. Тойлар, тойлар!.. Не къадар чокъ олса, о къадар яхшы. Тойлар халкънынъ барлыгъыны беян эте. Тойлар халкънынъ омюрини узата, миллетнинъ яшагъаныны бильдире. Тойлар чокъ олсун! Лякин асретине къавушалмай дюньясындан кеткенлерге языкъ. Шимди бу адамларнынъ екяне тюшкунджеси шудан ибарет эди. Насыл этмели де сагъ къалмалы? Амиде апте де секиз баласынен бойле бир бараккъа ерлешти. Яныкъ, къасевет оны тез абрады. Агъыр хасталыкъкъа огърады ве Марийстаннынъ Филип-Сала посёлогы янындаки «Он экинджи километр» деген ердеки баракъларнынъ биринде кыйркъ эки яшында вефат этти. Бабасы Аблямит агъа алтмыш секиз яшына келип Ленинабадда яшагъан уйкен кызы янында кечинди. Аблямит агъа ве Амиде аптеден секиз бала къалды. Беш огълан, учъ кызы. Оларнынъ ортанджы огълу Джафер Къуртсеитов о вакъыт он бир яшында эди. Джафер Къуртсеитовга ишке эрте башламактан башкъа чаре къалмады. Секиз балагъа аналыкъ япмакъ буюк аптеси Насиянынъ бойнуна къалгъан сонъ, Джаферге де буюк агъаларынен берабер ишке чыкъмакъ ве къардашларынынъ джаныны къртармакъ керек олды. Марийстан дярынынъ эсасен орман иши олгъанындан Суслонгер леспромхозында ерлешкен Филип-Сала орман болюгинде чалышкъан орманкесерлерге къошулып, элине балтасы ве пычкъысыны алып, Джафер де ишке чыкъты. Ава сувукъ, къарнынъ теренлиги Джафернинъ боюндан юксек, балта ве пычкъысыны зорнен котерип юре. Буны корьген болюк устасы Джаферни ормандан алып, тар демирёлда, агъач ташыгъан паровозда башта кочегарлыкъ, сонъра машинист ярдымджысы ишине тайин этти. Джафер мында учъ йыл чалышты. Паровозны яхшы огренди. Бу иш оны сонъундан механизаторлар сырасына алып кельди.

Орманда къол ишлери кет-кете механизмлештирилди. Башта агъачны атларнен, вагончыкларнен ташыгъан олсалар, сонъра бу агъыр ишке КТ—12 маркалы зынджырлы тракторлар кельдилер. Бу тракторларнынъ дженк вакътында Джафернинъ корип къалгъан танкларындан бир фаркъы ёкъ эди десек оладжакъ. Ялынъыз танклар озъ устьлеринде снаряд, кършун алып юрьселер, булар йигирми метрлик он-он беш агъачны елькесине юкленип, ёлсыз ерлерден, батакълар ичинден алып чыкъа эдилер. Бу тракторларда чалышмакъ орманкесерлер ичюн буюк къуванч ве зевкъ эди. Джафер бу тракторларны четтен корип ич даянып оладжакъмы? Оларнынъ янындан кетмеди. Айдамагъа огренди ве ниает трактор дюмени башына кечти. Мына бойле тракторда Джафер он бир йыл агъач ташыды. Иш агъыр олса да о бунга гъаэт къуванды. Бир кърымтатар баласына бойле трактор ишангъанларына къуванды. Онынъ ишкир ве кемалатлы бир йигит олгъаныны козьде тутаракъ, леспромхоз ёлбашчылары бу яшны янъы ачылгъан «Октябрьское» механизаторлар окъув юртуна ёлладылар. Джафер мында секиз ай окъуды. Бульдозерджи олды. Янъы орман болюклери ичюн тар демирёл къруджылыгъында чалышты.

Балалыгъында отъмекнинъ дады агъызында къалгъан бу йигит, йигирми яшына кельгендже беш тюрлю зенаатнынъ саиби олды. Эм бу зенаатларны темелинден огренди. О анги бир иште чалышмасын озюни яхшы корьсетти ве севдирди. Филип-Сала ишчилери арасында осип тербиеленген Джафер артыкъ озюне мустакъиль аиле кърумакъ истеди. О Семенли Мамбет акъайнынъ кызы Ремзиенен таныш олды. Эки яш чокъкъа бармай эвлендилер.

Сталиннинъ олюминден сонъ, Марий дагъларында чалышкъан къримлыларнынъ аятында бираз денъишмелер корюлип башлады. Леспромхозлардан комендантлар бирлей-бирлей эксильди ве ниает озълери де, я кочип кеттилер, я да башкъа ишлерге авуштылар. Район меркезине, я да Йошкар-Ола шеэринге къримлылар арасындан махсус рухсетнамесиз барып кельгенлер пейда олдылар. Сонъ-сонъуна зынджырлар ойле бошады ки, истеген тарафынъа кете билесинъ. Дагъларда чалышкъан къримлылар дарма-

дагъын олып, тараф-тараф кочип кеттилер. Бир сойлары Кърымгъа — ана-Ватанына ёл туттылар. Лякин оларны кокреклеринден итеп къайтардылар. — Къайда барып яшасангыз, яшангыз, тек Кърымгъа аякъ басмангыз! — дедилер. Кърымлылар кене бир даа мемлекет ичинде сачылмагъа-джайрамагъа меджбур олдылар. Кърым босагъасындан арабаларынынъ арышыны бурып, кери къайтмагъа меджбур олдылар. Бир къысымы Украина ичинде къалды, бир къысымы Кавказ бетке урдурып кечти, бир къысымы Краснодар улъкесинде ерлешип башлады. Ватанына асрет халкъ Краснодар улъкесининъ «Крымская» деген станицасында токъталып, бу ернинъ ады «Крымская» олгъаны ичюн, тек мында ерлешип къалмагъа истеди. Джафер исе, озюнинъ яш аилесинен бир чокъ адамларгъа къошулып, Къазахстан къыртыш топракъларыны менимсемеге кетти. Целиноград областынынъ «Къызыл-Жар» совхозында оларны сыджакъ кутип алсалар да, лякин къыртышчыларны о вакъыт сыйлы ашлар, йымшакъ ятакълар беклемей эди. Ватанымызнынъ бутюн кошелеринден кельген бинълернен къыртышчылар биринджи йылларда чешит къыйынлыкъларгъа расткельдилер. Яшамагъа ер ёкъ, етиштирилген захирени узакътаки амбарларгъа ташымакъ ичюн ёл ёкъ, къышта техниканы тамир этмек ичюн устаханелер ёкъ ве иляхре. Бу къыйынлыкъларнынъ алды алынмасы ичюн белъ багълагъан къыртышчылар бир къач йыл ичинде бутюн зорлукъларны енъип, буюк берекет етиштирмеге наиль олдылар. Шимди Къазахстаннынъ берген бир миллиард пуд ашлыгъы иште бу енъишлернинъ нетиджесидир.

Биринджи вакъытларда озюнинъ яш аилесинен чадырда яшагъан Джафер Къуртсеитов бульдозерде чалышты. Онъа янъы къыртыш совхозынынъ таш ёлларыны къурмакъ насип олды. Совхознынъ иши кет-кете тюзельди, янъы менимсенилген къыртыш топракъларнынъ баяз, лезетли отъмеги дженктен сонъ замет чекип кельмекте олгъан койлюлернинъ ве шеэрлилернинъ софрасыны яраштырды.

Къуртсеитов Джаферни Янъы-Сарайда багъчеван, тютюнджи аилесинде догъгъаныны къайд этип кечкен эдик. Балалыкъ чагъындан багъчалар ичинде юрип алышкъан Джафер, йыллар кечкен сайын, баба зенаатына къызышты, багълар, багъчалар, чешит емишли дагълар онынъ тюшюне кельдилер. — Бу ерде бол нимет ичинде яшасакъ да, этке, ягъгъа ве ич бир шейге мухтадж олмасакъ да, эр алда багъ-багъча ишлерине пек авеслигим бар, — дей эди Джафер. Бу авеслик онъа гедже-кунъдюз раатлыкъ берме-ди, юрегини къырпалап турды. Онынъ козю алдында Янъы-Сарайнынъ багъчалары, шувулдап акъкъан озенчик, койнинъ юкъары тарафындан туташып кеткен чытырман дагълар джанланып турдылар. О бабасынынъ икяелерини хатырлай, анасынынъ айненнилерини эзберден айта. «Бабам Аблямит окъумыш адам олгъан. О Аргъын медресесинде окъугъанда Чобан-заднен якъын таныш ве дост экен. Аргъын кою Янъы-Сарайгъа пек якъын олгъанындан олар сыкъ-сыкъ корюшелер. 1915 сенеси бабам биринджи джиан дженкине кете. Дженктен яраланып къайта. Алты ай Воронеж госпиталинде тедавийлене. Бир къолуны кеседжек олалар, къартбабам Къуртсеит разылыкъ бермей. Бундан сонъ сагъ къолу зайыф къала. Дженкке кетмезден эвель курешлерде, дервизаларда иштирак эте. Мына санъа деген йигитлерни йыкъа экен. Дженктен къайтып кельген сонъ, ачувы олгъан йигитлер акът алмакъ ичюн оны курешке чагъыралар. Бир къолу сакъат олса да, бабам Аблямит оларнынъ эписини ерге шыпырта. Бир къач йылдан сонъ, кене койлю хызметине бериле, сабанджылыкънен огъраша, он бир баладан докъузы сагъ къала. Шу ери меним акъылыма синъип къалгъан ки, Чобан-заде Будапешттен кельгенде, бабам онъа — Аргъынгъа хошкельдиге бара. Башында татар къалпагъы, устюнде костюми ве галстуги олгъан Чобан-заднен корюше ве джан юректен субетлеше».

Бойле хатырлавлар балалыкъ чагъындан акъылында къалгъан Джаферни илле бир дагълыкъ ве багъ-багъчаджылыкъ олгъан ерге тарта эди. Ниает, о мына бу «Къазахстан» совхозынынъ «Анатолевка» деген болугине кочип кельди. О, бир озю кельме-ди. Онынънен берабер бир йыл ичинде бу совхозда учъ юзге якъын къоранта пейда олды. Кельювлерининъ

эсас себеби шу эди ки, бу совхознынъ темели о вакъыт янъы къойылып башлады. Къыртышчыларгъа исе эписи бир эди. Истесенъ захиреде чалыш, истесенъ багъчада. Бу ерлернинъ дагъ манзарасы оларнынъ юрегине ятты ве эписи бу янъы къурулмакъта олгъан багъ-багъчаджылыкъ совхозынынъ негизини къоймакъ ичюн енъ чермеп, балакъ тиреп ишке башладылар.

* * *

Джафер озюнинъ севимли «Кошка тракторына» минди. Къувангъанындан башы кокке тийди. О девирдеки тракторлардан бу энъ осалы сайылса да, энди механизаторлыкътан яхшы анълагъан Джафер ичюн бу энъ яхшысы эди. Совхоз боюнджа оны къайда ёлласалар, насыл иш буюрсалар анда кетти. Эр бир ишни намуслыджа эда этмеге тырышты. Бу тракторнен Джафер юзюм араларыны ишледи, эм юзюмде, эм багъчада чалышты. Терек отуртмакъ ичюн чукуурлар къазды, къырларда тим-тик джапларда багъчалар отуртты. Кунъде бинъден эки бинъге къадар чукуур къазды. Къолнен къазмакънынъ нормасы къыркъ чукуур эди. Бойле тракторда о вакъыт кимсе эки йылдан зияде чалышып оламай. Тракторнынъ хызмет этюв муддети исе еди йыл эди. Джафер гедже-кунъдюз севимли тракторынынъ устюнден тюшмей чалышты десек янъылмамыз.

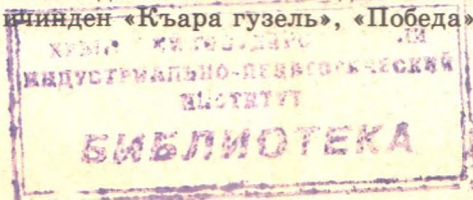
Лякин Джаферни къыйнагъан бир меселе бар эди. Багъда насыл чалышсанъ, чалыш, юзюмлернинъ анги джынсындан кетирип отуртсанъ, отурт, агротехника къаиделерине насыл риает этсенъ, эт, эп бир элли центнерден зияде берекет алынмай. Бунынъ себеби неде, аджеба? О кой хозайствосы институтыны битирмеген бир адий койлю олса да, юзюмден аз берекет алувынъ бутюн себеплерини бильмек ичюн айларнен дегиль, йылларнен баш ёрып юрьди. Уфакъ-тюфек себеп чокъ, онынъ эсамеси къолай, лякин эсас бир себеп бар, оны бильмек ве аль этмек къолай шей дегиль.

Джафер бир кунъ директорны эвине чагъырды. — Келинъиз, кърым чиберегине буюрынъыз, — деди Джафер куннинъ сонъунда. Директор ред этмеди. — Барырым, озюнъ эвде бол, — деди онъа.

Мадам ки, директор келеджек, Джафер ёл бою тоз къопарып тракторыны эвге догъру айдады. Ремзиеге директорнынъ келеджегини айтты ве озю де кыйма машинасына япышты.

Джафернинъ, эльбетте, белли макъсады бар эди. Бу ерге кочип кельгенинен Джафер учъ козьлю, алчакъ бир эвчик сатын алгъан эди. — Бу эвчике биз къатип сыгъаджакъмыз? — деген эди о вакъыт апайы, Джафер исе, — Мангъа онынъ эвинден пек азбары керек, — деп джеваплангъан эди.

Биринджи йылы азбарында планташ къазып, озюнинъ истеген джыныслардан сайлап юзюм чубукълары отуртты. Юзюмлер япракълап башлагъанынен эвнинъ алдына юксек серги ясады. Джафер багъда чалышыркен юзюм асравнынъ бутюн инджеликлерини огренди. Анги джыныс юзюмге насыл топракъ, насыл ава, насыл шараит ве бакъым кереклигини менимседди. Ялынъыз багъда корьген, огренген теджрибесинен къанаатленмеди. О чокътан-чокъ эдебият окъуды, юзюмджилик саасында максус журналларгъа азылды. Кавказ, Кърым, Молдавия мутехассысларынен мектюплер язышты ве ниает балалыкъ чагъында бабасындан корьгенлерини хатырлады. Эр кеснинъ азбарында олгъаны киби, Джафернинъ эви де, азбары да чокъкъа бармай юзюм асмалары алтында комюлип къалды. Оларны озю бильгени киби бакъты. Юзюмлер учюнджи йылы берекет берип башладылар. Онынъ сергисиндеки юзюм салкъымларыны корьген адамлар токъталмайып кечалмадылар. Совхоз ишчилери, хусусан багъджылары арасында: «Джафернинъ юзюмлерини корьдинъизми, юзюм асрамакъны Джаферден огренмек керек» — деген лафлар юрип башлады. Келип корьген адамларнынъ базылары сукъланып «машалла» деселер, базыларынынъ юрегини кунъджюлик хасталыгъы басты. Джафер бойле лакъырдыларгъа къулакъ асмадан озъ ишини девам эттире берди. Бир джыныс артындан дигерини сачып теджрибесини арттырды, энъ зияде берекет берген юзюм джынысларыны сечип алды. О Озбекстандан пек чокъ чубукълар алып кельди. Оларнынъ ичинден «Къара гузель», «Победа» киби юзюмлерни шу

ернинъ шараитына алыштырды. Бу юзюмлер онынъ азбарыны, сергисини яраштырдылар. Лякин, Джафер ойле къараргъа кельди ки, яхшы бакъылгъаны такъдирде бу ернинъ шараитинде «Гульгули тайфи» ве «Нимранг» джыныслары юксек берекет бере биледжеклер. О эсас дикъкъатыны бу джыныс юзюмлерге берди. Нетиджеде, бир къач йылдан сонъ онынъ азбарында ойле юзюм яратылды ки, салкъымлары бещер килограммгъа етип барды. Энди «Джафернинъ юзюмлери» совхоз ёлбашчыларынынъ дикъкъатыны да джелъп этип башлады. Лякин, ангиси онынъ азбарына келип таякълары майышып кеткен асмаларны коръсе, тааджиппене, сукълана, амма, акъылгъа ятаджакъ киби бир лаф айтмай чыкъып кетелер. Бу вазиет Джафернинъ шейтанларыны къозгъап башлады. — Не олса олсун, бугунъ директоргъа бутюн ичимдеки сырымны тѣкеджегим, — деп тошкунди о.

Ремзиенинъ чибереклерини бу совхозда емеген ёкътырдыр, десек янъылмамыз. О акъикъий кърым къызы, чибереклери де эр вакъыт кърымджа ола. Тазе эт, согъан, бибер, туз, сары ягъ, чѣюн ве айландырмакъ ичюн кичкене машачыкъ. Мына чиберекнинъ чиберек оларакъ яратылмасы ичюн керек олгъан «Эмек силасы». Лякин, эр кес бу силадан кереги киби файдаланып оламай. Мында усталыкъ ве теджрибе керек. Эхмаллыкъ этип эки дакъикъа четке бакъсанъ, чиберегинъ куер. О мубарекнинъ эки уджуны къатлап ортасындан тишлединъми, дудакъларынъ арасындан бираз сорпасы акъып тюшмек лязимдир. Къыймасы да азгъана тузлуджа олса, оны ашап тоймакъ мумкюн дегиль. Нафиле ерде кърымтатарлары чиберекчининъ давулы этрафына топланып бир-бирлеринен дава этмегенлер. Мен яшлыгъымда бойле чокъ даваларнынъ эфсанесини эшиткен эдим. Озюмизнинъ коюмизде де сексен чиберек ашарым, деп кестирген адамларны коръген эдим. Бильмейим, олар бу лафларны керчектен айта эдилерми, ёкъса къурсакълары ач олгъанынданмы, не олса да мен лакъырдысыны чокъ эшиттим, лякин сексен чиберек ашагъан адамны озъ козюмнен коръмедим. Эки бучукъ кило таин эльвасы, я да он бир кило сынап алмасы бир отурышта ашап тургъан адамларны коръген эдим...

Орынбаев бир озю кельмеди. Янына совхознынъ баш агрономыны да алгъан. Джафернинъ не дерди олгъаныны джаны дуйса керек.

Бирер къаде гульгули эв шарабындан сонъ, Джафер чокъ чыдап оламады ве ичининъ сырыны тѣкип башлады. — Совхозда, сизинъ реберлигинъиз алтында чалышкъаныма тезден он дѣрт йыл толаджакъ. Он дѣрт йыл ичинде совхознынъ багъындан энъ юксек берекет орта эсаппен гектардан элли центнерни кечмеди. Ойлеми?

— Айры бригадаларнынъ, айры звенолары сексен центнерден алдылар, — деди баш агроном.

— Пек яхшы. Демек, айры звеноларда берекет яхшы, айры звеноларда ярамай. Ойлеми?

— Ойле.

— Ойле олса себеби неде? Не ичюн эписи бир алмайлар? Топракъ бир олса, не ичюн берекет бир дегиль?

Орынбай ичюн бу янъы лаф дегиль эди. О баягъы йыллардан берли ёлбашчы олып, ишнинъ не ерде, не ичюн акъсагъаныны яхшы анълай эди. Джафернинъ суалине джевап бермек ичюн о атта ынтылмады. Чиберекни къатлап-къатлап ашай бере ве кимерде Джаферге бакъып: — Къулагъым сенде, — деп ташлай.

— Къулагъынъ менде олса, — деди Джафер сесини котерип. — Истейсинъми юзюм берекетини учъ юз центнерге чыкъкъаныны?

— Бир гектарданмы, ёкъса звено башынданмы?

— Гектардан орта эсаппен учъ юз центнер!

— Акъылынъ ериндеми шу, Джафер?

Бу арада Ремзие бир табакъ сыджакъ чиберек даа кетирди. — Бу сизинъ киевинъизге не олды шу, ханым? — деди о Ремзиенинъ оджакъ башында къызаргъан бетине бакъып.

— Озю биледир даа, — деди Ремзие кулюмсиреп ве: — Сыджагъындан буюрынъыз, — деп чыкъып кетти.

Джаферге директорнынъ мунасебети келишмеди. О бугунъ джиддий лаф этмек истеди. Директор санки онынъ не демек истегенини билип, онъа агъыз ачтырмады. Джафер исе, озъ дегенинден къалмады.

— Яхшы, Джантай агъа,— деди Джафер лафыны девам эттирип.— Ашайыкъ, тояйыкъ да, сонъ азбаргъа чыкъармыз. Анда сизге косътереджек шейим бар.

— Мен билем, Джафер. Асмаларынъны да билем, къоранъдаки беш сыра юзюминъни де билем. Эр кеснинъ агъызында «Джапернинъ юзюми» деген лаф юргенини де билем. Меселе онда дегиль. О сенинъ малынъ, бу исе совхознынъ, коллективнинъ.

— Джантай агъа, келинъ совхозымызда бир эксперимент кечирейик. Сиз манъа беш гектар топракъ айырып беринъ, мен о ерде озъ аилемнен чалышайым. О вакъыт корерсинъиз багъны насыл бакъмакъ керек олгъаныны. Бешинджи йылы мен сизге гектардан эки юз центнерден бере-кет етиштирмеге сёз берем. Чокъ ишандырмайым, шимдилик эки юз...

— Сен, Джафер, мени, бир коммунистни, яш мутехассысны алып кетип аскъанларыны истейсинъми?

— Ойле шей ичюн адам асмайлар.

— Асмайлар амма, единоличниклернинъ тамырындан сипирип ташла-дылар. Сен шимди, бу девирде коллектив хозяйствонинъ дагъылгъаныны истейсинъми? Эсинъни джый, достум!

— Мен коллектив хозяйствогъа къаршы дегилим, агъа. Онынъ бир пытагъы олып, озъ унеримни, озъ эмегимнинъ семересини косътермек та-рафдарым. Меним беш огълум, бир къызым ве апайым бар. Кичкене къызымдан башкъа эпимиз ишке яраймыз. Совхозда, бригадаларда олар озълерининъ неге кемалатлы олгъанларыны косътерип оламайлар. Я оларгъа бенъзеген, сафсата сатып, бош-богъазланып юрьгенлер совхозда, коюмизде азмы? Амма, мен багъ алсам, олар меним янымдан кетмез, ме-нимле берабер ишлерлер. Эм озюмизге, эм совхозгъа буюк файда кетирир-лер. Бунынъ джемиетимизге не зарары бар? Екъса, мен етиштирген береке-тимни чет эльге йибереджегимми? Эписини сизге, совхоз амбарына теслим этеджегим. Сизинъ юзлернен адам эмек къойып отуз гектардан алгъан берекетинъизни мен беш адамнен, беш гектар ерден етиштирип бермек ичюн талашам. Сиз исе бунъа къаршы чыкъасынъыз. Керек олса, барып юкъары тешкиятлар алдына бу меселени къоя билесинъиз.

— Оны менден акъыллылар, менден тежрибелилер япсынлар. Сенинъ кибилери даа чыкъып башларлар. Сонъ коллективимиз дагъылып кетеджек экен де! Екъ, мен сенинъ бу риджанъны ерине кетиралмайым. Янъы трактор сорадынъ, бердим. Ишлейджегинъни коръ. О эскиргендже бир савлукъ...

Директор ве Джафер анълашып оламадылар. Агроном исе, санки бу дюньянынъ адамы дегиль. Юмгъан агъызыны биле ачмады. Лякин совхоз-нынъ ишлеринде, умумен кой хозяйствосында насылдыр бир янъылыкъ керек олгъаны эр адымда сезиле эди. Эр кес бу янъылыкъны алып келе-джек еллернинъ эскенини беклеп турмакъта эди.

Совхознынъ директоры, баш агрономы, партия комитетининъ секрета-ры Джафернинъ эвине сыкъ-сыкъ келип башладылар. «Джафернинъ юзюм-лери» деген хабер совхоз имаесинден чыкъып бутюн Алма-Ата областына джайрады. Джаферге совхоз ишчилери арасында «Татар Мичурини» деген лагъап берильди. «Джафернинъ юзюмлеринен» трест ёлбашчылары да меракъландылар, онынъ азбарыны бир къач кере зиярет эттилер. Трест хадимлери ве совхоз ёлбашчыларынынъ Джафернен директор арасында кеткен узлашмаювларындан энди хаберлери бар эди. Олар да, озъ аралары бу меселелер акъкында топланып лакъырды этселер керек. Лякин, кимсе бу ишни озъ бойнуна алмакъ истемей. Эписи директоргъа сылтайлар: «Озюнъ билирсинъ» дейлер онъа.

Бир кунъ трест ёлбашчылары совхоз директорынен берабер кене Джа-фернинъ эвине кельдилер. Джафер о вакъыт юзюм сергиси тубюнде агъыр салкъымларны тешкере эди. Ёлбашчылар онынъ юзюмлерини дикъкъатнен

козьден кечирген сонъ: — Сергинъни бетон къазыкъларнен япмагъансынъ, энди бир тарафына янтайгъан, — деп кулюмсиредилер.

— Юкю билир, янтаймакъ дегиль, авдарылып ерге де тюшеджекке бенъзейлер, — деди Джафер. Сонъра Орынбаевнинъ козюне бакъып: — Булардан бетон къазыкъ алгъандже эльсиз-аякъсыз къалырсынъ, — деп башыны силькти.

— Сиз Къуртсеитов аркъадаш, корюле ки, юзюмнинъ экими олгъан-сынъыз, — деди трест хадими Джафернинъ янына келип. — Бойле берекет ичюн совхозынъызнынъ бутюн коллективи чалышмакъ керек. Биз сизге айры топракъ берейик, техника ве дигер химикатларнен темин этейик, сизинъ тешеббюсинъизнен совхозынъызда теджрибе болуги мейдангъа кетирейик, бу фикирге не дейсинъиз?

Бойле суальни Джафер чокътан беклей эди. О озъ кемалатлылыгъыны ве чокъ йыллыкъ тюшюнджесини, макъсадыны бутюн улькеге бильдирмек истесе де, буны насыл ёлнен япмакънынъ чаресини тапалмай эди. Совхоз ве трест ёлбашчыларынынъ шимди онъа бирликте япкъан теклифини о чокътан тюшюнип-ташынгъан ве чокъ планлар къурып кельген эди.

— Пек яхшы, — деди Джафер, — Совхозда озюмнинъ эмегим иле чалышып тешеббюс косьтермеге азырым. Шимдилик манъа беш гектар ер беринъиз. Мен о ерни озъ къуветимнен багъгъа чевирейим. Теджрибемиз мувафакъиетли олып чыкъса, бу тешеббюсни илериде даа да кенишлетирмиз.

Джафер бу къуванчлы хаберни бильдирмек ве акъыл танышмакъ ичюн догъру озюнинъ механизатор досту Саиднинъ эвине кетти. Саид къапысы алдында къышлыкъ ашайт маллары ве дигер эрзакъларны сакълап тутмакъ ичюн къазгъан урусынынъ дёрт аякъ мердивенини цементлемекте эди. О Джаферни коръгенинен: — Оля-я, къайдан чыкътынъ, акъай, — деди къуванч иле тишлерини сырытып.

— Не ишлейсинъ, шу? Къура-къура безмединъми? — деди Джафер онынъ былашыкъ эллерине бакъып.

— Безсенъ де, безмесенъ де, эписи керек, акъай. Мен санъа юз кере айттым, бойле уру санъа менден де пек керек. Чюнки, сен Мичуринсинъ. Юзюмлерни бунынъ ичине илип салсанъ, бааръгедже тап-тазе турарлар. Я шарап метийини ерлештирсенъ... Саид кене тишлерини сырытып кулюмсиреди.

— Мен догърусыны айтсам, эв къурмакътан мындай болдым, — деди Джафер къолуны тамагъынынъ тюбюнден конъделен кечирип.

— Мен десенъ, мен де шай, амма, къатеджексинъ, къа? Марийде бир эв, Павлодарда бир эв, Анатольевкада бир эв. Оля-я, даа дюньягъа келип етиштиралмадыкъ, уже учер-дёртер эв салдыкъ. Асыл бунынъ сонъу оладжакъмы? Эль арабасына минген тез тюшер дегенлери будыр даа, достум. Гъарип бабаларымыз бир эв салгъанлар, омюр-билля яшагъанлар. Баласындан, баласына къалдыра берип яшагъан ве зевкъ сюргенлер. Шимди къаякъгъа кочип барсакъ бир эв саламыз, зевкъыны кимлер сюре, алла бильсин.

Темелинъ олмаса ойле экен, достум. Бизлерде темель ёкъ. Даа сонъу не оладжакъ, балларымыз къайда барып токъталаджакълар, шимди айтмакъ зор. Йыкългъан арман дирегимиз тикленмегендже бойле оладжакъгы белли.

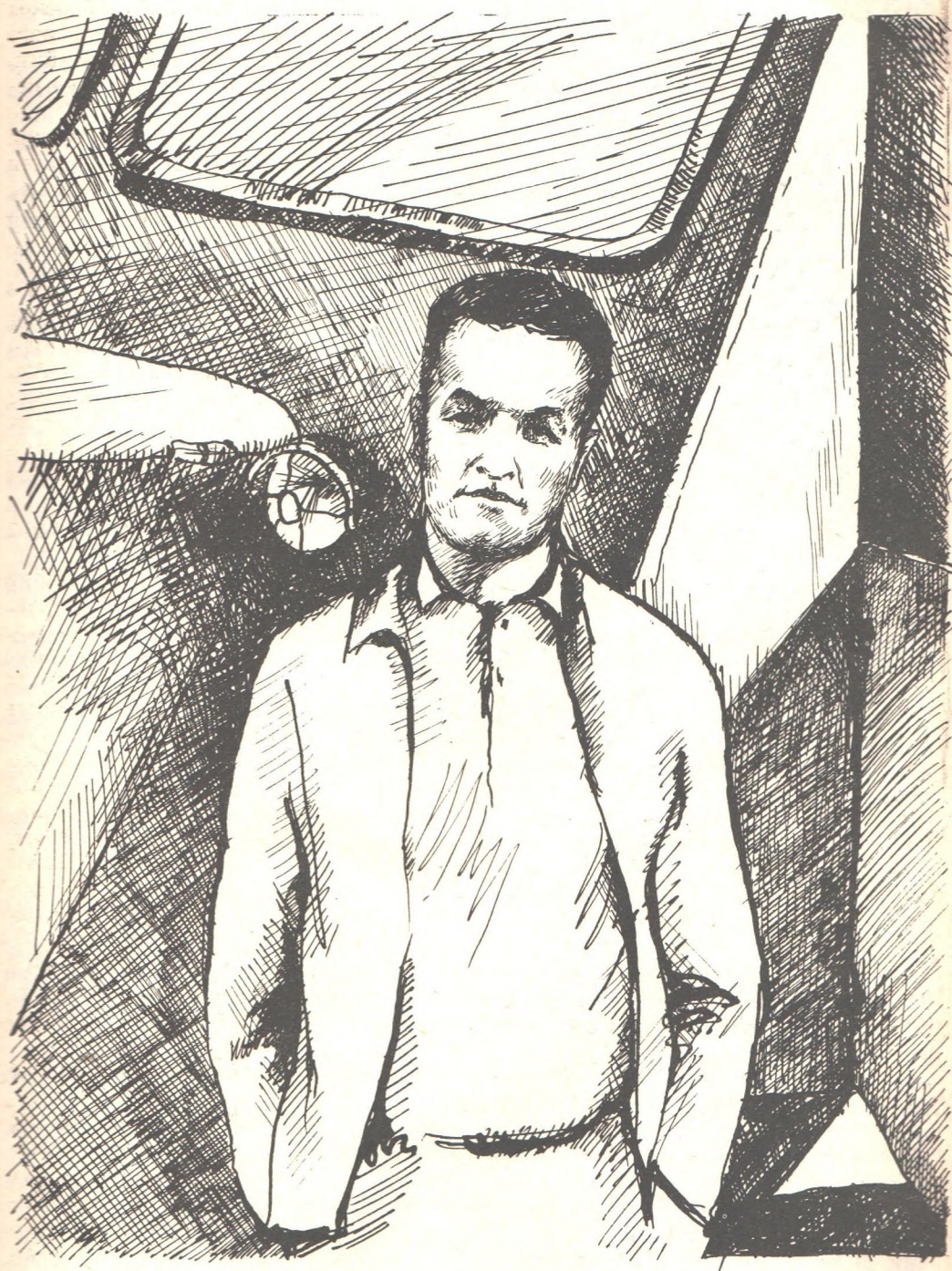
— Догъру айтасынъ, амма, оны энден сонъ ким тиклейджек? О бизим ичюн энди бир хаял олып къалды.

— Хаял акъикъаткъа чевириле билир. «Ат айланыр, айланыр, къазыгъына байланыр», — деген баба-деделеримиз. Анавы «Арман дирек» дегеним шу къазыкътыр. Бизлер де шай, айлана, айлана илле шу къазыкъкъа барып байланаджакъмыз. Бизлер етиштиралмасакъ, балларымызгъа къысмет олур.

— Эбет, дюньяда адалет деген шей бар. Бир кунъ ола, о илле тюртип чыкъаджакъ. Адалетсизликнинъ де бир сынъыры бардыр даа.

— Айды, чокъ философлыккъа уруна бермейик, бармы бир шейлеринъ, алып чыкъчы!

— Къайсындан? — деди Саид мемнуниетликнен.

Рисунг ИНЕССА ДЖЕТЕРЕ.

— Гульгули тайфиден.

— Сен агъызынъны дадыны билирсинъ,— деп Саид урунынъ ичине тюшип кетти. Бираздан бир литрлик алюмин чомучыны толдурып чыкъты. Эки дост, эки койлю механизатор къапы алдында джайылган эчки терилери ве кийиз устуне янбашлап отурдылар ве яхшы кейфленип, яры геджеге къадар къызгын лаф эттилер. Олар совхознынъ вазieti, эмекчилернинъ ал-эхвалы ве тюшонджелери, къайда бир эксиклик, къайда бир янълышылыкъ, къыскасы, бутюн ишлернинъ кетишаты акъкъында инеден-ипинедже хатырлап кечтилер.

— Саид, билесинъми мен санъа не ичюн кельдим,— деди Джафер эсас лакъырдыгъа кечип.— Мен ярындан ибарет «гектарджылыкъ» усулына кечем. Санъа малюм ки, меним бу хасталыкъкъа урунгъаным чокътан. Мен адамларымызны къабаатламайым. Олар элинден кельгенине коре чалышлар. Лякин, ким не япа, не къазана, айрыджа эсап этильмей. Чалышкъан да ала, чалышмагъан да. Базы бир вакъытларда исе, аксине де ола, озюнъ билесинъ. Чалышмагъанлар чалышкъанлардан чокъча алалар. Бу «общий котёлдан» оладжакъ шей ёкъ. Мен къорантамны алып айрыджа чалышаджакъым. Юзюмден анълайым, такъатым еринде, балларым эм чалышырлар, эм окъурлар. Сен не дейсинъ, Саид, меним артымдан тюшмейсинъми?

— Манъа ойле усулгъа кечмек даа эртедже,— деди Саид.— Сенинъ ишинъ башкъа. Манъа ишанмагъа, аркъаланмагъа кишим ёкъ. Балаларым даа яш, озълери де къыз балачыкълар. Оларны тербиелеп, осьтюрмек, элибаркълы этмек анасынен экимизнинъ бойнунда. Гектарны алгъан сонъ, ишлейджексинъ. Ишлемесенъ тикен басар. Мен бир озюм бу ишке бельсенип оламайым.

Саиднинъ айткъаны догъру эди. Онынъ аилесинде ойле ишнинъ астына кирмек ичюн керек къувет ёкъ эди. Шимди о эп эски усулнен, озюнинъ янъы тракторынынъ устюнден тюшмей чалыша. Онынъ чалышкъанына дегиль ёлбашчылар, дегиль ерли халкълар, атта озюнинъ койдешлери, бутюн ватандашлары шашып къала эдилер. Директорнынъ башы бир сыкъынтыгъа къалдымы,— Саидге барынъыз,— дер эди. Кунъдюзми, геджеми, раатлыкъ кунюми, тракторнен эда этиледжек бир иш чыкъып къалса, Саидге чапар эдилер. Онынъ тракторы бир гедже гаражда туварылмаз эди. Даима къапысы алдында турар, къапысы алдындан кочип ишке кетер эди. Эльбетте, бойле чалышкъан адамнынъ къазанчы да башкъаларындан фаркъ этер эди. Биринджи вакъытларда бунга къаршы чыкъып, сомурдангъанлар да олур эди, амма, олар бириси Саиднинъ пешинден етип оламадылар.

— Бугунъ къач норма яптынъ, Саид? — деп сорасалар, о: — Ким биле оны, мен нормагъа чалышмайым,— дей тургъан эди...

* * *

Джафер совхознынъ бош яткъан къыртыш топракъларындан алты гектар ер сайлап алды. Озюнинъ йигирми йылдан берли чалышып кельген «Кошка-тракторынен» планташ айдап, беш гектар ерге юзюм отуртты. Юзюм чубукъларыны совхоз багъындан ве озь азбарындан сайлап кести ве эр бир чубукъны озь къолунен ерге отуртты. Болип алгъан алты гектар ерининъ дёрт тарафына беш бинъ дане къарагъач тереги отуртты. Булар багъны елден-борандан сакълайджакъ эм юзюм къазыгъына ярайджакъ ве дюльберлик береджек. Декоратив къарагъач тереклерининъ алдындан, дёрт якъкъа да, экишер сыра алма ашламалары отуртты. Демек, беш гектар багънынъ этрафыны беш юз тюп алма, яни бир гектар багъча къаплап аладжакъ. Джафер бу ишлерге озюнинъ омюр аркъадашы Ремзиени, огъулары Сыдыкъ, Эбубекир, Сулейман, Рефикъ, Арслангирей ве къызы Ресмиени де джелъп этти. «Алма терегинден узакъ тюшмез», дегенлери киби, Джафернинъ балалары да бабасынынъ ёлундан кетмеге ынтылдылар. Бу аиле звеносында иш эр кимнинъ икътидарына коре такъсим этиле. Сыдыкъ Къуртсеитов Талгар кой хозяйствосы техникумыны битирип, агроном дипломы алды, Эбубекир Къуртсеитов орта мектепни битирген сонъ, трактор-

джи-механизатор олды, Сулейман Къуртсеитов агъасы киби агроном олды, Рефикъ Къуртсеитов онынджы сыныфны битиргенинен институткъа тарих факультетине кирди. Эписи ордуда хызмет этип кельдилер. Арслангирей о вакъыт даа единджиде, Ресмие исе дёртюджиде окъуй эдилер. Мына Джафер Къуртсеитовнынъ айле звеносы.

Сексенинджи сенелернинъ башында совхознынъ икътисадияты бир тамам акъсап башлады. Совхоз ёлбашчыларынынъ бири келе, бири кете. Негизинден сарсынтыгъа огъратылгъан хозяйствоны аякъкъа турсатаджакъ киби ребер даа корюнмей. Амма ишчилер бойле реберни беклейлер. Кимерде эр шей аксине ола экен. Яхшысыны беклейсинъ, яманына огърайсынъ. Янъы кельген директор бутюн ишни озюндже чезмек истеди. Ишни анълаймы, анъламаймы, эр шейнинъ астындан къатты эмирнен чыкъмакъ истеди. Тамам шу йыллары совхоз багъларыны сувукъ ургъан эди. Беля устуне беля. Демек, ишчилерни ойле тешкилятландырмакъ керек ки, эр кес анълы оларакъ бу табият хышымындан кельген зарарны яваш-яваш ерине къоймакъ керек. Секиз юз гектар юзюмнинъ аман-аман ярысы янды. Оларны тамырындан-кутюгинден сёкип чыкъарып янъы планташ къазып, янъы джыныс юзюмлер отуртмакъ эр кеснинъ алдында тургъан энъ муим вазифелерден бири. Халкъ озъ вазифесини анъласа да, ёлбашчы анъламаса, не къадар къыйын экен. Энди йигирми йылдан берли ишлеген ишчилер, бу юзюмлернинъ анги сырасында анги джыныслар бар, ангиси не къадар берекет бере, ангиси кеч, ангиси эрте пише, эписини акъылдан билелер. Шунунъ ичюн планташ къазылгъанда чубукъларны озъ къолларынен озълери сайлап сачмакъ истейлер, амма, бу янъы директорнынъ «теориясына» келишмей. Айны шунунъ киби сувукътан урулгъан багъчаларнынъ яхшы сортларнен, бу ернинъ икълимине лыйкъ алма, армут ашламаларынен денъиштириледжеги ерине, директоргъа план керек, юкъары тешкилятларгъа хышымынынъ акъибетлеринден муддетинден эвель чыкътыкъ, деген рапорт бермек керек олгъанындан, багъчеванларгъа не кетирселер оны отуртынъыз, деген эмир келе, vessелям.

Бир кунъ директор Саиднинъ устуне де джекириклеп башлады. Ишчилернинъ козю огюнде: — Тракторджы болсанъ, тракторынъ паркта турсын! — деп айкъырды. Омюринде кимсеге агъызыны ачып лаф айтмагъан Саид акъыры даянамады: — Директор агъа, сизге тракторнынъ тургъан ери керекми, ёкъса иши керекми? — деп ташлады.

— Манъа дисциплина керек, порядок керек, тюшондинъми? — деди директор кестирип.

Арадан бир къач ай кечти. Йылнынъ сонъу кельди. Ишчилер эмек акъкъы алмагъа кетелер, прогрессивка сорайлар амма, джеплерине бош къолларыны тыкъып къайталаар.

— Эр вакъыт ишлегенимиз киби кене де ишледик, саба кеттик, акъшам къайттыкъ. Не къадар кутюк чыкъарып обаладыкъ, кене де айлыгъымыз бир ша эткени ёкъ, — деген манада лакъырдылар сыкъ-сыкъ эшитиле башлады. Къыш демей, къар, сувукъ демей ишчилер эв-юртларыны сатып бирлей-бирлей совхозны терк этип башладылар. Директорны бу арекет де раатсызландырмады. — Кеткенге ёл ачыкъ, меним талабыма бойсунмагъан адам манъа керекмей, — деди о ве сонъки дакъикъагъадже озюнинъ дели гъурурындан вазгечмедди. Кеткенлер арасында бизим уметтен де чокъ эди. Олар бу совхознынъ темелини тиклеселер де, ишлер джайгъан сонъ, кене Къазахстан ичинде келишкен ерлер къыдырып кочмеге меджбур олдылар. Саид ичюн бу кочюв олюмден бетер эди. Мындан кетерим, деген фикир онынъ акъылына биле кельмей эди. — Бир кере кочъ, эки кере кочъ, учъ кере кочъ. Етер энди, Кърымдан башкъа бир якъкъа кетмейджегим, — дей эди.

Йигирми йыл бу ерде геджесини кунъдюз этип чалышкъан Саид кочер деп, дегиль эски реберлер, атта адий ишчилер биле акъылларына кетирмез эдилер. Онынъ намуслы эмегине мында къыймет кесмеген адам ёкъ эди. Ялынъыз озюнинъ ишкирлиги, ич бир вакъыт бир шейден ред этмейип чалышувы саесинде бутюн халкънынъ урьметини къазангъан Саид идареге кетмек ичюн ариза бергенде контора хадимлеринден козъ яшлары тёккенлер олды. Янъы директор ичюн бу шейлернинъ эмиети ёкъ эди. Коллектив

кет-кете денгѣше башлады. Кельме халкълар экиле, оларнынъ ерине насылдыр бир узакъ ауллардан ерли халкълар келип ерлешелер. Кельгенлери киби эв сатын алалар, эвлернинъ алдында олгъан алма тереклерини кесип, люцерна экелер. Эбет, эбет, ерли халкъ бу сѣзлерим ичюн мени афу этсин, Анатолевкада ойле олгъаныны эр вакъыт исбат этмек мумкюн. Бу ярамай адет демек истемейим, эр къуш ювасында корьгенини кутер.

Саиднинъ дѣрт козлю эви бар эди. Къапысынынъ алдында озъ къолунен отурткъан апорт тереклери, юзюм сергиси ве иляхре. Бетон магъазыны сиз энди билесингиз. Директорнынъ ишчилер огюнде онъа айткъан «йымшакъ» лакъырдыларындан сонъ, биринджи расткельген муштериге яры фиятында эвини сатып, Алма-Атагъа кочип кетти. Эмектен къоркъмагъан адам къайда барса озъ ишини уйдура. Алма-Ата автотамир устаханелеринден бирине ишке кирди, янгы эв алды ве эскиси киби чалышып башлады.

— Бойле уста чиленгирни бизим устахане чокътан беклей эди, — дедилер онъа аркъадашлары.

Саиднинъ апансыздан кочип кетюви Джаферге пек тесир этти. Умумен бир такъдирде олып, йылларнен бир ерде чалышып алышкъан адамларынъдан айрылмакъ пек агъыр шей экен. Лякин, чокъ хорлукъ корип, башындан чешит мешакъатлар кечирген адамлар ичюн бу кочюв къомшу къапысына барып кельген киби бир шейге ошап къалгъан. Арадан бир къач вакъыт кечер-кечмез Джафер Саидге мусафир олып кельди. — Марий дагъларыны берабер йыкътыкъ, Къазахстан къыртышларыны берабер акътардыкъ, Анатолевкада берабер планташ къаздыкъ, эписини бир кунъде эсингден чыкъарып ташладынг кеттинъ, Саид, — деди бираз эфкярланып.

— Мен ташласам Анатолевканы ташладым, сени дегиль, — деди Саид онынъ козюне бакъып. — Биз дост эдик. Бир-биримизнинъ джаныны агъыртмадыкъ, эр вакъыт ярдымлашып яшадыкъ, кене де ойле олып къалырмыз. Билесингми, Джафер, акъыкъый дост омюрде бир кере сечилип алына. Достнынъ да досттан феркъы ола. Акъыкъый дост энъ якъын догъмушынъдан да садыкъ ола экен. Мен бунъа къандым ве бу сѣзни сакъымадан сенинъ козюнге бакъып айтам.

— Мен де ойле тюшюнем, Саид. Эбет, ойле тюшюнемсен сен де бу сѣзлерни манъа айтмаз эдингъ. Меним бу келювимде кене бир себеп бар, Саид. Мен оны санъа ачыкъ айтмакъ истейим. Бизим Сыдыкъ энди етишкен бир йигит олды. Мен онынъ башыны байламакъ истейим.

— Алла ишингъе ярдымджы олсун, — деди Саид сабырсызланып. — Бир ляйыгъы тапылгъандыр даа?

— Ляйыкъ къыз бар, лякин сен не дерсинъ?

— Кимнинъ къызы?

— Сенинъ.

— Бизим Венерамы? — деди Саид бу умютсиз теклифке тааджипленип.

— Эбет, эбет, сизинъ Венера. О балалар бир койде осьтюлер, бир мектепте окъудылар, бир-бирилерини та балалыкътан билелер. Козюмиз алдында оськен балалар олгъанда бизге узакъкъа кетмек ляйыкъмы, Саид?

— Бильмейим, олла. Озю не дер. Анасы не дер? Бала даа окъуй.

— Окъувынынъ кимсеге зарары ёкъ, биз оларнынъ башларыны байлайыкъ, сонъ окъуйлармы, ишлейлерми, оларнынъ иши.

— Ёкъ, ойле деме, Джафер. Венеранынъ даа эки йылы бар. Онъа мытлакъ институтыны битирмек керек. Не бермеген алла, бир кунъ келир, о кърымтатар тили оджалары да керек олур. Озюнъ лаф эткен сайын «Арман дирек» дейсинъ. Аллагъа коре бир шейнинъ кучьлюги ёкъ. «Девлет башы экинджи алладыр» деген лаф бар халкъымызда. Бир кунъ юрегинде мерамет пейда олур, «Арман дирек» тикленир кетер.

— Алмам пиш, агъзыма тюш, — деп отурсанъ, озъ башына бир шей тикленмей. Эр шей ичюн къайгъырмакъ, тер текмек керек.

— Сен лафны четке алып къачмаса, Саид, меним теклифиме разысынъмы?

— Бир меним разылыгъымнен иш битмез, Джафер. Биз бойле япайыкъ. Экимиз лаф эткенимиз киби, аналары да корюшсинлер. Лаф ачыкъ олмалы. Шимдики заман ойле талап эте. Биз ана-бабалары бир къараргъа

кельген сонъ, балларнынъ фикирлерини де билирмиз. Бутюн иш ве сонъки сѣз оларда. Олар бир-биринен омкор этеджеклер. Венера язлыкъ татилъге кельгенде лафны ача билирмиз.

— Татилни беклемек шарт дегиль. Ташкент бу ерде бир саатлик ёл.

— Айды, о якъы къолай. Сен Ремзиени бизге ёлла, мен Саниенен анълашырым.

Саид ве Сание ичюн бу ич умют этильмеген бир теклиф эди. — Эльбет, эр къуш озъ вакътында учса яхшы, амма, къана бакъайыкъ, баланынъ озю не дер экен? — деди Сание ве бундан башкъа Саиднен экисининъ арасында лаф олмады.

Яз татили кельди. Венера ве Сыдыкъ ана-бабаларынынъ теклифине разы олдылар. Кузьде той япмакъ къарарына келинди. Тойгъа бир ай къадар вакъыт къалгъанда Саиднинъ сагълыгъы уймай башлады. Той яхшы, къуванчлы, шенъ кечти, лякин Саид кунъ-кунъден сарарды, солды. Къайдандыр оны аनावы чареси тапылмаз дерт бийлеген. Хастаханеге ятты. Операция олды ве алтынджи куню Саид дюньядан кетти. Бу меляике киби, яманлыкъсыз, ишкир, эвине, бала-чагъасына, эш-достларына, бутюн джемаатына садыкъ бир адам вакъытсыз козьлерини юмды. О севимли къызынынъ чагъыртувына биле баралмады. Арадан бир къач йыл кечеджек, онынъ учъ торуны оладжакъ ве олар озъ бабаларынынъ ана юртуна кочип бараджакълар, къартбабасынынъ эви янындан эв алып, янъы темель тиклейджеклер. Бу ферахлы кунълерни Саид корип оламады. Лякин сен топрагъынъда раат ят Саид, оларгъа сенинъ киби дерт кере кочип, дерт эв къурмакъ насип олмаз беллеймиз. Чюнки олар баба-деде топрагъында гъайрыдан тамыр аттылар, янъыджа аят къурып башладылар.

* * *

Багъ иши акъикъатен озюне дикъкъат ве джиддийлик талап эте. Бинълернен гектар багънынъ бир де бир сырасы, я да юзюм тюплери бакъылмай къалса — янълыш пыталса, илядж берильмесе, суварылмаса, вакътында ачылып, вакътында япылмаса, сувукътан къорчаланылмаса, шубесиз, о тюп чытырманлашып, бир-бирине къарышып къала ве устюнде бир-эки кийик салкъымдан башкъа юзюм яратылмай. Багъджынынъ эсас вазифеси де шу, багъ — дагъгъа чевириймесин, салкъымлары ири ве ширин-шербет олсун. Багълар бойле мутехассыс эмекчи къолларгъа эр вакъыт мухтадж. «Къазахстан» совхозында бойле чебер юзюм усталары пек чокъ. Оларнынъ намуслы эмеги саесинде бу совхоз бугунъге къадар яшап кельди. Багъджылар йыл-йылдан юксек берекет огърунда курешип кельселер де, юзюмден берекет алувынынъ сынтыры ёкъ экен. Бунынъ акъикъатен догъру олгъаныны Джафер Къуртсеитов озюнинъ амелий ишинде исбат этти. Джафер озъ аилесинен ишке киришти. Мектептен бош вакъытларында ве татиль айларында бу балалар бабасынынъ багъында олалар ве эллеринден кельген ярдымны япалар. Энтъ кучюклери Ресмие биле, ич олмагъанда, чай къайнагыш оларнынъ араретини къандырмагъа ярай.

Джафер энди дургъунлыкъ девирининъ векили олгъан директорнынъ ве онынъ этрафында айланып юрген ялтакъларнынъ тазыйкъындан къуртулып, ишке башларкен, экинджи бир белягъа тутунды. Эки кунъде бир онъа келип, тракторны металлоломгъа теслим этмесини буюрып кетелер.

— Бу трактор сизден аш-сув сорама, кимсе ондан бир зарар коръмесе, акъикъатен юзюм араларында «Кошка» киби юрьсе, бутюн ишимни битирсе, не ичюн мен оны ломгъа теслим этеджегим? Этмем! — деп эписини къайтара Джафер. Амма, арадан бир къач кунъ кечер-кечмез, кене келелер, кене тракторынъны теслим эт, деп кетелер. Джаферге янъы трактор берелер, лякин о озъ «Кошка»сындан айрылмакъ истемей. Йигирми йылдан зияде о бу тракторнынъ устюнден тюшмей чалышты. Онынъ эр бир къылыгъыны, эр бир винтчигини беш пармагъы киби огренди. Парланса озю ясады, керек къысымларны озю тапты, кабинасыны тоздан ве сувукътан сакълайды джам ве мешиннен орьтти, къыскъасы, бу трактор эм совхозгъа, эм онынъ шорбаджысына ялынъыз файда кетире. Якъарлыкъ,

я да май зиян этмей, аксине, янғы маркалы тракторлардан эсик масраф эте. Къыскъасы,—бу ернинъ дагълы-байырлы рельефине келишикли, багълар арасы ишлеринде енгиль маневралы бу джаным-джаным тракторны мен ломгъа бермем,—демектен къайтмады Джафер. Бир кунъ онъа директор озю кельди. Ишчилер алдында эки йыл эвельси Саиднен насыл лакъырды эткен олса, Джаферге де ойле кочъти: — Сен бутюн совхоз коллективини баштан чыкъарасынъ, — деди о Джаферге серт бакъышнен.

— Къайда барсам, сенинъ япкъан ишлеринъни козюме тюртелер. Не ичюн Джафер Къуртсеитовнынъ багълары ойле де, бригадаларнынъ багълары бойле. Не ичюн онда низам-тертип ойле де, совхозда бойле, не ичюн онынъ азбарындаки юзюм салкъымлары бешер килолыкъ, совхознынъкилери исе бойле ве иляхре. Лафнынъ къыскъасы, сен бу макъсаддан вазгеч ве озъ бригаданъа къайт. Эм «Кошканъ»ны бугунъ гаражгъа алып кет ве бир даа онынъ устюне минмекни санъа ясакъ этем,— деп кестирди.

Джафернинъ устюнден къайнакъ сув тѣкюльген киби олды. Онынъ башы айланды, ерге отурып окюр-окюр агълайджагъы кельди. Сонъра бираз эси кельген сонъ, директоргъа тек бир сѣз айтты: — Ольдюрсенъ, мен бу багъны ташламам, трактор ичюн исе, сен мени сѣгмек дегиль, алгъышламакъ керексинъ! — деди.

Догъру. Совхозларгъа берильген эр бир техниканынъ озъ муддети ола. Муддети кечкен машинаны умум къанун боюнджа совхознынъ техника базасы сырасындан ве эсабындан силип ташлайлар. Джафернинъ Т-38 маркалы «Кошка-тракторынынъ» муддети кечкенине он учъ йыл олды. Бакъ сен, бойле шорбаджылыкъ олурмы? Тракторнынъ ишлев муддети еди йыл. Лякин ойле къолгъа тюшти ки, еди йыл ерине, айны шу машинаны йигирми йылдан берли ишлетип кельмекте. Норма меселесинде исе, совхоз боюнджа эр кестен огде. Ойле олгъанда, бойле механизаторгъа тек сагъ ол демек лязим дегильми? Екъ, Джафернинъ устюнде чалышкъан бу дургъунлыкъ девирининъ укюмдар ребери ичюн ойле дегиль. Онынъ анъынджа муддети толгъан куню трактордан тюш де кет. Девлет онынъ ерине янғы машиналар гондирир, vessелям. Даа башкъа бир тарафыны алайыкъ. Ойле ола ки, хозяйствода озъ муддетинден эвель иштен чыкъкъан машиналар да ола. Бойле аллар машинанынъ кейфиетсиз япылгъанындан, металлнынъ зайыфлыгъындан, шорбаджысынынъ чолпалыгъындан ола билир. Джафер озъ «Кошкасыны» совхознынъ техника базасына зарары токъунмасын деп, бойле муддетинден эвель иштен чыкъкъан беш тракторнынъ хозяйство номерини озюнинъкине авуштырып, оларнынъ иштен чыкъув муддетлерини теминледи. Яни, вакътындан эвель парлангъан ве ишке ярамагъан тракторлар ерине чалышты. Бунъа акъикъий уста-шорбаджы демейлерми? Эписине даянды бизим Джафер, эписине сабыр этти, лякин бу янғы директорнынъ эткенлерине чыдап оламады. Озюнинъ сѣзюни кечиралмагъан директор бу меселеге биринджи болюкнинъ мудири Халкъабаев Абдубекни джелъп этти. Абдубек энди бир тамам Джафернинъ башы устюне минди. О бу тракторгъа ве онынъ саибине халкъ душманы дереджесинде бакъты. Якъарлыкъ — солярка бермей, майламакъ ичюн дизель майы бермей. Бир ери сынса сваркагъа йибермей. Ломгъа теслим эт, демектен вазгечмей. Къыскъасы, Джафер энъ илери ишчилер сырасындан чыкъарылып четке ташлангъан бир махлюкъ дереджесине кетирильди. Бир кунъ акъшам Джафернинъ къолунда «Сельский механизатор» деген журнал пейда олды. Бу журнал кой хозяйствоы механизаторларынынъ ишлери, вазиетлери, хаяллары-тюшюнджелери акъкъында гузель материаллар дердж этип кельмекте. — Мен де бу журналгъа озъ «Кошка-трактором» акъкъында язсам, не олур экен? — деген фикир кельди Джафернинъ акъылына. Эм ойле де япты. Йигирми йылдан берли Т—38 тракторында ишлеп кельгенини, эгер омюри олса, кене шу тракторда йигирми йыл даа ишлемеге козю баткъаныны, лякин онъа совхоз ёлбашчылары аякъ чалгъаныны язды, конвертке къойып, та Алма-Атагъа барып почта къутусына ташлады. О девирде Джафер ичюн бу къоркъунчлы ве дешетли адымлардан бири эди. «Омюримде бойле шей япмадым. Лякин инсан устюне бу къадар акъсыз

кылынуvнынъ бир сонъу оладжакътыр даа» деген тюшюнджелер Джафернинъ айларнен юкъусыны къачырдылар

* * *

Джафернинъ мектюби ёллангъанда мемлекетимизде гъайрыдан къурув девирининъ серин еллери эсип башлагъан эди. Етмиш йыллыкъ аят ичинде инсанларнынъ анъында къатып къалгъан янълышылыкълар, эксикликлер, акъсызлыкъ ве адалетсизликлер, атта джинаетликлернинъ сонъки дакъикъалары якъынлашкъаны ич бир кимсенинъ акъылына кельмез эди. Партиянынъ XXVII-нджи съездинден сонъ эр кеснинъ козю ачылды, адамлар дургъунлыкъ девирининъ летаргик юкъусындан уянып башладылар. Гъайрыдан къурув халкъ аятына, хозяйствосына, санайысына, инсанларнынъ анъына пек яваш кирип башлады. Яваш олгъанынынъ эсас себеби шунда ки, мында бозукъ машинанынъ бир винтини, я да эски тезьянынъ ерине янъысыны алмаштырмакъ дегиль де, инсанларнынъ анъыны денъиштирюв меселеси тура. Бу къолай шей дегиль, эльбетте. Адамлар ярым асырдан зияде девир ичинде бир-биринден къоркъып, бир-бирине инанмайып, бир-бирини чакъып, бир-бирини кунълеп яшайыш къурып кельдилер. «Инсан инсангъа дост, къардаш ве аркъадаштыр» деген шиарларны огъе сюрсек де, озюмиз ач къашкъырларгъа бенъзеп къалдыкъ. Инсаннынъ ахлякъы бозулды. Инсан инсангъа душман олып къалды, тиллерде исе «Достлукъ» сёзю янъгъырады.

Чокъ шукъор этмек керек ки, девлетнинъ башына девирнинъ дегерли адамы кечти. Инсанларны чокъ йыллар девамында бийлеген бу хасталыкъларны эльбетте, бир къач йыл ичинде деваламакъ мумкюн дегиль. Онъа къаршы чыккъанлар да пек чокъ. Демек, шимди ялынъыз инсанлар арасында гъайрыдан къурув куруши кетмей, бу курушке бутюн бир девир де къаршы чыкъа. Ойле олгъанда яваш-яваш инсанларнынъ анъы денъишеджек, бунынъ нетиджесинде бутюн бир девир де денъишеджек, бу девирге Янъыдан къурув девири — зияде демократия, зияде социализм девири дейджеклер. О девирде яшагъан инсанлар бир-бирине яманлыкъ этмеге бильмейджеклер, бир-бирининъ топрагъы ичюн талашмайджакълар, бир-бирлерининъ юртуны, вары-вариетини тутып алмайджакълар, даа догърусы яшайыш ве умумий муит ойле юкселеджек ки, инсанлар ялынъыз зевкъ иле яшайджакълар, вахшийликке итияджлары къалмайджакъ. Зияде демократия, зияде социализм дегени будыр. О вакъыт бизим дереджемизден эксик олгъан мемлекетлернинъ адамлары бизге сукъланаджакълар, бизден дегиль де, бизге къачып келеджеклер. Мына, бугунъки гъайрыдан къурув девиримизнинъ негизинде не тура.

Бойле ашкярлыкъ девирининъ башлангъыч кунълеринден биринде Джафер Къуртсеитов Москвадан мектюп алды. Мектюпте къыскъадан бойле языла: «Урьметли Дж. Къуртсеитов! Ачыкъ юректен язгъан мектюбинъиз ичюн сагъ олунъыз. «Сельский механизаторнынъ» он биринджи саныны (1985 с) окъунъыз. Т—38 тракторында он экинджи бешйыллыкънынъ сонъуна къадар мувафакъиетле чалышманъызны истеймиз. Шубе ёкъ ки, сиз бу трактор иле аман-аман учъ муддет чалышып, озъ совхозынъызгъа ве девлетке буюк икътисад кетирдинъиз! Достлукъ селямы иле техника илимлери докторы, профессор С. Некрасов».

Бу гъайрыдан къурув девирининъ та меркезден Ала-Тау этеклерине етип кельген биринджи серин ельчиги эди. Арадан бир ай кечер-кечмез журналнынъ он биринджи саны чыкъты. Онынъ докъузынджи, онунджи, он биринджи саифелеринде Джафернинъ ёллагъан мектюби эсасында язылгъан эки техникий алимининъ буюк макъалеси басылды. Саифеде, «Эрте чыкъармаймызмы эсаптан» серлевалы макъаленинъ ортасында Джафернинъ «Кошка-тракторынынъ» ресими. Макъале, шубесиз, онынъ файдасына язылгъан. Джафернинъ котерген бу меселеси журнал саифелеринде Бутюнсоюз музакересине къойылды. Макъаледе бойле сёзлер бар: «Алма-Ата областынынъ Чилик районындаки «Къазахстан» совхозынынъ механизаторы Джафер Къуртсеитов йигирми йылдан берли Т-38 маркалы трактор-

да чалышып кельмекте. Онынъ тракторы амортизация муддетини уч кере кечирди. 1980 сенеси оны эсаптан чыкъараджакъ эдилер. Лякин механизатор озъ «Ветераны» ичюн куреш ачты. Шу куньден берли бу трактор эр йыл еди юз, докъуз юз э. у. га. (Эталон гектар) иш япа...» Макъаленинъ сонъунда редакция тарафындан екюн чыкъарыла ве бойле фикир беян этиле: «Профессор С. Некрасовнынъ ве доцент И. Бойчукнынъ «Эрте чыкъармаймызмы эсаптан» серлевалы макъалесинде кой хозайствосы техникасынынъ эксплуатация муддети акъкъында пек актуаль меселе котериле. Бир чокъ механизаторларнынъ теджрибеси шуны косътере ки, тракторларнынъ, комбайнларнынъ чалышув муддетини, амортизация хызметини баягъы котермек мумкюн. Бутюн механизаторларгъа, колхоз, совхозларнынъ, госкомсельхозтехниканынъ инженер-техникий хадимлерине риджа этемиз ки, бу меселе хусусында бизге озъ фикирлерингъизни ве айны заманда иш теджрибелерингъизни язып бильдирингъиз».

Шу куньлер ичинде Джафер журналнынъ редакциясындан кене бир мектюп алды. О къопаймады, бурун котермеди, журналны ве мектюплерни кимсеге косътермеди. Эписини топлап, китап шкафыгъынынъ бир кошесине къыстырып къойды. — Шимди манъа индемей туралар, керек олса косътерим, — деди Джафер ве ич бир шейден хабери олмагъан адам киби озъ тракторыны ёрттыра берип ишледи.

Кузь айлары якъынламакъта. Джафер озъ аилевий багъындан биринджи берекетни алмагъа азырлыкъ корейтир. Онынъ тюшюнгени ве хаяллангъаны киби яратылгъан биринджи салкъымлар кунь-куньден кунешнинъ нурларыны ичип озюнинъ ширин-шербетини арттырып агъырлашмакъталар. Не директор, не парторг ве не де болук мудири Джаферни келип раатсызламайлар. Не олды, аджеба? Бу насыл сускъунлыкъ? Совхоз реберлери де корюнмейлер. Даа бир къач вакъыт эвелеси манъа адым аттырмагъан, сен кулаксынъ, сен фермерсинъ, сен единоличниксинъ, деп мени ашшалагъан адамлар къайдалар? Джафер кене эп эски тюшюнджелернен яшай ве эр дакъикъа, эрте-кеч бу трактордан ве аилевий багъындан къуртулып къаладжагъым гъалиба деген фикирни эсинден чыкъармай чалыша. О багъыны эп тертипке чеке, ёлакъ араларыны тегизлей, юзюм джыймагъа башланса онъа не керек оладжакъ, эписини тюшюнип-ташынып япмакъта. Юк ташыйыджы машиналаргъа айланмагъа мейданчыкълар азырлады, ярдымджыларгъа аш пиширмек ичюн оджакъ ясап онынъ устуне балабан чёюн ерлештирди. Раатланмакъ ве чай ичмек ичюн багънынъ куньдогъуш бетиндеки къарагъачлыкънынъ талдасында чалаш къурды, эль-бет ювмакъ, я да ювунмакъ ичюн арыкъ башында кичкене бассейн ясады.

Бир кунь уйле вакъыты, совхозда чокъ йыллар девамында багъча болюгининъ мудири олып чалышкъан Номан акъай онъа мусафир олып кельди. Номан акъай багъчеванлыкътан Джаферден эксик анъламай. Лякин, о багъы яшларда олгъанындан озъ къара къуветинен дегиль де, бутюн теджрибесини ортагъа къойып бир багъча болюгинде ёлбашчылыкъ япа. Джафернинъ ишлери оны гъает меракъландыра. Онынъ къазанчларына пек къувангъаныны бильдирмек истей. Акъикъатен ойлеми, ёкъмы? Эр алда о Джафернинъ ишлерине аякъ чалмай, аксине, кимерде-бир файдалы тевселер япып кете. Джафер де оны бир эсли-башлы адам оларакъ урьмет эте.

Чалашнынъ алдында ясланып отурдылар, бирер дияла чай сюздилер, сонъра къызгъын лакъырдыгъа башладылар.

— Джафер, сен дюнья денгъишеяткъанындан хаберинъ бармы? — деди онъа Номан акъай.

— Хаберим бар. Денгъишме яхшы тарафкъа олмакъ керек.

— Ойлеми?

— Мен де ойле тюшюнем. Не ичюндир, бильмем, бир айдан берли меним ишимнен меракълангъан адам корюнмей. Келип сёгип, тазирлеп кете эдилер. Шимди, не ишлейсинъ, деген адам ёкъ.

— Я оны ким япаджакъ, Джафер, директор кетти, икътисадчымыз

кетти, Абдубектен де къртулдыкъ, даа ким бильсин нелер оладжакъ. Совхозымызда комиссия чалыша экен...

— Шай дейсинъми? Мен матюв киби мынавы багънынъ ичинден чыкъмайым. Эм чыкъмакъ да истемейим. Чыкътым, козюме уралар «Гектарджы олдынъмы?» дейлер. Санки биревлернинъ джебине далгъанман. Мында да не къазансанъ, оны аладжакъсынъ, коктен манка сепмейлер.

— Догъру айтасынъ, янъы директорымыз пек теджрибели ве тешкилятчы адамгъа бенъзей. Тимирязев адына институтны битирген. Гъайрыдан къурув девирининъ акъикъый ёлбашчысы олса керек.

— Меним ичюн, Номан агъа, эписи бир. Мен насыл чалыша эдим, ойле де чалышам. Бу совхознынъ темелини сизнен берабер тиклеп башладыкъ, ойлеми? Бу къачынды директор, билесизми? Меним эсабымнен бу энди докъузынды директор. Олар келе-кетелер, амма биз денъишмеймиз. Тек сачларымыз агъара.

— Даа агъараджагъындан гъайры, Джафер. Алла савлукъ берсе огде беш тоюнъ даа бар.

— Тойлардан къоркъмайым, Номан агъа, чюнки огъулларым да озюме ошап хызметтен къоркъмайлар. Тек савлукъ олсун.

Номан акъай Джафернинъ юзюмлерини бегенип къайтты. — Бундан яхшысы олмакъ мумкюн дегиль, — деди о. — Чюнки бу биринджи берекет.

Янъы директорнынъ иш усулы янъыджа олгъаны эр ерде сезилип башлады. Джемаатнынъ аркети бус-бутюн денъишип кетти. Кой ичинде бош адам къалмады. Эр кес янъы тизильген бригадаларда, янъы бригадирлернинъ ёлбашчылыгъы алтында ишке кете ве иштен къайталар. Механизаторлар саба эрте озь тракторларынынъ гурюльтисинден бутюн койни юкъусындан уянталар. Механизаторлар, асылында бутюн койни джанландыра ве арекетке кетирелер. Совхоз реберлери Джафернинъ тешеббюсине къол тутмакъ дегиль, дигер ишчи-аилелерни бу янъы услугъа кечмелерине кениш ёл ачтылар. Бу тешеббюске биринджи оларакъ Джафернинъ агъасы Таир Къуртсеитов къошулды. О да Джафернинъ багъы янындан беш гектар ер алып, озюне аиле веносы тизди.

Мына, бугунъ Джафернинъ багъында биринджи берекет джыйылмакъта. Эр ерде намы кеткен бу аилевий звенонынъ ишинен меракъланмагъан адам, мутехассыс къалмады, десек янъылмамыз. Биринджи кере девлетке план боюнджа юзюм бермек ичюн азырлыкъ кете. Багъгъа машина-машина бош ящиклер кетириле. Джафер юзюмни бир къач кунъ ичинде джыйып теслим этмек истей. Онынъ бу истегини совхознынъ янъы директоры ве баш агрономы Александр Сергеевич Смуригин догъру таныдылар. Чюнки топтан джыйылып алынган берекетте зиян аз ола. Джаферге ярдымджылар кельдилер. Етиштирилген бол берекетни джыймагъа башладылар. Биринджи берекетнинъ биринджи тонналары къабул пунктына ёлландылар. Шу къызгъын тымар вакътында Джафернинъ багъына область ве район меркезлеринден бир чокъ мусафирлер кельдилер. Оларнынъ арасында языджылар, режиссёрлар, радио, телевидение хадимлери бар эдилер. Олар совхоз реберлеринен берабер бутюн кунъ багъда олдылар. Юзюм джыймагъа да ярдым этилер. Джафернинъ бойле номай берекет етиштирюв сырларыны огрендилер, онынъ мемлекет боюнджа ады чыкъкъан тракторыны санки бир музей экспонаты киби сарып алдылар, фотосыны чыкъардылар, багънынъ дёрт бир ягында отуртылган сыра-сыра алмаларны, шахсен Джафернинъ озь къолунен ашлагъан янъы джыныс емиш тереклерини корип, айретте къалдылар. Мусафирлерни энъ зияде тааджиплендирген шей — бешер килограммлыкъ салкъымлар эди. Сонъра олар чалаш янына келип, багънынъ эр бир кошесини козь этип турмакъ ичюн агъачлардан ясалган он эки метрлик къулленинъ тёпесине чыкъып, бутюн багъны, этрафнынъ гъает дюльбер, энишли-ёкъушлы рельефини, багълар арасында юзюм джыймакъта олган ишчилернинъ фото-суретлерини чыкъарып алдылар.

Джафернинъ багъындаки берекет учь кунъде джыйылып алынды. Девлетке план боюнджа къыркъ тонна ерине сексен алты тонна юзюм теслим этилип, планны эки юз он процент толдурды. Бу енъиш иле Джаферни эр

кес тебрикледи ве илериде онынъ бу башлангычында даа буюк къазанчларгъа иришмесини истедилер. Бойле номай юзом берекети бу ернинъ тарихында даа ич олмагъан эди.

— Бу йыл гектардан орта эсапнен юз етмиш центнер берекет алдыкъ, — деди Джафер. — Бу биринджи къол, биринджи берекет. Мен ойле тюшюнем ки, берекетни даа зияде арттырмакъ мумкюн. Меним багъымдан, анавы кошедеки (о багънынъ сырт тарафына къолуны саллады) бир гектар къадар нимрангны тюбю-тамырындан чыкъарып атмакъ керек. Бу меним янълышым олды. Башымны бир сыра къалабалыкълар чыкъарып ёрдулар, шашмалаттылар. Ашыкътым, ашыкъылгъан ишке исе, илле шейтан къарыша экен. Чюнки, о юзюмлер ерине тюшмеген. Мени алдатты. Бу йыл мынавы гульгули тайфи киби берекет береджек эди, амма бош чыкъты. Демек, оларны сёкип ташламакъ ве башкъа джынысларнен авуштырмакъ керек. Йылындан гектар башындан эки юз элли центнер бермеге козюм бата.

— Тракторынъыз пек эски, сизге янъы техника керек, — деди мусafirлерден бири.

— Янъы техника бердилер, мен озюм алмадым. Инанасынъызмы, мынавы тракторда йигирми йылдан зияде чалыштым. Бу меним сеvimли машинам олып къалды. Тамирини де озюм япам. О мени пек яхшы динълей. Истегеним киби чалыштырам. Бу трактор ичюн меним башымны ашай-яздылар. Сёзюмден къайтмадым. Энди бу бешйыллыкънынъ сонъуна къадар чалышып бакъайым, сонъ бельки теслим этерим. Лякин, языкъ, эбедий достумдан айырылгъан киби оладжагъым. Аман-аман черик асыр о мени бакъты, мен де оны. Бала-чагъамны осьтюрдик, эвли-баркълы олдыкъ. Меним эски реберлернен анълашалмагъанымнынъ себеби ялынъыз бу трактор дегиль. Ишнинъ янълыш кеткенини корип, пысып отуралмадым, мен кимим, бир тракторджым, мында меним сёзюм кечмейджегини бильсем де, бу дипломлы реберлер мени бельки бир теdjрибели инсан сыфатында анъарлар деп кимерде бир озъ фикиримни ичимде сакълап туталмадым. Бакъынъыз не олды. Кечкен сене багъларны сувукъ урды. Демек, янъыдан иш башланаджакъ. Я къач йылдан берли о багъларда биз чалышып кельдик, насыл джыныслар сайлап отуртаджагъымызны яхшы билемиз, амма директор бизни динълемей, агроном да онынъ авасыны чала. Багълар джыныс джеэтинден бу ернинъ шараитына коре отуртылмакъ керек. Мисаль ичюн, кабарне, пинофран, тербаш, къара юзом, паркент ве иляхре, бу ернинъ шараитинде берекет яратмай. Яратылгъан сойлары да, чешит вакъытларда пише ве оны бинълернен къарышыкъ тюплер арасындан сечип алмакъ пек зор. Олар истер-истемез багъ ичинде къала ве къушларгъа аш ола, я да чюрип кете. Сонъра тюплер хырпалана, тракторлар баса, эзе, йыл-йылдан берекет эксиле. Кубре вакътында берильмей, сув керекмегенде бериле, вакътында ёлакъ аралары ишленильмей, яратылгъан салкъымчыкълар кийик дагъ юзюмине ошап къалалар. Къышкъа даянмай, вакъытсыз куфленип гъайып ола. Озюмдже тюшюндим, ташындым ве берекетни котермек ичюн аилемнен берабер айры топракъ алып ишлемек къарарына кельдим. Бу ишнинъ пешинден юрип чокъ чекиштим. Директор бир кунъ разы олса, экинджи куню пешман эте. Онынъ да бир къоркъкъан шейи олса керек. Мен онынъ артындан юре-юре бездирдим, башыны айландырдым, мийини ёрдым. Ишандырды, амма, эки-учъ йыл созды. Ниает, онынъ ерине башкъа директор кельди ве разы олды. 1975 сенеси эди. Мен тайфировыйден кереги къадар чубукъ сайлап азырладым. Август айында тамгъалап чубукъларгъа йип багъладым. Йигирми бинъ чубукъ азырладым. Октябрь айында эписини кесип, къышламакъ ичюн азбарыма кетирип къойдым. Мартта чиллендирмек ичюн бир ай парникте туттым. Майыснынъ орталарында топракънынъ сыджагъы 12-15 дереджеге еткенде (къышта ерни сюрип планташ къазып азырлагъан эдим) ерни болюклерге болюп, нишанлар къойдым, сонъ ломнен тешип чубукъларнынъ эр бирини къолнен отуртып чыкътым. Сыра арасы эки бучукъ метр, чубукъ арасы учъ метр. Бир тюпке еди бучукъ квадрат ер бериле технология боюнджа. Биринджи йылы аман-аман эписи чубукълар тутты демеге мумкюн. Яз бою мынавы тракторнен ишлеп-алып турдым. Балалар невбетнен озъ арбий хызметлери-

не барып кельдилер, аилевий ишимизде даима дёрт адамгъа ишлемек сыра-сы кельди. Учюнджи йылы гектардан элли центнер юзюм плансыз алдыкъ. Дёртюнджи йылы башлангъыч планны йигирми беш центнерден бердилер, биз докъсан секиз центнерден алдыкъ. Мына, бу йыл корьгенинъиз киби, берекет алдынъызда. Сонъ, бундан совхоз не зарар корьди? Эписи дёрт адамнынъ япкъан иши.

Янъы, гъайрыдан къурув девирининъ янъы ёлбашчылары Джафер Къуртсейтовнынъ ишлерине дегерли къыймет кестилер. Онъа эр джеэттен ярдым къолу узатып туралар. Оны эки кере юксек Девлет мукафаты — орденге такъдим эттилер. Якъында Къазахстан Юкъары Совети президиумынынъ залында тантаналы суретте «Эмекте косьтерген ярарлыгъы ичюн» медалинен мукафатладылар. Бундан башкъа, ерли тешкиятлар онынъ намуслы эмегине дегерли къыймет кесип, мотоциклет, макътав ярлыкълары ве дигер къыйметли бахшышларнен къайд этип туралар.

Бойлеликле, арадан он йыл даа кечип кетти. Джафер гъайрыдан къурувны бундан он йыл эвельси башлады. Лякин, оны о вакъыт кимсе анъламады ве анъламакъ да истемеди. Мемлекетимиз боюнджа гъайрыдан къурувгъа олгъан итиядж-талап айры-айры ерлерде къаялар тюбюнден фышкъырып чыкъкъан сувлар киби озюни косьтерсе де, дургъунлыкъ девирининъ сокъур сиясетчилери онынъ козюни тез-тез тыкъатып къоймакъ чарелерини корьдилер. Дюнъяда озь башына бир шей олмай. Эр шейге бир де-бир себеп ола. Себепсиз атта олюм олмай дейлер. Гъайрыдан къурув девирининъ басып келюви бир чокъ бюрократларнынъ кейфини бозды. Олар аля даа озь ёлларындан къайтмакъ истемейлер, озь йымшакъ диванларыны къыймайлар. Базылары исе хамелеонгъа чевирилип чалышмакъны девам эттирелер. Янълышасынъыз, сюнги чувалгъа сыгъмаз. Ишинъизни козь боямаджылыккъа дегиль де, акъикъатен темиз къальптен тюрлендиринъиз. Тюрлендирмеге истемесенъиз, озь инсаний табиятынъызгъа терс кельсе, эрте-ярыкъ четке чекилинъиз. Мына оларнынъ алдына Джафер киби адий адамларнынъ къойгъан талабы.

Эр бир ишнинъ медениетли ве къалафатлы тарафлары ола. Бу сатырларнынъ муэллифине де кечкен кузьде Джафернинъ багъында булунмакъ насип олды. Гъайрыдан къурув сиясети онынъ гонълюни пек которген.

— Мен шимди бу багънынъ ичинде истегеним киби, онынъ акъикъий шорбаджысы оларакъ доланам, — дей Джафер юрекленип. — Мени шимди къыйнамакъ дегиль, коклерге которелер. Меним тешеббюсимден кеткен аилелернинъ сайысы кунъ-кунъден арта. Энди совхозымызда аренда алгъанларнынъ сайысы баягъы артты. Кимнинъ не къадар ерге кучю ете, о къадар ала. Демократиянынъ кучю къара къувет адамларына да керек экен. Бойле аилелерге кимсе ишке чыкъ, сен оны, сен буны эт деп укюм этмей. Койлю озь топрагъында не этеджегини озю биле. Онъа кенардан къарыштынъмы, янълыштыра билесинъ. Онынъ макъсады намус иле чалышмакъ. Зарар этсе де, кяр этсе де, озю джевапкяр.

— Багънынъ тюрленген, меденийлешкен, Джафер, — дедим онъа этрафкъа козь ташлап. — Мен биринджи кере кельгенде бу араба къапыларёкъэди...

Къапылардан киргенде башынъ тёпесинде которильген юзюм сергисининъ узунлыгъы эки юз элли метр. Бу серги козюнъ алдында пек хош манзара ярата. Сергининъ эки тарафындан пиченлик ичинден эки тар сокъачыкъ сени багънынъ дигер бир башына алып бара ве сергининъ дигер тарафындан чалашкъа алып къайта.

— Сиз даа эр шейни корьмединъиз, — деди Джафер бираз къабарып. — Юрюнъиз, корьсетейим. О мени къарагъачлар арасындан чалашнынъ сагъ тарафына алып чыкъты. Анда тем-тегиз тюзленген, отлары тырнавучнен тырналгъан баягъы бир мейданчыкъ бар. Мейданчыкъта бойдан-бой сачылгъан яш теречиклер ве теречиклер устюнде йипнен багълы кичкене тахтачыкълар асылгъан.

— Бу не я? — дедим мен феркъсызланып.

— Тахтачыкълар устюнде оюлып язылгъан языларны окъуп бакъынъыз, сонъ не экенини анъларсынъыз.

Якъын кельдим, биринджи тахтачыкъта «Ашыкъ Умер», деп

язылган, экинджи теречикнинъ тахтасында «Токътаргазы», учюнджисинде «Мемет Нузэт», дёртюнджисинде «Умер Ипчи», сонъ кете: «Абдулла Тукъай», «Олжас Сулеймен», «Мухтар Шахан» ве саире.

Мен тааджиПЛендим ве бир сание индемей аякъ устюнде къатып къалдым. Джафер меним эеджанланганымны коръди ве сёзюни девам этти. — Мына бу мейданчыкънынъ адыны «Хатыра кошеси» деп къойдым, — деди о. — Сыранынъ башындакилер бизим классик языджыларымыздыр. Бу фиданларнынъ дёртю де дагъдан кетирилген эменлердир. Къалганлары меним багъыма кельген корюмли языджыларнынъ хатырасына отуртылган чинарлардыр. Арадан юз йыллар келир-кечер, бу эменлер, чинарлар кок юзюне котерилирлер, ким биле, бельки келеджек несиль ичинден ойле адамлар тапылыр ве буларны «Гъайрыдан къурув» девринде бир кърымтатары сачкъан эди дерлер.

Джафернинъ бу «Хатыра кошеси» мангъа ойле теэссурад къалдырды ки, бу адамнынъ къолуны алып опеджегим кельди.

— Бу ерге келип бир де-бир шиир окъумайып кетмек мумкюн дегиль, — деди о къюмсирап. — Къана, Али агъа, бир шиир окъунгъыз.

Мен эзберден чокъ шиир бильмейим. Мектеп чагында олгъанда зеиним пек яхшы эди. «Кёр огълу», «Чорабатыр» дестанларыны, Некрасовнынъ «Русиеде яшамакъ кимге яхшы» поэмасыны эзберден окъуп сыныфдашларымны шашырыр эдим. Шимди, бакъ сен, бир койлю багъчеван алдында къызараджагъым, ёкъ, эсимни тез-тез топлап, Шамиль Токътаргазынынъ «Дюнъяда чокъ аллар бар» деген шиирини окъудым. Сонъра джоштум ве озюмден де ана акъкъында язылган бир къач шиир окъудым. Джафер оларны ойле дикъкъатнен динъледи ки, атта меним тутулган ерлеримни текмиллеп турды. Сонъ озю бир-бири артындан токътамайып ойле шиирлер окъуды ки, мен айретте къалдым. О Мемет Нузётнинъ аманаман бутюн шиирлерини эзберден биле. Ондан сонъ, Токътаргазыгъа кечти, Ляtif-задеден, Амди Герайбайдан окъуды, къазах шаирлеринден къазахча, Абдулла Тукъайдан къазан тилинде окъуды. Бутюн шаир ве языджыларымызнынъ адлары ве къайсы эсерлерини анги йылда язылганыны, эписининъ аят ёлу ве такъдирлери акъкъында энциклопедик малюмат берип башлады. Мен бу ишчи-механизатор йигитнинъ ичи-багъры поэзиянен багълы олгъанына, онынъ эдебият севдасы экенине къандым, тюкенмез зеиние сукъландым.

— Сенинъ бу «Хатыра кошенде» шаирлерни топлап «Эдебият акъшамы» кечирмек мумкюн, — дедим онгъа.

— Мен буны мытлакъ япадажгъым. Совхоз ёлбашчылары да разылар. Олжаснен лаф эттим, о да къаршы дегиль. Куню, саати бельгиленген сонъ Ташкентке хабер этеджегим. Сизлер де келирсингъиз. О бир достлукъ акъшамы олур... Керчек, якъында «Жалын» журналында къазахчагъа терджиме олунуп меним шиирлерим чыкъты.

— Я сен Абай мукафатынынъ лауреаты, мемлекетимизде ве дюнъяджа белли языджы Олжас Сулейменни къайдан билесинъ, Джафер? — дедим онынъ козюне шубели назар ташлап.

— Бильмегеним не энди? О меним багъымда эки кере олды. Юзюм джыйылган вакъытта ве огълумнынъ тоюнда Алма-Атадан кинооператорлар ёллады. Макъсадлары, меним ишимни кинолентагъа алмакъ эди. Сагъ олсакъ, онынъ нетиджесини де корермиз. Олжас бизим эмегимизге буюк къыймет кести. Эпимизге сагълыкъ-селяметлик истеди ве совхоз реберлерининъ бизим уста багъджыларымызгъа зияде дикъкъат арттырмаларыны риджа этти.

Джафернинъ эдебият севгенини, къазах, татар ве бизим классик шаирлеримизнинъ ве атта бугунъки языджыларымызнынъ бир чокъ эсерлерини эзберден бильгенине шубеленмек мумкюн дегиль. Акъикъатен, Джафернинъ иштен баш къашымагъа вакъыты олмаса да, эдебиятнен меракъланганына, эм ойле-бойле, енгиль-ельпи дегиль, акъикъатен джиддий янашкъанына айретте къаласынъ. Онынъ эвинде «Ленин байрагъы» газетасынынъ бутюн номерлери сакълана, Ташкентте, бугунгъе къадар нешир этильген бедий эдебият китапларымыз ве «Йылдыз» журналынынъ эписи

бар. Анълашылгъанына коре, онъа «Книга-почтой» вастасынен эр бир янъы китаптан ве «Йылдыз» журналындан йигирмишер дане ёллай экенлер. Джафер бу китапларны ве журналларны почтадан ала ве авескярларгъа даркъата. О юрегинде ильхам толып-ташкъан вакъытларда озю де шиир яза. Мына онынъ «Шиирлер» дефтеринден бир нумюне:

*«Аязлы кыш кечти, ачылды байырлар,
Уяна башлады юкълэгъан чайырлар.
Джылынып кеттикче узайлар эп кунълер,
Ешере кузь куню сачылгъан экинлер.
Кимерде эссе де баарьки серт еллер,
Севимли ишини беклеген бу эллер,
Базанып озюнинъ сынагъан кучюне,
Бель бувып бельсенди багъджылыкъ ишине.
Баарьден яз бою тырышып ишлешип,
Эмекнен ярышты, озгъаннен кунълешип.
Яз кечип алтын кузь кзапыны кзакъкъанда,
Баллангъан салкъымлар толукъып саркъкъанда,
Бу аллар багъджыны зияде кзуванта,
Юректе мукъаддес ислерни уянта.
Аферин! Намуслы ишинънен яшайсынъ,
Къазангъан пек эял отъмегинъ ашайсынъ...»*

Кунеш Балкъашнынъ артына гизленди. Ала-Тау дагъларынынъ этеклеринде акъшам къаранлыгъы чёкип башлады. Тек дагъларнынъ акъ чаршафлы скойрю тёпелери мунълы-мунълы сечилип туралар. Къырлардан ашагъы мунърешип сыгъырлар келе, къююнлар исе йылгъалар ичинде джылышып геджелемеге тедарикленелер. Къызлар-яшлар клубкъа ашыкъалар. Олар бугунъ биринджи кере Алла Пугачёванынъ озюни кореджеклер.

Джафер концертке кетмеди. О тракторыны къапысы алдына янаштырып токътатты. Устюни-башыны къакъты ве азбаргъа козь ташлады. Ремзие оджакъ башында эди. — Балалар къайдалар? — деп къычырды о азбар къапы янындан. — Олар концертке кеттилер.

— Айса манъа кене багъгъа къайтмакъ керек экен де... Иш бар.

— Аша да сонъ кетерсинъ, — деди Ремзие.

Шу арада трактор этрафына Джафернинъ къомшулары келип къалдылар. Олар да Джафер киби, бири багъда, бири багъчада, бири тракторда ишлейлер. Эписини янъылыкълар меракъландыра. Бир сойлары Джафер киби аренда алмакъ истейлер, бир сойлары шубеленелер. — Аренданы энди ана Юрткъа барсакъ, андан алырмыз, — дейлер. Чюнки, не къадар вакъыт кечсе де, олар бу ерде озълерини темельсиз саялар...

Бу адамларгъа козь ташлайсынъ да гонълюнъде эписи акъкъында бирер эсер язмагъа истек догъа. Олар акъикъатен аят къараманларыдыр. Башларындан кечмеген беля-мусибет къалмагъан. Къайда барсалар, къайдан йыкъылсалар, эр вакъыт мышыкъ киби аякъ устуне тюшкен ве джувурып кеткенлер. Бойле илери, кой ишлеринде акъикъий шорбаджы адамлар эр ерде олгъаны киби бу совхозда да пек чокъ. Шубесиз, оларнынъ эписи акъкъында айрыджа эсер язмакъ зарур амма, чареси-имкяны олгъанына коре арекет этмеге меджбурсынъ. Бойле Джаферлер, Саидлер, Номан акъайлар, Сеитнебилер, Алиелер, Вейсаллар, Абильтатлар, Меръемлер, Зенурелер, Гульзарлар киби даа чокътан-чокъ адий койлю эмекчилерининъ адларыны анъмакъ мумкюн. Олар эписи бу совхознынъ темелини тиклевде джесюране чалыштылар. Къоджаман Къазахстан диярынынъ дагълар тюбюнде къысылып къалгъан бир кошечигинде багъ-багъчаджылыкъ совхозы мейдангъа кетирип, озълеринден акъикъатен бир «Хатыра кошеси» къалдырдылар. Къадын-къызлар да эрлернен ян-янаша олып, арыкълар ачтылар, чукурлар къаздылар, багъларны-багъчаларны пытады, суварды ве иляджладылар. Отуз беш йыллыкъ омюрлерини бу совхозгъа багъышладылар. Аналар, бабалар къарт олдылар, къызлар, яшлар мында осип-буюп ана-баба олдылар, янъы аилелер къурдылар. Несиль артындан несиль кельди, аят девам этти. Бу топракълар, бу багъча-багълар, бу совхознынъ эр бир ташы, эр бир къарыш топрагъы, сокъакълары Сизинъ мантлай терингизнен суварылды. Азиз юртдашларым, койдешлерим, сой-сопларым, таныш-билишлерим, эш-достларым, шу эял эмегингиз ичюн, эпингизнинъ алдында теменна этем!

Алма-Ата, 1988 с.

БАТАН

Хафиф танъ еллери кумюш тюс,
темиз,
Эсмекте чименлер къокъусын топлап.
Пенджерем пердесин ача изинсиз,
Сонъ къачып кете о, къарлардан
атлап.

Оленлер боюнда эльмаз тамчылар
Мамур топракынынъ манълай
теридир.

Тарлалар, озенлер, дагълар,
чокъракълар —
Бу меним юртумдыр, ана еримдир!

Дерсинъ, адалетнинъ ал байрагыны
Эльде тутып, кокке кунеш юкселе.
Къыздай кулип турган гуль
япрагына
Къонган тамчы-чыкъта парылдай
шавле.

Сукъланып тикилем мен узакъларгъа,
Богъдайлар чайкъала тыпкъы
денъиздай.

Бурулып тютюн чыкъа
чагъаракълардан
Инд къызларынынъ оюнларындай.

Эй, азиз топрагым, азиз Ватаным!
Къыркъ алты йыл санъа яшадым
асрет.

Унутмадым сени, унуталмадым,
Багърынъа кеч къайттым, мени афу
эт!

Ватанны севмек буюк къатиллик,
Ватанны унутмакъ буюк джинает.
Ватанны севмек буюк бир кемлик,
Ватаным, сенинъюн, джаным —
эманет!

КЪАВЕ

Ярашыкълы гулли фильджанда
Бувланмакъта къокъулы къаве.
Ичсень, кейф багъышлай джангъа,
Мен де оны ичмеге севем.

Ис этмектем къонъур къаведе
Африканынъ сыджакъ язларын.
Бизлер ичюн шундай авада
Къаве джыйган къара къызларын.

Махсулатны джыйганда олар
Бутюн олган севгисин берген.
Ичкенлер де бираз къызсынлар
Деп, юрек отуны синъдирген.

Леззет алып, фильджангъа бакъам,
Корем халкълар достлукъларыны,

Дженюп якънынъ уфукъларыны,
Эшитиле ондан бир макъам.

Даркъалмакъта сессиз аэнклер
Бизге къардаш мемлекетлерден.
Тюрлю-тюрлю аджайип ренклер
Козъ огюмде джанланды бирден.

Баш устюнде сепет котерген
Къара козьлю шаркынынъ гузели.
Шаирлерге ашкъ, ильхам берген
Джанлы йыры, джанлы гъазели.

Бир фильджанчыкъ къара къавеге
Гизленгендир бу къадар мана,
Сиз анълайсыз Фемие енге,
Беринъиз бир къавечик даа!

ОЗЫБЕК ДОСТУМА

— Къайда барсанъ, сая, севелер,
Халкъ ичинде итибарынъ бар.
Койдешлеринъ дост деп билелер,
Кенъешелер сеннен адамлар.

Къургъан эвинъ, багъынъ, багъчанъа,
Авес эте ким де ким коръсе,
Тербиели баланъ-чагъанъа
Сукъланалар сокъакъта юрьсе.

Кыркъ алты йыл биз бир дереден
Сув ичип, не
Тапсакъ, болуштик.
Тойларда ве дженазелерде
Биз берабер агълап, кулуштик.

Сен кельгенде, акъны-къараны
Танымагъан бир сабий эдинъ.
Озыбекстан къышлакъларында
Билъги алдынъ, остинъ-буюдинъ.

Къамаштырды мейва козюньни
Эр кельгенде багъчаларда яз.
Салкъын еллер опыти юзюньни
Дере бою кезгенде бираз.

Бу нефасет ве бу ниметни
Ташлап, къайда айт, кетеджексинъ?
Бойле севги, сайгъы-урметтен
Насыл этип вазгечеджексинъ?

— Не истейсинъ, не етишмей, не! —
— Дединъ, — Достум, мени афу эт.
Ивсан факъат тойгъан еринде
Яшап олмай билесинъ, элбет.

Джаны чыкъса аякъ-къолумнынъ,
Юралмасам, чаресиз олсам,

Кунюм битип, эгер олюминъ
Тешегине аджиз созулсам;

Ава етмей, эсимни джойсам,
Ве сарарса омрюм япрагъы,
Шифа олур, коксюме бассам,
Ватанымнынъ азиз топрагъы.

Асретликтем балалыгъымдан,
Гонълум кырыкъ, юрегим яна.
«Юрт» сёзюни достлар агъзындан
Эшитсем мен, козюм торлана.

Ким айрылса, озъ ана ери,
Кундюк къаны тамгъан мекяндан,
Бефтан кечер бутюн омюри,
Айырылыр бар тапкъанындан.

Сталинизм бузлыкъларында
Нидже бинълеп халкъымны
джойдым.

Олгъан джеми акъсызлыкъларнынъ
Балтасына башымны къойдым.

Эксилirse бир де бир айван,
Къайд этиле кызыл китапкъа.
Бакъ, миллетим джоюлаяткъан!
Ничюн алынмай о, эсапкъа.

Озыбекстан язындай сыджакъ
Мераметинъ олса да мельэм.
Къальб ярасы тюзельгени ёкъ,
Омюр бою чекишип келем.

Энди, достум, сагълыкълашайыкъ,
Тиле манъа сен огъурлы ёл.
Ватаныма барып яшайым,
Энъ сайгъылы мусафирим ол!

СИЗ БАРСЫНЪЫЗ...

Сиз барсынъыз, къурумай бахыт
денъизи,
Нурлар сёнмей, табият джоймай
чырайын.

Сиз барсынъыз къавийдир аят негизи
Янъылыкъ кешф ола кунъ кечкен
сайын.

Шириет багъында ич солмаз чечек,
Тюкенмез тюркюдир шадлыкъ ве
къуванч.

Сизге хас алемде севильмек, севмек,
Сизге хас садакъат ве къавий ишанч.

Индже бель ве назик олсанъыз да сиз,
Дюньянынъ таянгыч диреклерисиз!
Алемде гузеллик ич ёкътыр сизсиз,
Йигитлер арзусы, истеклерисиз.

Йипекдай мулайим, назлы сесинъиз,
Иритмеге къадир гонълукъ ташыны.
Коксюне тийгенде хош нефесинъиз
Нидже батырларнынъ эгди башыны.

Буюксиз, улусыз, эй, сиз, къадынлар,
Юксек авеленсин гъурур къушунъыз!
Биревге анасыз, биревге сиз яр,
Даим бахтлы олсун яшайышынъыз!

Таир Халилов

БИНЪБАШ КЪОРАЙ

Повесть

Унутылмаз достум —

Къуртвелиев Энверге багъышлайым.

Уджсыз-буджакъсыз, та уфукъкъа синъип кеткен кийик чёллерде даире шекилинде оськен бир от расткеле. Русча онынъ ады «перекати-поле», латынджа «лимониум татарикум», татардже исе бинъбаш къорай.

Бинъбаш къорай «генчлик» чагъында ешилъ ренкте, гуръ ве сагълам мучели ола, «къырджыманлыгъында» куль тюсте тикенли ве япышкъакъ ола, «къартлыгъында» исе бир обачыкъ чёпни анъдыра...

Кемалына етер-етмез артына-огюне бакъмай, тувгъан мекаяныны терк этип, къайдадыр ашыкъа.... Сонъсыз чёллерде оны тапсанъ ал! Къааръ-къасеветсиз, топ киби шенъ-шерамет тыгъыра бере. Ель къайда уфюрсе, о тарафкъа тыгъыра... Онынъ артындан бакъып айретте къаласынъ: не къадар раатлыкъ бильмеген, темельсиз, серсери осюмлик!

Лякин омюрининъ сонъунда о энди баштаки киби ель етмез чабикликнен тыгъырып оламай. Бир янындан дигер янына акъырын-акъырын чевириле, зар-зорнен арекет эте. Кет-кете о якъкъа-бу якъкъа урула-урула бутюн вуджуды эзиле, тыгъырмагъа биле алы къалмай. Ниает, урлугъыны анда-мында тёкип-сача, ёл кенарындаки эндекке, я да огюнде расткельген чукъургъа юварланып ятып къала. Серт кузь рузгярлары онынъ устюни тоз-топракънен, чёплюклернен комип ташлай. Гъарип, янгъыз, пусюрлик астында сонъки дакъикъасыны беклеп ята...

Екъ, бинъбаш къорайнынъ такъдири сукъланыладжакъ киби дегиль!

Акъшам поезды вакъытында кельди. Узун, мавымсы вагонлардан перонгъа ёлджулар тюштилер ве эписи алель-аджеле юк толу чемиданларыны, чанталарыны котерип эвлерине даркъадылар. Бир-эки дакъкъадан сонъ поезд сызгъырды-окурди, яваш еринден кочъти. Онынъ артындан семафорнынъ къырмызы «козю» янды. Къырмызы фуражкалы тегерек бетли, эслидже къадын — демирёл хадими поездны озгъаргъан сонъ, элиндеки сары байрачыгъыны къынына тыкъты да, таш басамакълардан энип, демирёл кенарында толанен къурулгъан бир къатлы бинагъа кирип кетти.

Перронда Селим бир озю къалды. Артына-огюне бакъынды. Бираз четте, аякълары ерге саплы тургъан скемелерининъ бирисине барып отурды. Мешин чемиданыны аякълары янына къойды, сигар якъты. Узакътаки мавы дагъларгъа бакъып ойгъа далды.

О келип тюшкен станция кучюк къасаба эди. Бесе-белли мында буюк къуруджылык кетмекте. Анда-мында узун аякълы лейлеклерге бенъзеген къуруджы кранлар, къурулаяткъан чокъ къатлы мескен эвлер корюне. Кенъ асфальт сокъакъларынынъ эр эки тарафында эмен ве чинар тереклер отуртылгъан. Дагълардан акъып тюшкен озенчик шеърни экиге боле. Буюк, кенъ копор исе эки саильни бирлештире. Озеннинъ эки тарафында багъча. Онынъ янашасында стадион, Медениет сарайы. Даа бираз авлакъта, балалар багъчасы. Копюрден юз метр месафедде, сув кенарында, сюгют тереклери талдасында ресторан ерлешкен. Къыскъасы, яшамакъ ичюн шараит етерлик... Ниает, о мында къонаджакъ, озъ темелини тападжакъ, бу шеърчик онынъ такъдири, онынъ баш язысы олып къаладжакъ? Не бермеген алла, эр шей ола биле. Амма бу кунъгедже о бир ерде отурып оламады. Къайда бармасын тарсыкъа, оны насылдыр джансыкъысы эзгелей. Нетиджеде, кене ёлгъа чыкъа.... Бойле раатсызлыкъ кимден юкъкъан онъа, алла бильсин. Кимге бенъзеген аслы? Ана-бабасы, сой-соплары темелли, ишкыр, сабырлы адамлар. О исе дерсинъ ёлда догъгъан... Онынъ коръмеген, бильмеген ери къалмады. Оны Сахалин балыкъчылары да, Къаршы чёллерининъ газджылары да танийлар, чюнки мемлекетимизни бойдан-бой кестирип чыкъты. Не къыдырды, не арады, озю де бильмей. Санарсынъ бахтыны джойгъан да, оны тапалмай юре...

Бир сефер эвлеринде олгъанда, эмджеси: «Етер энди дюньяны дёрт больгенинъ, айыптыр, вакъытынъ кельди, эвленмек, къоранта къурмакъ керек, — деп тазирледи, утандыраджакъ олды. — Халкътан утанмасанъ, алладан къоркъ, бабанъ энди ихтияр, алсыз-меджалсыз бир адам, ич олмагъанда оны тюшюн, о да башкъалары киби торунларыны коръмеге авес эте. Ананъ, байгъуш, тюф-тюф этип сенинъ артынъдан янды-куйди, ахыр-сонъу кечинди, энди бере бабанъны аджы... Сабырынъа не дейим сенинъ. Инсан бу къадар шефкъатсыз оладыр даа, сенде юрек деген шей бармы? Сен инсансынъмы, ёкъса ана-бабасыны унуткъан манкъуртсынъмы? Къайда сенинъ гурурынъ? Кимсинъ сен асла, сёйле манъа бакъайым?.. Бир кунъ ола эвсиз копек киби ёллар ортасында геберип къалырсынъ, кимсе айланып да бакъмаз... Келеджегинъни ойлан тежаран, къабакъбаш олма. Сонъра пешман этерсинъ, амма кеч олур! Валлаи-биллаи сельби киби дал фидан боюнъа-постунъа, адынъа языкъ...»

О, бабасынынъ огюнде эмджесининъ сёзлерини башыны эгип динъледи. Ичинден разы олды, лякин... арбий хызметтен къайтып кельген сонъ оны эвлendirеджек олдылар, амма о окъуйджагъым, зенаат саиби оладжакъым деп, ред этти. Ана-бабасынынъ лафына къулакъ асмады. Асылында исе, не окъуды, не де чалышты. Бир къач ай копек суварып юрьди. Анасы вефат эткен сонъ, бабасыны къыз къардашынынъ къолунда къалдырып, озю, бабам сени, эвден зувды. Кенди киби «сеятчы» аркъадашларына къошулып шеър-шеърден, бугунъ мында, ярын анда кезди. Тапкъаныны ашады-ичти. Ярыныны тюшюмеди. Пара къазанмакъ ниетинде Къаршы чёллеринде пейда олды, лякин вагонларда яшамагъа чыдап оламады, Ташкентке ёл тутты. Ташкент сокъакъларында юреркен, тесадюфен козюне илянлар тахтасы чалынды. Чокъ тюшюнип-ташынып отурмады, Сахалинге кетмеге язылды. Лякин ондан балыкъчы да чыкъмады. Тынч океан далгъалары Къара денъизни анъдырдылар, шаркътан дженюпке ашыкъты, дерсинъ оны анда кимдир беклей. Мында да сыгъмады, озюне ляйкъ бир иш ве коше тапалмады. Энди къайда барсын. Ордуда берабер хызмет эткен достуны хатырлады. Къоюн дефтерчигинде язылы чешит адреслер арасындан достунынъ адресини къыдырып тапты. Онъа меселени анълатып мектюп язды. Досту чокъ беклетмеди, озюнинъ къаршылыкъ мектюбинде беклейим деп язды. Нетиджеде, о кене ёлгъа чыкъты. Мына мурадына къавушты иште, етип кельди. Амма о шимди ничюндир бир анъ шубеленди. Бельки, досту беклейим деп чагъыргъан олса да, асылында исе, онынъ кереги ёкътыр? Йыллар инсанны денъиштире, итимал, досту да денъишкендир? Ойле исе, демек кене эки ёл ортасында къалды... Не япмалы? Ят шеърде таныш-билишинъ олмаса кимге барырсынъ, кимнинъ эвине къонарсынъ?

Мавылыкъ къоюлашып къаранлыкъкъа чевирильди. Дагъ этеклеринде

маденджи ве шахтёрлар коюнде йылдызлар киби электрик чыракълар янды. Ничюндир шимди бу чыракълар догъмуш эвни анъдырдылар. Ана-бабасыны, къыз къардашыны хатырлады, юреги сызлагъан киби олды. Бакъ сен онъа, дев киби эриф хорланып, биревлерге мухтадж олып юре... Эмджеси догърусыны айта, эгер башына эсини топламаса, бир кунъ ола эвсиз копек киби ёл четинде арам олер, биреви сен кимсинъ деп де сорамаз...

Бойле агъыр ойлар алтында, о эшпейи сигар ичип отурды. Бираздан сигарынынъ къорыны тюркюрп сёндюрди ве оны скемле кенарында тургъан агъыр чёюн чёплюк сепетине ташлады. Сонъ ляхаре, чемиданыны котерди де басамакълардан энип, шеэрге чыкъты.

Шеэр тынч ве тена эди. Эр кеснинъ пенджересинде ярыкъ. Бесебелли шеэр сакинлери иштен сонъ акъшамлыкъ емеклерини ашап, телевизор огюне кечип раатланалар...

Кузь авасы серин эди. О, быджагъыны чемиданындан чыкъарып кийди ве къаршысына расткельген эркектен ишчилер ятакъханесини сорады. Кучюк шеэрчик ичинде ятакъханени тапмакъ бир шей дегиль эди. Беш-он дакъикъа кечер-кечмез о энди ятакъханеде эди. Невбетчи къадын онъа достунынъ одасыны косътерди. О, чемиданыны къапы янына къойып ишарет пармагъынен къапыны тасырдатты. Шу дакъикъада къапы ачылды ве босагъада досту пейда олды.

— Сеня!

— Славик!

Олар къучакълаштылар ве ичери кирдилер. Ода ортасында бири-бирине тикилип къалдылар.

— Сеня, достум, сенсинъми шу? Санъа не олды, челик киби эдинъ, сачларынгъа къырав тюшип башлагъан... — деди Слава оны дикъкъатнен козетип.

— Лякин сен де, баштаки киби гуръ сачлы, къырмызы янакълы Слава дегильсинъ, — деп джевапланды о, достунынъ тазлашып башлагъан башына ишмар этип.

Бунъа мазаллы, сарышын, кок козьлю Слава:

— Не япаджакъсынъ, омюр иште, — деп ичини чекти, амма онынъ шенъ козьлеринде гъам-къасевет ёкъ эди. — Сонъ ишлер насыл? Не, телеграмма бермединъ? Къаршылап алып эдим.

— Раатсызламагъа истемедим, — деди Селим.

— Амма да себеп тапкъансынъ. Келеджегинъни бильген олсам, бир де-бир тедарик корер эдим. Догърусыны айтсам, мектюбинъни алсам да, келирсинъ деп инанмадым.

— Къувасынъмы, ёкъса?

— Не дейсинъ шу? Олмайджакъ шей! Джанымны агъыртасынъ. Ёкъ, Сеня, сени бильмейим, амма мен ич бир вакъыт генчлигимизни, достлугъымызны унутмайым. Манъа инан!

— Инанам, инанам, — кулюмсиреди Селим.

— Шай олса, достум, сен элинъни-бетинъни ювгъандже, мен акъшамлыкъ емек азырлайым. Къарнынъ ачтыр.

Слава чай къайнатты, стол устуне отъмек, сары ягъ, шекер, бир тенеке къуту балыкъ консервасыны ачып къойды.

— Буюр, достум, якъынджа чекиль, — деди Слава. — Лякин афу эт, ракъы деген шейим ёкъ. «Къуру» къанун илян этильген сонъ, агъызыма алмайым, дадыны биле унутып башладым.

— Зан этсем, эки дост он йылдан сонъ корюшкенде бирер къаде ичселер, «гуня олмаз» эбет, — деп Селим чемиданындан бир шише ракъы чыкъарып, стол устуне къойды. — Сенде олмагъаныны билип пешин азырладым, — деп кулюмсиреди.

— Буны яхшы эткенсинъ. Мында ракъы-шарап меселеси бираз муреккеп....

Олар ичтилер, къапындылар, кечмишни, арбий хызметте булунгъан кунълерни хатырлап яры геджегедже стол башында отурдылар. Сонъ ятмагъа тедарик корьдилер.

Ода ичинде эки кровать, эки тумбочка, бир шифоньер ве ортада

столдан гъайры ич бир шей ёкъ.

Слава Селимге бош тургъан кроватны косътерди.

— Раатлана билесинъ, саиби учюнджи сменада чалыша, — деди. — Саба бир чаре корермиз. Саба ола хайыр ола.

Селим джийренсе де, таныш олмагъан ят адамнынъ тёшегине союнып ятмагъа меджбур олды.

Кеч олса да, олар гедженинъ бей маалинедже лаф этип яттылар.

— Мен сени чокътан эвленгендирсинъ беллей эдим, — деди Слава. — Не эвленмейсинъ?

— Ким биле оны.

— Ёкъса озюнде ляйкъ омюр аркъадашы тапалмайсынъмы?

— Ничюн? Бир къач кере темелли къызлар расткельдилер, амма бильмейим ничюн, эвленмедим... Неден сакъындым, неден урыктым, не къыдырдым, алла бильсин. Нетиджеде, озюнь коресинъ, саллан-суллан юрем, иште. Мен бегенген къызлар чокътан балалы-чагъалы олдылар, экишер-учер балалары бар.

— Пешман этмейсинъми?

— Кимерде пешман эткен киби олам, амма не япаджакъсынъ, кечмишни кери къайтармакъ мумкюн дегиль. Генчлик керчектен де тек-
рарланмай экен. Вакъытында эвленмесенъ, сонъ эвленмеси къыйын ола.

— Эбет, айткъанынъ догъру, лякин, достум, эвленмек даа кеч дегиль.

— Я озюнь не эвленмединъ? — деп сорады Селим достундан.

— Эвленмеге вакъыт олмады десем, инанмазсынъ. Бильгенинъ киби арбий хызметтен сонъ, ёлланманен догъру мында кельдим. Иште, о вакъыттан берли омюрим мына шу одада, шу кровать устюнде кечти. Отпус-
камны алгъанда коюмизге барып анамны корип келем, сонъ кене бу ода, бу кровать, бу пенджере.... Мында кельгенде, шимди шеэр тургъан ерде чыр-чыпакъ бошлукъ эди. Шеэрнинъ энди темели къойыла эди. Бу эвлер-
нинъ, бу биналарнынъ, бу гедже-кунъдюз тютеп тургъан заводларнынъ эписинде, инан, макътанмайым, меним де иссем бар. Билесинъми, атта, кимерде озь-озюмнен гъурурланам. Олян, бу къадар файда кетир де, гъурурланма бакъайым!

— Гъурурлансанъ да ери бар, — деп сёз къатты юкъусырамагъа башлагъан Селим. — Слава, сен бахытлы кишисинъ.

— Мен де озюмни ойле саям. Эбет, бахытлым, эбет! Шахсий аят-
ымны алайкъ, о да еринде. Къысмет этсе, бааръде эвленмек ниетин-
дем. Етер, ялынъыз яшамакъ. Ойле дегильми? Экимизге де эвленмек керек. Бундан отърю созмагъа аджет ёкъ, къырджыман чагъымызгъа адым аттыкъ, достум. Сербест омюрге нокъта къоймакъ керек. Бахытлы олмагъа экимизге де даа имкъян бар. Билесинъми, бу яшыма келип анълайым ки, апайсыз яшайыш ёкъ. Дерсинъ оксюз бала киби юресинъ. Дюнъя ойле къурулгъан, ойле де кете. Кимерде оларгъа джанымыз агъырса да, олар-
гъа сертленсек де, оларсыз алымыз мушкъюль олур эди. Чамашыр ювмагъа биле оларгъа мухтаджмыз. Эркек кишиге чамашыр ювмакъ ляйкътмы? Лякин апайынъ олмаса къайда бараджакъсынъ, ювасынъ... ювмагъа медж-
бурсынъ. Затен эркек кишиге апайсыз яшамакъ чиркин бир шей, сени адам саймайлар, джемаат арасында урьметинъ де къача... Ондан сонъ, бир таса-
вур этип бакъ: гуль япракълары киби назик, агъызы ана сютю къокъугъан сабийни багърынъа басмакъ, не къадар буюк бахт! Я онынъ дёртаякълап башлагъаныны айтмайсынъмы?! Я кезип ве тили чыкъып башлагъанда: «Баба! — деп назик къолларынен бойнунъа сарылгъанына не дерсинъ?!

— Слава, санъа керчектен эвленмек керек, — деп зорнен дудакъларыны къыбырдатты Селим. — Юрегинъни бус-бутюн асретлик, эвлят дерти сарып алгъан.

— Валлаи-билляи, манъа къалса чокътан эвленир эдим, амма ничюн-
дир эр вакъыт мен бегенген къыз мени бегенмей, мени бегенгенини исе мен бегенмейим. Даима акси олып чыкъа, — деди Слава. — Ничюн ойле ола я?

— Чокъ сайлагъанынъ ичюн, — деди Селим. — Догърусыны айт, беген-
генинъни энди тапсанъ керек, я?

— Устюне тюштинъ. Сенден сакъламагъа не бар. Достумсынъ. Догъру, таптым, цемент заводында чалыша. Эвленсек, эки козьлю квартира бере-джеклер. Насыл, фена дегиль, э?

— Ойле исе хайырлайым.

— Даа хайырламакъ эрте, лякин.. Сафдиль ве бол юреккли, онсыз да лафазан Славанынъ, бир-эки къаде ракъыдан сонъ тили даа пек чезильди, севимлисини макътамагъа башлады. — Сеня, динълейсинъми сен мени? Эвленмек керек, дейим, етер бекар юргенимиз, — деди о ве джевапсыз къалды... — Афу эт, достум, эбет, узакъ ёлдан кельдинъ, ёрулгъандыр-сынъ, — иляве этти о ве къаранлыкъта севимлисини козь огюне кетирип, йылмайды... Сонъ татлы ниетлер ве арзулар алтында о да юкълап къалды.

Селим тюш корип уянды. Тюшюнде, кровать саиби иштен къайтып келе, ондан тешекни бошатмасыны талап эте. О исе, инатланып ята бере. Тешекнинъ саиби онынъ богъазына япыша ве богъа башлай... Шу вакъыт о, еринден атылып турды, бакъса, кимсе ёкъ, сукюнет. Слава татлы танъ юкъусы ичинде хурулдай. О, кене ятты, лякин юкъусы бус-бутюн къачты. Тешек-ястыкъны джыйыштырды ве пенджере огюне барды. Шеэр даа уян-май эди. Дёртюджи къаттан шеэр яхшы корюне. Сокъакълар бом-бош. Тек кимдир аджеле-аджеле сокъакъ бою кете. Къайда ашыкъа бу адам, ничюн танъда ёлгъа чыкъкъан, алла бильсин... Шеэр четинде ерлешкен заводларнынъ узун баджаларындан чыкъкъан къою тютюнни озен тараф-тан эскен саба ели дагълар таба алып кетмекте. Догъаяткъан кунеш шавлелери узакътаки дагъларнынъ тёпелерини айдынлаталар. Уфукъ вира алланмакъта. Вираздан кунеш де догъды. Сокъакъларда сакинлер пейда олдылар. Слава да уянды. О да, тюп урбасынен пенджере огюне кельди.

— Сонъ, насыл шеэрчигимиз? — тендирист, шейъ давушнен сорады о.

— Токъта, бир къач йылдан сонъ танымасынъ. Эвлерни, биналарны коресинъми олар ягъмурдан сонъ оськен мантарлар киби котерилелер. Мына корерсинъ, аджайип шеэр олур! Бизим шеэримиз, Сеня! — деди Слава досту-ны омузларындан къучакълады.

Слава бетон заводында чалыша эди. О, достуна да анда ишке кирмеге теклиф этти.

— Айлыгъы зарарсыз, ондан сонъ квартира меселеси де енгильдже, — деп къандырды о достуны. — Манъа чокътан квартира береджек эдилер, лякин ятакъханеде алыштым, онынъ ичюн алмайым. Эгер эвленсенъ, бир йыл ичинде эвли-баркълы олмакъ мумкюн.

Олар чай ичкен сонъ, заводкъа ёл алдылар. Завод ятакъханеге якъын эди. Демир ёлуны кестирип завод мейданына чыкътылар. Мында оба-оба къум, чакъыл, цемент тозу, арматуралар ята... Четте къат-къат панеллер тизильген. Этрафны машина, трактор автокарларнынъ давушлары бастыра. Бу шамата ичинде инсан сеси чиркий вызылдысы киби богъулып къала. Онынъ ичюн къычырып лаф этмек керек ола.

— Сакът ол! — деп къычырды Слава Селимге ве юкъары ишмар этти. Селим сескенип четке бурулды. Къоджаман боджекни анъдыргъан кран азыр махсулатны демир панджасына къысып оларнынъ башлары устюнден кечти.

Эки дост юксек, кениш цехни бойдан-бой юрип идареге келип чыкъты-лар. Къапыны ачып ичери киргенлеринен, цех гурюльтиси бирден кесильди.

— Къайда алып барасынъ шу? — деди Селим.

— Сорама, юребер артымдан, — деп Слава достуны «Кадрлар болюги» деп язылгъан къапы янына алып кельди. Слава эгилип тар пенджеречик-тен:

— Селям, Иван Фёдорович! Сагълыгъынъыз ериндеми? — деди.

— Мераба, Филатов аркъадаш. Не дердинъ бар, айт айтаджагъынъны. Екъса аселет сагълыгъымны бильмек ичюн кельдинъми?

— Иван Фёдорович, янты ишчи алып кельдим.

— Ким о?

Слава башыны пенджеречиктен алды, онынъ ерине Селим эгильди.

— Селям алейкум.

— Алейкум селям, — джевапланды кадрлар болюгининъ мудири. — Сизни динълейим.

— Мумкюн олса, сизде чалышмакъ истер эдим.

— Весикъаларынъыз ериндеми?

Селим къоюн джебинден эмек дефтерчигини, паспортыны ве арбий билетини чыкъарып пенджеречиктен мударге узатты.

Хайли вакъыт сюкют ичинде кечти. Ниает:

— Эй гузель эриф, сизинъ эмек дефтеринъыз вастасы иле мемлекетимизнинъ джогърафиясыны огренмек мумкюн, — деп весикъаларыны саибине къайтарды: — Бизге, къыйметли аркъадаш, «учуджы»ларнынъ кереги ёкъ. Озюмизинкилери етеджек...

— Иван Фёдорович, Иван Фёдорович, — деп башыны кене пенджереге сокъты Слава. — Бу киши «учуджы» дегиль, озь адамымыз. Экимиз аскерликте бирге хызмет эткен эдик, демек, меним полкдашым ола. Шимди исе, берабер бир ишханеде чалышмакъ ниетиндемиз. Ишанчлы адам, башымны кестиририм.

— Филатов аркъадаш, башынъыз даа озюнъизге керек олур... Рус тилинде анълатам, биз «учуджы»гъа мухтадж дегильмиз. Бу ер аэродром дегиль, завод. Девлет санайысы.

— Иван Фёдорович, сиз онынъ эмек дефтерчигине бакъманъыз, инсаннынъ озюне бакъынъыз. Мен оны чокътан берли билем, о мытлакъа бизим ишанчымызны акълар. Мына корерсинъыз.

Иван Фёдорович ахыр-сонъу теслим олды.

— Илк вакъыт арматура цехинде арматураджы олып чалышырсынъыз, сонъ бакъармыз. Насыл, уямы? — деп сорады о Селимден.

Слава разы ол деген манада аркъадашыны тюртти.

Селим разылыкъ бильдирди ве ариза язып директорнынъ узурьна кирди. Директоргъа имза къойдыргъан сонъ кене Иван Фёдоровичнинъ огюне кельди.

— Ярындан ишке чыкъа билесинъыз, — деди кадрлар болюгининъ мудири.

О Славанынъ ярдымынен ятакъханеге де тез ерлешти. Яхшымы-яманмы тешек-ястыкъ булды, сокъакъта къалмады.

— Вакъытынджа даян, сабыр эт, — деди онъа досту. — Ким биле, итимал, эвли-баркълы олурсынъ, пластмасс заводында къадын-къызлар чокълар, бельки, бирисини бегенирсинъ, северсинъ, эвленирсинъ. Догъру да! Ойле дегильми?

Селим кулюмсиреди ве достунынъ суалини джевапсыз къалдырды.

Селимнинъ чалышкъанына тамам бир ай толды. Бу вакъыт ичинде о берабер чалышкъан аркъадашларынен танышты, шеэрни огренди ве аз-бучукъ олса да, алышып башлады. Лякин янгъызылыкъ инсан ичюн гъает агъыр шей. Селимнинъ юрегини кене джансыктысы, тарсыкъув кемире башлады.

Раатлыкъ кунълерининъ биринде, даа догърусы, октябрь айынынъ сонъунда о истраат багъында бош скемледе отурып, тереклерден текюлеяткъан чешит ренкте япракъларны сейир эткенде, бир кереден акъылына раметли анасы, ихтияр бабасы, къыз къардашы тюштилери. Алякъа болюгине барып «до востребования» бир мектюпчик язайым баре, ич олмады не ерде олгъанымны бильсинлер деп, ойланды ве скемледен турды.

Алякъа болюги озеннинъ о бир тарафында, автостанция янында ерлешкен эди. Ёлны къыскъартмакъ макъсадынен, о кестирип чыкъмакъ истеди ве шай да япты. Озен узеринден узун, къалын демир труба откерильген. О онъайтлы олгъаны ичюн эр кес эсас ёлдан юрьмей, труба устунден кече.

Селим труба башында назик беденли бир къызны расткетирди. Къучагъында послка къутусы, къыз гуя оны беклеп тура.

— Гъалиба, почтагъа кетесинъыз, — деп сёз къатты Селим.

— Эбет, анама мейва йибереджек олам, — деди къыз.

— Мусааде этсенъыз, ярдым эте билем, — деди о.

— Риджа этем, — деди кыыз. — Мумкюн олса, кьолумдан да тутунъыз, труба ортасында башым айлана...

О, послысканы кьолтукъ астына кызысып, дигер кьолуны кыызгъа узаты. Кыыз керчектен де кьоркъа экен. Трубанынъ ортасына кельгенде о Селимге эки кьолунен япышты.

— Ашыкъманъыз, ялварам, — деди.

— Кьоркъманъыз. Сувгъа дегиль де, аякъ астына бакъынъыз, — деп тынчландырды о кызыны...

— Сагъ олунъыз, энди озюм кете билем, — деди кыыз саильге аякъ баскъан сонъ. — Сизни ёлдан алып кьалгъаным ичюн афу этинъыз.

— Зарар ёкъ, эписи бир мен де анда кетем.

Олар ян-янаша лакъырды этип кеттилер.

— Ананъыз кьаерде яшай? — деп сорады о.

— Уралда.

— Я мында кимнен яшайсынъыз?

— Тиземнен берабер, — деди кыыз. — Мында кочип кельгениме алты ай олды. Якъын вакъытта манъа да квартира береджек олалар.

— Не бойле тез?! — тааджиленди о.

— Ходжасыз балалы кьадын олгъаным ичюн, — деп кулюмсиреди кыыз.

— Оладжакъ шей дегиль!

— Не, балалы анагъа ошамайыммы? — кене йылмайды кыыз.

Селим кызыны баштан-аякъ дикъкъатнен козетти. Онынъ огюнде патлакъ, кок козьлю, панти бурунлы, муляйим черели, мектеп талесесини анъдыргъан кыызчыкъ тура эди.

— Аслы да инанмайым, — деди о.

— Мен энди кьартым, йигирми яшындам, — деди кыыз энъкъастан «ах» чекип. — Огълум тезден эки яшыны толдураджакъ. Я сиз?

— Менми? Мен керчектен де кьартым, — деди Селим джиддий та-
вурнен. — Къач яш берирсинъыз?

Энди кьадын токътап оны дикъкъатнен сюзди.

— Гм... — О дудакъларыны узатып, элесленди: — Йигирми... алты. Екъ, йигирми дёрт. Эбет, йигирми дёрт! — деди о.

— Отуздан эндим. Догърусы отуз дёрт, — деди Селим кедернен.

Къадын чересини сытты, лякин шу анъ чырайында япма тебессюм пейда олды.

— Екъ, ёкъ! Йигирми дёрт яштан артыкъ бир дирем берем. Эгер башынъызда бир къач тель чал сач олмагъан олса, асыл да яп-яш корю-неджесинъыз. Лякин чал сачлар сизни рушенлештире. Машалланъыз бар.

— Кулесинъыз, э?

— Зерре кьадар кульмейим.

— Эр кес яш олмакъ истей, амма яшлыкъ кечип кеткенини дуймай къала экенсинъ, — деди Селим.

— Балалы-чагъалы олсанъыз керек, ойлеми?? — сакътлыкънен сора-ды кьадын.

— Инанмазсынъыз, лякин аля даа эвленгеним ёкъ, — деди Селим.

— Сиз, эркеклер, эпинъыз босагъадан тышары адым атсанъыз озюнъиз-ни бойдакъ эсап этесинъыз, — деди кьадын кулюмсиреп. — Билем сизлерни.

— Догърусыны айтам. Ишчилер ятакъханесинде яшайым. Мында даа якъында кельдим.

Экиси де бираз вакъыт сукют сакълап кеттилер. Сонъ:

— Биз яшымызны да, такъдиримизни де бильдик, лякин адлары-мызны даа бильмеймиз, — деди кьадын. — Таныш олайыкъ: меним адым Наталья Александровна. Наташа деп чагъыра билесиз.

— Менимки исе, Селим. Селим Аблаевич.

— Селим... Токътанъыз, токътанъыз... къайда эшиткен эдим шу?.. Таптым! Лермонтовнынъ «Измаиль бей» поэмасында расткетирген эдим. Дюльбер ад, — деди Наташа.

— Наташа да пек дюльбер ад, — деди Селим.

Къадын онъа маналы назар ташлады.

Олар алякъя болюгинден чыкып ашханеге кирдилер, уйлелик емек ашадылар, Наташа стол башында кюджасы хусусында сёз ачты.

— Иче, давалаша, ынджыта, эксериет котеклеше эди. Чаре олмады, айрылмагъя меджбур олдым. Ал-азырда Сашанен берабер яшаймыз, — деди.

— Саша ким я? — анъламады Селим.

— Огълум, — муляйим кулюмсиреди Наташа.

— Огълунъыз тизенъизнен эвде къалдымы?

— Екъ. Тизем отпускада, Къара денъизде раатлана. Бир ерге чыкъ-сам Саша кюмшумыз Мария аптенен къала. Эбет, акъкыны телейим. — Анълашылды...

Уйле емегинден сонъ олар шеэр ичинде кезиндилер, акъшам киногъя кирдилер. Кинодан сонъ, о, Наташаны эвлерине озгъарды.

— Кир, насыл яшагъанымызны корерсинъ, — деп Наташа Селимни эвге давет этти.

Олар басамакълардан дёртюджи къаткъя котерильдилер. Наташа чантасындан анахтарларыны чыкъарып къапыны ачты.

Квартира эки одалы эди. Наташа Селимге дивандан ер косътерди.

— Отур, мен шимди келирим. Ич де чекинме, озюнъни сербест ис эт, — деп чыкъты.

Арадан чокъ вакъыт кечмеди о кючагъында шенъ огъланчыкънен ичери кирди. Баланы Селимнинъ огюне алып келип:

— Танышынъыз, — деди.

Селим кюолларыны узатып, баланы озюне чагъырды. Бала бир кереден онъа сарылды. О, баланы эглендиргенде, анасы ашханеде чай къайнатты, софра донатты ве учеви стол башына кечип отурдылар.

— Баба асретлиги чеке, онынъ ичюн эркек кишиге пек сарыла, — деди Наташа, фильджанларгъя чай текерек. — Амма не япайым, ойле олып чыкъты, иште.

— Эбет, балагъя бабасыз кыйын, — деп разы олды Селим. — Балагъя баба керек.

Анасы огълуны ашатты-ичирди, сонъра кроватина яткызыды. Бала тез юкълап къалды.

Олар телевизор огюнде лакъырды этип яры геджегедже отурдылар. Сонъ Селим къайтмакъ керек, деп еринден турды.

— Энди кеч олды, къайда бараджакъсынъ. Ятмагъя ер бар. Сени кимсе кюувмай, истесенъ къала билесинъ, — деди Наташа.

Селим итираз этмеди. Къалды.

Наташанынъ тизеси бугунъ раатлыкъ эвинден къайтып кельди. Тизеси де, Наташа киби, мавы козьлю, отуз яшларында дюльбер бир къадын эди. О, акъшам маали сюрип кельди. Эвлеринде эркек киши корип айретте къалды. «Бу ким?» деген мананен о де Наташагъя, де Селимге бакъты. Селим озюни кюолайсыз дуйса да, Наташа шашмаламады.

— Таныш олунъыз, янъы достум, — деп Селимни тизесине такъдим этти.

— Елизавета Макаровна, сиз Лиза деп мураджаат эте билесинъиз, — деп тизе Селимге тырнакълары боялы пармакъларыны узатты. Селим онынъ йымшакъ, назик кюолуны озюнинъ кенъ, къаба элинен мукъайтлыкъле сыкъты.

— Не ичюн телеграмма бермединъиз, къаршылап алыр эдик, — деди Наташа тизесине.

— Раатсызламагъя истемедим. Эгер бойле ишанчлы достунъ олгъаныны бильген олсам, мытлакъя раатсызлар эдим, — деп о даа муляйим кулюмсиреди. — Я меним кичкене Сашенькам къайда?

— Мария аптеде, — деди Наташа.

— Замет де олса, алып кельсе, пек сагъындым, — деди незакетли тизе. Наташа огълуны алып кельмеге кетти.

— Мен олмагъанда, илле озюне бир ляйыкъ дост тапа, — деди Елизавета Макаровна диван устюне ерлешип. — Къач кере дарылсам да, чаре

олмай. Динълемей. Ах, бу яшлар! Ич къулакъ асмайлар. Энди достларынынъ сайысыны да джойдым...

— Сиз мени де оларнынъ эсабына къошасынъызмы? — деди Селим.

— Ёкъ, ёкъ! Бу сёзлер сизге аит дегиль. Сиз «бешдакъкъалы»лардан дегильсинъиз. Темелли, ишанчлы йигитлерге ошайсынъыз.

Селим, бугъа киби башыны эгди, сусты.

— Сёз келими, анги тешкилатта чалышасынъыз? — сёзюни девам этти Елизавета Макаровна.

— Демирбетон заводында арматураджы олып чалышам, — деди Селим.

— Арматураджы?! — Елизавета Макаровна чырайыны экшитти. — Не, башкъа зенаатынъыз ёкъмы?

— Осал зенаатмы ёкъса?

— Осал дегиль... лякин... не дейим сизге, тозлу, агъыр иш... Сизге исе медений зенаат ярашыр эди...

— Мен омюр бою тозлу, агъыр ишлерде чалышып келем, — деди Селим.

— Эбет, эбет, эркек кишиге эписи бир. Агъыр ишнинъ, эр алда, къазанчы да гузель ола. Гъалиба, манъа джанынъыз агъырды? Багъышланъыз, — деди Елизавета Макаровна.

— Неге джаным агъырсын? Ишнинъ айып сою олмай. Арамтамакълыкъ айып. Я сиз озюнъиз, афу этинъиз, ненен мешгъульсинъиз?

— Менми? — йылмайды Елизавета Макаровна. — Секретарь олып чалышам.

— Райкомдамы?

— Амма да айттынъыз, — шакъылдап кульди Елизавета Макаровна. — Пластмасс заводында директорнынъ секретары олып чалышам.

— Анълашылды.

— Эгер бир де-бир ярдым керек олса, манъа мураджаат эте билесинъиз.

— Месея...

— Мисаль оларакъ, раатлыкъ эвине ёлланма алмакъ мумкюн...

— Тешеккюр. Путёвка керек олгъанда сизге мураджаат этерим, — деди Селим.

Бу вакъыт Наташа огълунен кирди.

— Не акъта лаф эттинъиз? Кене мени яманладынынъызмы? — деди Наташа. — Козюнъизден сезем, яманлагъанынъызны.

— Аксине, макътадым, — деп, боялы дудакъларыны керди тизе. — Къоркъма, достунъны хырсызламам. Вай, Сашенька! Кель манъа, джаным, мени ким не къадар сагъынгъандырсынъ. Бакъ, санъа не кетирдим! — деп Елизавета Макаровна чантасыны ачты да, ичинден аювны — оюнджакъны чыкъарып, торунына туттырды.

Селим афу сорап, еринден къалкъты.

— Отурсанъыз, къайда ашыкъасынъыз я? Шимди Наташа чай къайнатыр, ичермиз, — деди тизе.

— Сагъ олунъыз. Узакъ ёлдан кельдинъиз, ёрулгъандырсынъыз, — деди Селим ве къапы таба догърулды. Наташа онынъ артындан озгъарып чыкъты.

— Иште, эр сефер бойле. Мени биревнен коръсе, кунъ косътермей. «Не ичюн санъа дикъкъат этелер де, мени исе коръмейлер? Сенден не эксиклигим бар, бильмейим», — дей. Мени анъмаса яшап оламай, деп шикъятленди Наташа.

— Къулакъ асма, — деди Селим. — Не айтса айта берсин. Эгер де биревнинъ лафына бакъып яшайджакъ олсанъ, эйиси яшамамакъ.

— Энди бизге, мында корюшмек мумкюн дегиль, озюнъ коресинъ. Озь эвинъ олмаса, биревге кунюнъ къалса ойле ола.

— Къасеветленме, бир де-бир чарелер булуныр. Сокъакъта къалмамыз, — деди Селим. — Квартира онынъки, онъа джан агъырмакъ олмаз. Энтъ яхшысы, кирагъа квартира тутып яшамакъ лязим. Разы олсанъ аракет этерим.

— Разым, бинъ кере разым. Тек сеннен берабер олайым. Не къадар

яхшы яшай эдик, кельди эр шейни бозды. Баре бираз даа раатлангъайды...

— Асабийленме. Бизим сокъакъта да байрам олур. Динъле, санъа бир тюркю йырлайым, — деди о ве та балалыгъында эшиткен, зеининде синъип къалгъан йыры гузель аэнкли сеснен йырлап башлады:

Пароход келир

Туда-сюда качается, качается;

На нём сидит русская барышня-красавица.

Кель, Наташа, кель, отурайыкъ янаша,

Индже белинъе пускуллю къушакъ яраша...

Наташа онынъ агъызына бакъып къалды.

— Ялварам, текрарласа...

О текрар йырлады.

— Худжур йыр, — деди Наташа. — Кимер сёзлерини анълайым, кимерсини исе анъламайым. Макъамы да таныш киби келе. Токъта, бу йыр Леонид Утёсов иджра эткен «Пароход» йырына бенъзей. О дегильми?

— Не ичюн Леонид Утёсовнынъ йыры олсун? О бизим акъикъый кърымтатар йырымыз. Баба-деделеримиз йырлагъан йыр, — деди Селим.

— Сен, демек, кърымлысынъ, Э? Мен сени кавказлы белледим, — деди Наташа.

— Кърымлы олсам не олгъан?

Наташа онынъ козьлерине девамлы бакъты, сонъ эеджаннен къучакълап:

— Сия козьлюм, къыйметли сия козьлюм, — деп онынъ дудакъларын-дан опыти. — Анам айткъанына коре, дженк вакътында сизлерни вагон-вагон Уралгъа алып келип тёккенлер. Ойлеми?

— Тек Уралгъа олгъайды. Бутюн дюньягъа тёкюм-сачым эттилер.

— Не ичюн? Не къабаат ишлединъиз?

— Кърымтатары олгъанымыз ичюн. Озюнъ ойланып бакъ. Балаларнынъ, къадынларнынъ, къартларнынъ не къабааты бар? Ватан огърунда татлы джанларыны феда эткен шейтлернинъ, дженк джеэннеминден кечип сагъ къалгъан, гъалебенен эвге къайткъан бинълернен аскерлернинъ не къабааты бар? Я чатал юрекли къараманларны айтмайсынъмы? Эписи, Наташа, Сталин якъан залымлыкънынъ ве джинаетчиликнинъ акъибети... Эпимиз онынъ къурбаны олдыкъ. Крылов айткъаны киби: «Кучълю шахснынъ огюнде эр заман зайыф сою къабаатлы». Лякин акъикъат кучъте дегиль, кучъ — акъикъатта!

— Афу эт, джаным, Гъалиба джанынъны агъырттым, — деди Наташа.

— Екъ, Наташа. Бизлер о къадар хорлукъ коръдик, бизлерни о къадар ынджыттылар, энди кимге джанынъ агъыргъаныны да бильмейсинъ...

Селим бир къач кунъ шеэрни дёрт доланды, эв-эвден юрьди, кира тутмагъа бир коше къыдырды. Назик, дюльбер, муляйим Наташаны джоймагъа ич де истемеди. Оны джоймамакъ ичюн мытлакъа айры квартира, ич олмагъанда бир ода керек эди. Лякин ляйыкъ бир шей тапалмады. «Бакъ сен оны, адсыз-эсапсыз къат-къат эвлер олсун да, манъа бир коше биле тапылмасын, — деп кедерленди о. — Башкъаларынынъ эвли-баркълы олгъанларындан манъа не файда?...»

О акъшам устю рухтан тышип, ёрулып ятакъханеге къайткъанда, тесадоуфен, бир къартийге расткельди.

— Огълум, замет де олса, чантамны къаршымыздаки эвнинъ дёрт-тюджи къатына котерип чыкъармагъа ярдым этсе, — деп ялварды къартий. — Шишип къалсын, дерсинъ ичи таш толу. Олды-оладжагъы бир къач кило къартоп ве согъан сатын алдым, бу ерге зорнен етип кельдим, юкъары котерильмеге такъатым къалмады. Пакъыл киби, къомшуларымыздан да кимсе корюнмей. Елунъдан алып къалгъаныма афу эт, балам.

Селим, къартийнинъ къолундан, махсус базаргъа къатнамагъа ясалгъан копчекли чантаны алып, омузына котерди ве къартийнен берабер дёртюджи къаткъа котерильди. Олар мавы боялы къапынынъ огюнде токъ-

талдылар. Къартий гуя сувдан чыкъарылгъан балыкъ киби агъызыны ачып зорнен нефес алмакъта эди.

— Уф, юрегим патлайджакъ. Къарт олсанъ алынъ белли де, бир шейге ярамайсынъ, — деп чораланды о ве къафтанынынъ терен джебинден сыджым йипине багълы анахтарыны тапып чыкъарды да, къапыны ачты. Селим копчекли чантаны къапы янына таяндырды ве айланып кетеджек олды. Лякин къартий онынъ къолуна япышты ве ичери кирмесини риджа этти.

— Киребер, огълум, чекинме, — деди о.

— Сагъ олунъыз, кетмек керек, — деди Селим.

— Ёкъ, ёкъ, кирмесенъ джаным агъырыр, — деди къартий. — Ич олмагъанда бир фильджан чай ич, сонъ кетерсинъ.

Селим не къадар ред этсе де, къартий оны йибермеди. Лячаре, Селим ичери кирмеге меджбур олды. Къартий оны диван устюне отуртты, озю ашханеге кирди.

Квартира эки одалы эди. Эв тёшемеси зенгин олмаса да, ичи темиз. Селим квартираны бегенди ве сукъланды. «Айгиди бунынъ киби квартира манъа да къысмет олса не гузель олур эди», — деп хаялланды о, чюнки ятакъханелерде яшай-яшай джаны янгъан эди.

Къартий софра донатты. Селимни софрагъа давет этти ве озю де стол башына кечип отурды.

— Башта къызымнен яшай эдик, шимди дёрт дивар ичинде пайн-озюм къалдым. Кимерде ойле бир джан сыкъысы тутта, ойле тарсыкъам ки, омюрден биле тёнъюлем, амма нападжакъсынъ, яшамакъ керек.

— Я къызынъыз не ерде яшай? — деп сорады Селим.

— Къоджагъа чыкъкъан сонъ, Узакъ Шаркъкъа кочип кетти. Кивим арбий денгизджи. Мектюп алам, кимерде посылка йиберелер. Эки-учъ йылда бир келип кетелер. Алла сагълыкъларыны берсин, узакъта олсалар да, унутмайлар. — Поля апте еринден туруп диварда асылы фоторесимни алып огюне къойды: — Степан эмдженъ сагъ олгъанда, яткъан ери пуф олсун, озюмни алланынъ къучагъында ис эте эдим, къаарь-къасевет не олгъаныны бильмей эдим. Раметли пек мераметли эди. Ах, арамызда бу олюм деген шей бармы, о ал-хатыр сорап отурмай, ким олса олсун, ала кете. Степан эмдженъ кечинген сонъ меним ичюн дюнья бус-бутюн бошады, — деп агъламсырады Поля апте ве элининъ терс тарафындан козь-яшларыны силип, сёзюни девам этти: — Янгъызылыкъ, балам, пек мушкюль ал, хусусан къартлыкъта. Кимсеге керегинъ олмай экен. Келип ал-хатыр сорамагъа биле инсан тапылмай. Ах, Степан, Степан! — Къартий ичини чекти, фотосуретни сыйпап ерине асты. — Кимлерге мени ташлап кеттинъ... Сенсиз дюнья къаранлыкъ...

Селим башыны эгип къартийни динълеерек, шу арада ихтияр бабасыны хатырлады. Юрегинде видждан тепренген киби олды.

Къартий дердини тёкип бираз бошангъан сонъ, шкаф ичинден эки дане къаде ве бир шише вишне шарабы чыкъарып, стол устюне къойды.

— Айып этме, балам, айды Степан эмдженъни анъайыкъ, онынъ айдын хатырасы ичюн бирер къаде ичейик. Раметлиден къалгъан шарап...

Бираздан:

— Афу эт, огълум, я сен бу тарафларгъа къайдан келип тюштинъ? Кимлерденсинъ? Ананъ-бабанъ бармы? — деп сорады Поля апте.

Селим ким олгъаныны ве вазиятини анълаткъан сонъ, къартий джошты.

— Квартира арайсынъ, э? Бир озюнъсинъми, ёкъса къорантанъ да бармы?

— Учъ джанмыз, — деди Селим.

— Демек, къарынъ, сен ве баланъыз, ойлеми?

— Ойле, — деп тасдыкълады Селим.

— Сонъ, квартира таптынъмы?

— Эв-эвден юрем, кунъ бою къыдырам, эписи нафиле, — деди Селим.

— Заметинъе языкъ. Кельгей эдинъ, догъру манъа. Бир одам сизинъки.

— Сиз шакъа этесинъиз, гъалиба, Поля апте, — деди Селим.

— Насыл шакъа ола биле. Догърусыны айтам. Бир одам бош. Зан этсем, бири-биримизге зарарымыз тиймез, аксине, аркъа олурмыз. Истесенъиз, аш-сувунъызны азырларым. Сиз тек базардан манъа одур-будыр кетирип беринъиз. Базаргъа къатнамагъа, озюнь коресинъ, манъа пек агъыр. Баланъызгъа да козь-къулакъ олурым.

Селим меселенинъ бойле енгиль чезильгенине атта инанмады.

— Айына къач кумюш тѣлейджекмиз? — деп сорады.

— Сонъ келиширмиз, — деди къартий. — Манъа акъчанынъ кереги де ёкъ. Янымда адам олса еткен.

— Шай исе, барып Наташагъа айтайым, — деди Селим ве еринден атылып турды.

— Наташа къадынынъ оламы?

— Эльбет, къадыным.

— Яхшы, огълум, бар ишинъни коръ. Мен сизни беклерим. Афу эт, адынъ не?

— Селим.

— Худжур ад. Тилим келишмей. Эгер Сеня десем джанынъ агъыр-мазмы?

— Мумкюн, — деп разы олды Селим. — Аркъадашларым да Сеня дейлер.

— Мумкюн олса, огълум, къайтаяткъанда бир буханка отъмек ал. Отъмегимиз къалмады. Унутма.

— Унутмам, Поля апте, алырым, — деди о ве Наташагъа ашыкъты.

Янъы йыл арфесинде апансыздан къар ягъды. Озенде сув гуя исинген киби, бувланып акъа. Селим алякъа болюгине кирип кечейим деп, эвден эртедже чыкъты. Бабасындан хабер алмагъанына эппейи вакъыт олгъан эди. Къарнен къаплы тереклерни, къушчыкъларны сейир этерек, озен бою юрди. Бу саба онынъ кейфи кок юзю киби, булутсыз ве айдын эди. О, Наташанен таныш олудда себепчи олгъан демир трубанынъ янына барып токъталды. Бираз, хаял деръясына чомды. Чересинде сыджакъ тебессюм асыл олды. Сонъ мукъайтлыкъле трубанынъ устюнден озеннинъ дигер тарафына кечти.

Алякъа болюги энди ачылгъан эди. Даа кимсе ёкъ. О, джамлы пендже-речик огюне барды ве паспортыны узатып «до востребования» мектюби сорады. Хызметчи къадын къутучыкъ ичинде тизильген мектюплер дестесини бирер-бирер тешкерди. Оларнынъ арасындан телеграмма чыкъарып Селимге узатты. Селим хайырсыз хабер барлыгъыны сезди ве шу ерде телеграмманы ачып окъуды. Къыз къардашы бабасынынъ пек агъыр хаста олгъаныны ве онынъ тез етип кельмесини хабер эте эди.

Телеграмманынъ кельгенине эки кунъ олгъан. Бу ал Селимни даа зияде раатсызлады. О, алякъа болюгинден чыкъып ишине барды ве бригадирлеринден рухсет алгъан сонъ, эвге къайтты.

— Не къайттынъ, огълум? Бир шей унуттынъмы? — деди Поля апте. Селим онъа телеграмманы косътерди.

Поля апте телеграмманы къолуна алды, окъуйджакъ олды, лякин окъуп оламады.

— Козълерим сечмей, озюнь окъуса. Хайырлы хаберми шу?

— Бабам пек агъыр хаста экен, — деди о.

— Ойле исе, бир шейге бакъма, тез ёлгъа азырлан. Сен кийингендже, мен санъа ёллукъ емек азырларым, — деди Поля апте.

— Сагъ олунъыз, бир шейнинъ кереги ёкъ. Наташа ишине кеттими?

— Балалар багъчасына баланы алып кетти. Эвге кирип сонъ ишине кетеджек олды. Шимди келир. Ёллукъ паранъ бармы, манъа догърусыны айт.

Акъчасы аз олса да, бильдирмеди. Берабер чалышкъан аркъадашларындан бир парча алгъан эди.

— Етерлик, — деди.

Бу арада Наташа кирди.

— Не олды? Элинъдеки насыл кягъыт? Телеграмма кимден?

— Раатсызланма, эр шей еринде, — деди о. — Къыз кърдашымдан алдым. Наташа, манъа кетмек керек, — деди о. — Бабам хаста.

— Не заман кетеджек оласынь?

— Бугунь. Мына шимди.

— Демек, янъы йылны пайнозом кършылайджам. Ойлеми? — деди Наташа тюрленип.

— Наташа, анъла мени, бабамнынъ вазияти пек агъыр. Къарт киши...

— Мен къркъам, — деди Наташа. — Я барып да, о телеграмма энкъастан йиберильген олса, — деп шубеленди о. — Къыз кърдашынъ алдатып, бизни айыраджакъ олса...

— Не дейсинъ сен, Наташа! Бойле шакъа этильмей...

— Эп бир къркъам, — деди Наташа. — Кетерсинъ, къайтып кельмезсинъ...

— Нафиле раатсызланасынь, — деп кулюмсиреди о. — Энди къувсанъ да, мен сени ташлап кеталмам. Эндиден сонъ сенсиз манъа омюр ёкъ...

Бу сёзлер Наташаны тынчландырдылар. Онынъ солукъ чырайы айдынлашты. О, Селимнинъ бойнундан къучакълады ве козьлерине бакъаркен:

— Сия козьлюм, — деди. — Сени джоярым, деп отюм патлайджакъ. Сени бильмейим, амма мен сенсиз керчектен де яшап оламам. Саша да санъа пек алышты. Бабам дей санъа. Ялварам, анда отурып къалма. Мени чокъ беклетме.

Ашханеден Поля апте чыкъты.

— Не аякъ устюнде турасыньыз я? Отурсанъыз бир тыныш.

Олар стол башына кечип отурдылар. Учюнинъ де чырайлары гъамлы эди. Хайли вакъыт сукюнетте булундылар. Сукюнетни Поля апте бозды.

— Бабанъны сонъки сефер не вакъыт корьген эдинъ?

— Корьгениме эппейи вакъыт олды, — деди Селим.

— Бельки сагъынгъандыр, онынъ ичюн чагъырадыр, — Поля апте де Наташа киби шубеленди. — Бабанъ, огълум, къач яшында?

— Етмишни кечти, — деди Селим.

— Ойле исе, деръал ёлгъа тедарик корь.

Селим тыраш олгъан алетлерини, къокъулы сабунны ве юзьбезни чанта сына къойды, Наташа онынъ кольмегини утюледи. Он дакъикъа кечер-кечмез о энди ёлгъа чыкъмагъа азыр эди. Наташа ишине ашыкъса да, оны озгъармагъа кърар берди.

— Айды, огълум, алла къолай кетирсин. Огъурлы ёллар олсун! — деди Поля апте босагъада. Селимнен Наташа дёртюджи къаттан энип башладылар.

Селим автобускъа мингенде Наташа агъламсырады.

— Етип баргъанынънен телеграмма бер. Раатсызлама мени. Тез къайтып кель. Беклерим, — деди. — Эшитесинъми?

Автобус джёнеди. Наташа онынъ артындан бакъып къалды.

Аэропорт учь саатлик ёл эди. Эки бучукъ саат самолётнен учмакъ керек. Самолёттан тюшип, поезднен даа секиз саат кеткен сонъ, эвлерине якъынлашаджакъ. Демек, он учь-он беш саат тек ёлда оладжакъ, даа не къадар беклейджек, о якъы белли дегиль. Не къыйын шей! Ах, шимди бабасы тариф эткен масаллардаки эфсаневий Дюльдюль атынъ оладжакъ да, онынъ аркъасына минип, козюньни юмып ачкъандже эвде, тёшекте агъыр хаста яткъан бабанынъ башы уджунда оладжакъсынъ!.. Лякин аят масал дегиль.

Аэропорт, эр вакъыттаки киби къалабалыкъ эди. Гуя дюньянынъ бутюн адамлары мында топлангъан. Бу къадар адам къайда кете, аджеба? Курорт мевсими дегиль де даа!

Селим телеграмманы элине алып кассанынъ пенджеречигине узанаджакъ олды, лякин къайда! Невбетчилер ойле бир шамата кърпардылар ки, о деръал кери чекильмеге меджбур олды. Бу серт, ёргъун, юкъусыз черели ёлджуларгъа бар да озь вазиятинъни анълат бакъайым! Кимсе динълемеге биле истемей. Эбет, оларны да анъламакъ мумкюн. Эгер де ёлгъа чыкъмагъа мухтадж олмасалар бала-чагъанен гедже-кунъдюз сабыр этип, касса огюнде невет беклеп турмаз эдилер...

Не япмалы? Селим аэропорт башлыгынын муавини узурна кирди. Мында да алектет. Бир талай адам, кьолларында насылдыр кягытлар, невбетсиз билет алмак ичюн алектет этелер. Бирисинин кьардашы кьазагъа огърагъан, дигеринин тувгъаны вефат эткен... Бир кьартий исе агълап, явлугъынен козьлерини силе... Эписи ашыкъа, эписи кьааръли... Инсан алы, иште. Муавин башта кьатиен ред этсе де, лячаре эписинин чаресини корьди. Селим де бир кьаарьден кьуртулды. Билетини паспортынын ичине буклеп кьойды да, буфетке барып кьапынды.

Тезден самолёткьа минмеге илян этильди. Билетлер тешкерильген сонъ, эр кес траптан котерилип, самолёткьа кирди ве озь ерини тапып ерлешти. Авасы булутлы олгъаныны Селим самолётнын тегерек пенджересинден энди абайлады. Учувны токътатмасынлар деп кьоркьты, лякин стюардесса кьушакълар багъланмасыны риджа эткенини эшитип, тынчланды. Ниает, самолёт яваш еринден бурулып учаджакъ ёлуна чыкьты. Гудюрди кьопарып, сурьатнен чапып ерден узюльди ве кокке догърулды. Салынджакъта саллангъан киби, юрек тосат-тосат шувулдай.

Самолёт булутларны ярып сим-сия фезагъа котерильген сонъ, Селим пенджеренен бакъты ве шашты: самолёт астында бем-безд булутлар ялмакталар. Не кьадар аджайип манзара, тыпкьты масал... Бираздан о отургьычны кьайырды, ясланды ве козьлерини юмды. Самолёт учувда дегиль де, санарсын еринде кьатып кьалгъан, тек агъырдан моторларнын гурюльтиси эшитиле, кьулакъларнын деликлери исе, дерсин памукънен тыкьатылгъан...

Селим эр вакъыт поезднен юре тургъан. Самолётнен учкьаны экинджи кере. Биринджи сефер секизинджи сыныфны битиргенде, аз татилинде бабасынен берабер догъмуш койлерине баргъан эдилер. О вакъыт баба-бала пек джошкун эдилер. Хусусан бабасы эеджанлы эди. Шакъамы, йигирми беш йыл озь юртуны корьмеген. Бабасы сабырлы адам олгъанына бакъмадан, бала киби пенджереге узанабере, дерсин самолёт когертесинден тувгъан койлерини кореджек... Апансыздан онынъ череси акъ кесильди, бир тюрюк олды, зорнен дудакъларыны кьыбырдатты:

— Огълум, бакъ, анда денъиз... Къара денъиз... — деди баба.

Селим пенджереге япышты ве башта денъизни коктен айырып оламады, гуя кьк ве денъиз бири-бирине сингген. Ер ком-кок. Бираздан уфукътаки акъчил чызыкъны абайлады ве денъизни корьди... Бу дакъикъадан башлап денъиз оны эсир алды. Назарыны тылсымлагъан, юректе насылдыр севинч, буюк меракъ, джошкунлыкъ догъургъан денъиз чешит ойлар ве суаллер кьозгъай эди...

— Огълум, аз-бучукъ чекиль, бир даа бакъайым, — деп риджа этти бабасы. — Аджайип, огълум, аджайип манзара!

Невбетнен Селим кене пенджереге узанды. Энди денъизден гъайры ешил дагълар да корюне эдилер. Бирден самолёт янтайды, онынъ узун, ялпакъ, кумюш тюсте кьанаты тикленди, сонъ о догърулды ве алчакълана берип, тезден кьонды. Самолётнын даушы тынды.

— Баба, кельдик, гъалиба, — деди Селим.

Арттаки салондан ёлджулар бирер-бирер ачыкъ кьапы тарафкьа джылыша башладылар.

— Къалкьмакъ керек, баба, — деди огълу.

— Шимди, огълум. Вер элинъи манъа, аякъларымнын такъаты текмиль кесильди, — деди баба.

О, бабасынын кьолтугъындан тутты ве акъырын-акъырын самолёттан тюштилер.

— Не олды манъа? — деди гъарип баба. — Аякъларым бус-бутюн памукълаштылар.

— Юрь, анавы скемледе отурайыкъ, тынчланьызыз, — деди огълу ве бираз четте тургъан газбудкадан бир стакан салкын сув кетирип бабасына ичирди.

— Сагъ ол, огълум. Омюринъ узун олсун, — деди бабасы.

— Афиетлер олсун, — деди о ве бош стаканны алып барып ерине кьойды.

— Ташкенттен чыккында, энди кунеш догъгъан эди, мында да тыпкы шай! — тааджиПЛенди бабасы. — Дерсинъ ёл юрьмегенмиз.

— Мында Ташкент вакъытындан учъ саат фаркъ эте, онынъ ичюн санъа ойле корюле, — деди о.

— Демек, биз кунешни кериде къалдырдыкъ, ойлеми? Аджайип шей, самолёт. Масал, — деди бабасы. — Аслы Кърымда олгъанымызгъа ина-налмайм. Тюш киби бир шей...

Бабасы озюне кельген сонъ, олар автобус беклеп отурмадылар. Такси ту-тып ёлгъа чыктылар.

Июнъ айы эди. Кирезлер пишип башлагъан вакъыт. Ёл бою ем-ешиль ашыкъ ызанлары. Агъырлашкъан башакълар башларыны эгип, денъиз киби далгъаланалар. Ызанларнынъ ичи чешит тюсте, кийик чечеклерге ве къырмызы патлакъ чанакъларгъа бурюнген. Гузеллик козь къамаштыра. Машинадан тюшип ызан ичинде юварланмакъ истейсинъ...

Койлерине бир-эки километр къалгъанда, бабасы таксини токътатты.

— Энди озюмиз кетермиз, — деди о, айретте къалгъан айдавджыгъа. — Сагъ олунгыз.

Айдавджы озюни къолайсыз дуйды, сонъ «бильгенинъизни япынгыз» деген манада омузларыны къысты ве машинасыны айландырып, кери къайтты.

Баба-бала ёл ортасында къалдылар.

— Огълум, — деди бабасы. — Бакъ, гузель бакъ, бу гузелликни, бу дюльберликни юрегининъ энъ терен кошесине синъдир. Омюринънинъ сонъунадже, сонъки нефесинъедже унутма. Ана-бабанъ киби бу дюльберликни де унутма! Анъладынгъмы?

Олар, бираз авлакъта, ёл четиндеки ешилъ байырнынъ тёпесине ко-терильдилер. Этрафны козетип башладылар.

— Отур, ашыкъма. Эписи бир, бизни анда беклемейлер, — деди бабасы кой тарафкъа ишмар этип. — Айды, бираз раатланайыкъ. Санки узакъ ёлдан эвимизге къайтып кельген киби олам.... Нидже къыйынлыкъларны башымыздан кечирдик, огълум!

— Языкъ, анамы кетирмедик, — деди огълу. — Ким биле, не къадар хош олур эди.

— Зарар ёкъ, келеджек сефер ананънен берабер келирсинъиз. Ёлны энди билесинъ, — деди бабасы, огълунынъ башыны сыйпап...

Селим шимди еди къат юксекликтеки кокте учкъан самолётнынъ ичинде отураракъ, о вакъыт бабасы эвлерине якъын къалгъанда, олдурамадан, азбар къапыларынынъ огюнде тиз чёкип, аякъ астындаки тувгъан, асрет топракъларны опип, козьашларыны кимседен гизлемей бала киби агълагъаныны хатырлады. Анасына исе бабасы огютлеген дюльберликни алып ба-рып косьтермеге къысмет олмады. Озюне коре, о, ана-бабаны эбедий яшай-джакъ беллей эди. Инсан омюри къыскъа олгъанындан хабери ёкъ эди. Вакъытында ана-бабанынъ къадрине етмеди. Сонъки пешман башкъа душ-ман, дегенлери бу иште.

Поезд, гедже саат он бир ярымда ёнейджек. Шу себептен о, акъшам-гъадже шеэрде доланды. Сонъки парасыны масраф этип тюкяндан бир кило къаве ве эки къуту кесек шекер сатын алды. Поезд джонемеге беш дакъкъа къалгъанда, озъ ерини тапып экинджи раф узеринде къолла-рыны башы астына къойып созулды. Вагоннынъ ичи шаматалы олса да о бир шейге ве кимсеге къулакъ асмадан озъ ойларына далды.

Тезден поезд еринден кочти ве яваш-яваш шеэр чыракъларынынъ ярыкълары кери къалдылар. Яры гедже эди. Ёлджулар кондуктордан тёшек-ястыкъ алып ерли-ерлеринде ятып юкълап къалдылар. Сукюнет. Кимерде кондуктор о якъкъа бу якъкъа юре ве юкълап къалгъан ёл-джуларгъа келеджек станцияны къычырып илан эте.

Селим юзюкююн чевирильди ве зифт къаранлыкъ пенджере джамын-да озюнинъ аксини коръди. Сим-сия козью, къап-къара гуръ мыйыкълы, ирадели, кевдели, урьметке ве севгиге ляйыкъ дюльбер йигит! О озъ-озюнден мемнюн къалды ве эмджесининъ сёзлерини хатырлады: «Шу-

кюр, элинъ-аягынынъ сагъ, кёр-сакъат ве кимседен эксик дегильсинъ. Санъа да эял сют эмген бир къыз тапылыр, эбет. Эр кеснинъ бир къысмети ола, амма къысметинъни къачырсанъ, сонъ арасанъ да, тапалмазсынъ. Десене бунъа акъылынъ етмей? Йигит олып да, кимсеге ярдымынъ токъунмаса, сенинъ бу дюнъяда не кереклигинъ бар асла?!» Вакъытында эмиет берильмеген сёзлер энди тесир эттилер... Эбет, эмджеси акълы. Дарылса да, базнасы отип, догъру айтылгъан сёзлер... Оны къайгырып айтылгъан сёзлер.

Къаранлыкъкъа бакъаркен, онынъ козь огюне кене ана-бабасынынъ азиз сымалары пейда олдылар. О шимди ана-бабасы, хусусан анасы огюнде къабаатлы олгъаныны ачыкъ-айдын анълады. Анасы сагъ олгъанда севиндирип оламады. Онынъ джаныны агъырта, атта ынджыта эди. Анасы исе къаргыш ерине: «Алла белянъны алсын да, ахретте джеэннем хышым-ларындан сакъласын, балам», — деп алгышлай эди.

Озь эвляды ичюн бутюн дюнъясыны бермеге азыр олгъан ана, баласыны ич бир вакъыт къабаатламай, ондан ярдым беклемей, тек кимерде асрет азапына чыдап оламагъанда, оны корьмеге арз эте... Онынъ анасы да, о, ойнап-кулип, «копек суварып», яш аятыны «куйдирип» юрьген вакъыт къач керелер мектюплеринде: «Эки козюм балам, кейфим ёкъ, вакъыт тапып етишип кель, бир даа корейим сени, пек сагъыным...» — деп яза эди. Лякин о анасынынъ истегини джевапсыз къалдыра эди.

Селим юрегинде инсаф уянгъаныны, кыбырдагъаныны сезди, ильк оларакъ юреги сызлады: анасынынъ чал сачларыны сыйпап, онынъ сувдан чыкъмагъан бурюшип къалгъан мукъаддес эллерини опымек анасындан разылыкъ алмакъ истеди, лякин бир авуч топракъкъа дёнген анасыны къайдан тапып алсын?! Онынъ богъазына недир тыкъалгъан киби олды, нефеси сыкъылды. Еринден туруп тамбургъа чыкъты, сигар якъты, якъасыны чезип къаршыдан эскен серин ельге кокюсини керди. Къайдадыр узакъта, къаранлыкъ чёльде электрик чыракъларынынъ ярыкълары коктеки йылдызлар киби парылдамакъта... Вагоннынъ копчеклери юрек киби дюкюльдейлер. Селимнинъ юреги де вагон копчеклерине зиль туткъан киби урмакъта: дук-дук, дук-дук, дук-дук.... Ким биле, бельки, шимди о, къаранлыкъкъа бакъып тургъан бу дакъикъаларда бабасы да сонъки нефесини аладыр, анасы киби оны сонъки кере корьмеге арз этедир.... Дук-дук, дук-дук, дук-дук... не ичюн поезд бойле яваш кете, аджеба?

Поезд танъда мензильге келип токътады. Бутюн гедже юкъламагъан Селим, чантасыны котерип, поезддан тюшти ве автобускъа беклемей эвлерине ашыкты. Учъ километрлик месафе онъа уджсыз-буджакъсыз олып корюнди. Ах, бу ёл! Онынъ такъдири олгъан ёл! Биринджи сыныфтан башлап онынъды сыныфны битиргендже онынъ омюри иште бу ёл ортасында кечти. Ордугъа да бу ёлдан кетти ве бу ёлдан эвлерине къайтып кельди. Севимли кызыны да, бу ёлда расткетирди. Сонъ бу ёлдан Буюк Омюрге адым атты. Кене бу ёл, иште... Алтынды сыныфта окъугъанда онынъ узерине чакъыл тёкип зифт тёшедилер. О вакъыт анасы сагъ эди, бабасы да сагълам адам эди. О кунълер не къадар бахытлы кунълер эди. О вакъыт ана-бабасыны джояджагъы акъылына биле кельмей эди. Омюр сени, озен киби акъа кете экен... Бар да, бахытлы кунълерни кери къайтар, бакъайым! Тек кедер къала...

Селим ёл бою кетеркен апансыздан токъталды. Бу ким? Онынъ козю огюнде патлакъ, сия козюлю, секиз яшларында огъланчыкъ пейда олды. Огъланчыкъ кулюмсирей-кулюмсирей онъа якъынлашты. Селим баланы котерип омузына отуртты ве: «Сен кимсинъ, адынъ не?» деп сорады. «Мен — сеним, адым Селим», — деди огъланчыкъ. «Насыл ола да, сен мен оласынъ?» — деп сорады Селим. «Озюнъни танымайсынъмы, яхшы бакъ» деди огъланчыкъ. Селим огъланчыкъны омузындан тюшюрди, онынъ кулер козюлю чересине дикъкъатнен бакъты ве бирден таныды. Биринджи сыныфкъа къатнагъан чагы... Селим агъызыны ачып даа бир шейлер сораиджакъ олды, лякин огъланчыкъ догъаяткъан кунеш нурларына синъип яйылып кетти.... Селим аз къалды агълайязды, зорнен озюни тутты...

Энди ёлуны девам этеджекте, артында шенъ кулькю эшитильди. «Бу да

ким?» деп кери чевирильди. «Танымадыңмы? Бу — меним, эбет, меним! Сенинъ Анифенъ. Бу замангъадже къаерде юресинъ? Мени бутюнлей унуттынъ, амма мен сени унутмайым, юрегимде алып юрем. «Селим эджанланды, нефеси тутулды, алель-аджеле якъасынынъ дѣгмелерини чезди... «Унуттынъ! Унуттынъ! Инанмайым санъа! Инанмайым! Инанмайым!» — севимлисининъ янгъыравукъ сеси къулакъларыны чынълатты. О серсемленген киби артына-огюне бакъа-бакъа абына-сюрюне юрьди. Онынъ хаялында уянгъан кечмиши къальбини аст-устъ этти.

Орталыкъ айдынлашса да, кой даа юкъуда эди. Къышта кой эалиси кеч уяна. Къалдырым бою кетеркен, къамыш къора артында эки къадын сѣйлешкенини эшитти.

— Акъыз, бакъса, келеяткъан йигит Сейдали агъанынъ огълу Селим дегильми?

— Демесе? Бабасы олюм алында олгъаныны эшитсе керек. Ондан башкъа, корюльмез эди.

— Инсафыны текмилъ джоймагъан экен.

Селим къадынларнынъ лафындан бабасы даа сагъ олгъаныны анълады ве адымларыны тезлештирди. Азбар къапыларыны ачкъанда, Алабаш онынъ устюне атылды, лякин копек деръал саибини таныды, онынъ аякълары астында къуйругъыны къыбырдата берип, ялтакъланды, сонъ узанып Селимнинъ элини ялады, гуя сагъынып опымекте. Селим эгилип айваннынъ башыны сыйпады, эркеледи. Эвлери тым-тырыш эди. Къапылары эр вакъыт-таки киби чивли дегиль. Ниает, тувгъан босагъадан ичериге адым атты. Аятта аякъкъаплаарыны чыкъарды ве ичери кирди. Баш одада миндер устюнде къыз къардашы Эмине ве Асие шерфе аласы юкълай эдилер. О аякълары уджунда юрип ятакъ одасынынъ къапысыны яваш ачты ве кровать устюнде безъ чаршафнен къаплы ѳргъан астында яткъан бабасынен козь-козьге расткельди. Селим тургъан еринде къатып къалды. Баба-бала девамлы бири-бирине бакъып турдылар. Сонъ баба дудакъларыны къыбырдатып, огълуна таба къалтыравукъ эллерини узатты... Селим бабасынынъ огюнде тиз чѣкти ве онынъ къолуна япышты.

— Бабам...

— Кельдинъми, огълум. Сагъ ол, — деди зар-зорнен, бабасы. — Энди ольсем де разым, козьлерим артта къалмайджакъ. Алланынъ бергенине чокъ шукюр, балам.

Селим бабасыны корип, озъ козьлерине инанмады. Ири кевдели, сагълам мучели баба азгъан-тозгъан, тек сук ве териси къалгъан.

— Неренъ агъыра, бабам? — деди о.

— Сен сорама да, мен айтмайым, — деди бабасы. — Дерсинъ коксюме дегирмен ташы баса, нефес алмасы пек зор... Нефесим тутыла.

— Доктор корьдими?

— Доктор да, эмшире де козь-къулакъ олып туралар, учъ дефа укол этелер, эки ай хастаханеде ятып чыкътым, амма файдасы олмады. Къысметим кесильсе керек, балам. Кельгенинъ пек яхшы олды. Сагъ ол. Корьгенинъ киби, алым мушкуль. Сени коралмай олюрим деп къоркъа эдим. Энди разым. Бу дюньягъа, балам, тойым олмаз, амма эп бир эджель кельгенде сонъки саатинъни мунасиб къаршылап алмакъ эр анги инсаннынъ боюн-борджу...

Бабасы пек меджалсызланса керек, къолуны огълунунъ къолларындан алып кене ѳргъан узерине узатты ве козьлерини юмды.

Селим ятакъ одасындан чыкъкъанда, босагъада сюрюнип йыкъылаяды. Къыз къардашы ве аласы яткъан ерлеринден сескенип атылып турдылар.

— Вай, Селим, кадячыгъым, сенсинъми шу? Сен де бу дюньяда барсынъмы? Чагъырмасакъ, дженаземизге де кельмейджек экенсинъ, — деп агъламырады аласы.

Къыз къардашы да онынъ бойнуна сарылып окюр-окюр агълады. О къыз къардашынынъ гонъюлини алмагъа тырышты. «Сагъ ол, джаным, — дей эди о ичинден. — Эр вакъыт ойле, иште: агъыр дакъкъаларда ана-бабанынъ башы уджунда къыз бала ола...» Селим тѳрге кечип чѣкти.

Чокътан берли ястыкъларгъа ясланып, миндер устюнде аякъларыны узатып отурмагъан эди. Насылдыр сынъырсыз сыджакъ тувгъан дуйгъу далгъасы оны баштан-аякъ сарып алды. О, бу эвде, бу миндерлер устюнде осьти-буюди, нидже татлы дакъикъалар кечирди. Бу диварларгъа сингген ана-бабанынъ рухундан, догъмуш эв къокъусундан о янгъыдан догъгъан киби олды. О кендини мусафирликте дегиль де, озъ эвлеринде ис этти.

Бираздан эль-бетини ювды ве къыз къардашынен аласы донаткъан соф-ра башына кечип къаве ичтилер ве сабалыкъ емек ашадылар.

— Селим, кадячыгъым, къаерлерде юресинъ я? Озюнгъни бу къадар са-гъындырмакъ оладыр даа? — деди аласы. — Бабанъ сени сорай-сорай бир олды. Напсангъыз-япынгъыз, Селим огълумны мангъа тапып кетирингъиз, дей. Кене яхшы етишип кельдинъ. Я барып да, кеч къалгъан олсанъ, гъарип бабангъа не дер эдик? Десене бизлерни бир дирем тюшюнмейсинъ? Кадям, бизлерни тюшюнмесенъ ич олмадым озюнгъни, озъ келеджегингъни тю-шюн. Кендинъ коресингъ, ортада олжум деген шей бар, хасталанмакъ мум-кюн. Бир озюнгъ анда, ят кишилер арасында не япасынгъ?

Селим: «Мен анда бир озжум дегилим, мени беклейлер», — дейджек олды, лякин индемеди.

Уйледен сонъ бабасынынъ вазияти бирден кескинлешти, сандыракъ-лап, адамларны танымай башлады. Акъшам кунеш къонгъанда, джан бер-ди. Лякин ольмезден бир саат эвель озжуне кельди, эсини топлады ве янында отургъан огълуну корип:

— Балам, — деди эджель панджасында олгъан баба, — инсан эвли-баркълы олмалы. Кендингъе бир лаякъкъ эял сют эмген къыз тапып эв-лен. Бу дюньяда джойылмасы бир шей дегиль, озъ халкъынгънен берабер ол. Дингъле мени, огълум... Ипсизнинъ бири олма...

Бабасынынъ едисинден сонъ, Селим кене Наташа яшагъан янгъы шеэрге къайтып кельди.

Селим бабасынынъ къыркъына мытлакъа етип келирим деп, къыз къардашыны ишандыргъан эди. Лякин онгъа бармагъа къысмет олмады. Февраль айынынъ башында апансыздан къазагъа огърады. Къаза-беля корюнип кельмей дегенлери даа бир кере тасдыкъланды.

Селим эр вакъыттаки киби, саба эвден чыкъкъанда, Наташанен сагъ-лыкълаштылар, опюштилер. Наташа огълуну балалар багъчасына алып кетти, о исе автобускъа минип, ишине ёнеди. Ишине вакъытында етип кельди. Союнылгъан одада темиз урбасыны иш урбасына денгъиштирди. Сонъ бригада азалары иле бирер сигар якъты. Энди ишке башлайым дегенде, санарсынъ кимдир Селимнинъ къолундан тутып эсалет кран чалышкъан ерге алып кельди. Оны мында кимсе чагъырмагъан эди, озжун кельди. Баш азысыны илле козь коре, оладжакъкъа чаре олмай экен.

Салмакълы бетон панеллерни краннынъ къармагъына илиштирген иш-чи, къайдадыр бир дакъкъагъа кеткен эди. Селим онынъ ерине туруп троснынъ уджунда салланып тургъан къармакъкъа небеттеки панельни илиштирди ве «Вира» деп элини котерди. Трос кемане тели киби тар-тылды, панель еринден къыбырдады ве силькинип яваш котерильгенде, не олды не олмады, панель ильмектен къуртулды. Селим бар кучюнен четке ынтылды, лякин къачып етиштирмеди. Вуджудыны йылдырым ате-ши киби санчылар дельме-тешик эттилер... Аякъ кемиги ичинде асыл олгъан «къарс» сыныкъ давушы кок гудюрдиси киби къулакъ тозунда янгъгырады... Селимнинъ кийик, адджы сеси акс-седа берди... О эсини джоймаса да, чырайы ап-акъ кесильди, юреги быланды... Кранда чалыш-къан къыз яйгъара къопарды, шашмалады, кранны токътатты. Он-он беш дакъикъа кечти. Ниает, кран арекетке кельди, бетон плитасыны яваштан котердилер ве Селимнинъ аягъыны азат эттилер. Тезден «аджеле ярдым» машинасы етип кельди ве Селимни хастаханеге алып кетти. Аягъыны тешкерип чырышкъа салгъандже не чеккенини онынъ тек озжун биле.

— Доктор, алым не оладжакъ, аягъым насыл? — деп раатсызланды о.

— Эр шей еринде, къысмет этсе эки-учъ айдан сонъ, ат киби ча-парсынъ, — деп кулды эжим. — Сенинъ киби йигитлерни еди къат коктен ташласанъ да, мышыкъ киби бир шей олмаз. Машшалланъ бар!

Чырыш салгъан сонъ оны палатагъа ерлештирдилер. Учъ адамлыкъ палатада екяне озю эди. Геджеси юкъусы къачты, тарсыкъып башлады. Чешит ойлар мийини къозгъай берди. Геджелер узун олгъаныны хастаханеде бильди. Озюни янгъыз, имдатсыз оксюз ис этти. Сувсады, лякин янында бир ютум сув узатмагъа биле адам ёкъ... «Эвде олгъан олсам, эвдекилери эписи баш уджумда топланыр эдилер...» — деп тюшюнди о. Шу анъ, бир вакъытлары эшиткен гъамлы тюрко акъылына тюшти:

*Ана десем — анам ёкъ,
Баба десем — бабам ёкъ.
Хаста тюштим эллерине,
Алынъ да не, деп соргъан ёкъ...*

О шимди эмджесининъ: «Эсинъни башынъа топламасанъ, бир кунъ копек киби геберип къалырсынъ, абрамагъа биле адам тапылмаз...» — деген сёзлерини хатырлады.

Саба эрте-ярыкъ берабер ишлеген аркъадашлары кельдилер. Олардан сонъ Наташа корюнди.

— Сия козьлюм, санъа не олды? — деп о козьаш толу патлакъ, кок козьлерини керип, Селимге якъынлашты. — Не ичюн мени хабердар этмединъ?

— Раатсызламагъа истемедим, — деди Селим.

— Ничюн? Тюневин акъшам, сени беклей-беклей козьлерим патлай-язды. Акъылыма нелер кельмеди. Сабагъадже козь юммадым. Саба ишханенъе бармагъа меджбур олдым. Къазалангъанынъны анда эшиттим. Агъырадыр, э? — Наташа Селимнинъ «къундакълангъан» аягъына ишмар этти. — Ах, меним сия козьлюм, бир данем! Сабыр эт, даян бираз. Къысмет этсе, язгъа чыкъсакъ, сени анам яшагъан койге алып барырым, анда ава серин, темиз, этраф чам орманы, раатланырсынъ, кучъ-такъат топларсынъ. Эр шей еринде олур, мына корерсинъ. Сен тек мугъайма, тарсыкъма. Мен санъа сыкъ-сыкъ келип турарым. «Пароход келе туда-сюда качается...» — Шакъа этеджек олды Наташа, лякин башыны Селимнинъ кокюсине саркъытып агълап йиберди. — Сия козьлюм, мен сени гедже-кунъдюз беклерим, акъылынъа бир шей кетирме сакъын.

Экинджи куню Наташа огълу ве тизеси Елизавета Макаровнанен кельдилер. Чечек ве одур-будыр кетирдилер. Чокъ отурдылар. Серёжа Селимнинъ чырышта яткъан аягъыны корип айретте къалды, озюнджесине анълады. О «бабасыны» телевизорда корьгени киби дженкте яраланды белледи ве кроват пармакълары арасында пысып: «Тр-ррр!» деркеч, къолунда сила тасавур этип «атеш ачты».

— Ольдюм! — деди Селим ве башыны ястыкъкъа ташлап козьлерини юмды. Серёжа онынъ ольгенине инанмады ве Селимнинъ огюне барып мыйыгъындан чекти. Селим апансыздан агъызыны ачты ве энъкъастан онынъ пармакъларыны тишлейджек олды. Бала сескенди ве анасыны къучакълап агълап йиберди. Бундан сонъ Селим баланы «дженклешмек»ке не къадар давет этсе де, разы олмады. Буюклер кулюштилер ве бираз даа отургъан сонъ, сагълыкълашып, эвге къайттылар. Къайткъанда Наташа бир сание токътады ве Селимнинъ бойнундан къучакълап, дудакъларындан опты.

— Сенсиз джан сыкъысы, озюме ер тапалмайым. Сагъындым. Чареси олса тез эвге къайт, сени озюм бакъарым. Язда мытлакъа анама барырмыз. Анда гузель. Мытлакъа барырмыз.

— Яхшы, яхшы. Сени оглунъ беклей, — деди Селим.

— Къувасынъ, э? Ах, сени ярамаз! Кетем, кетем, — деди Наташа ве энъкъастан чырайыны сытып, къапы янында кене артына къайтты ве бир даа опюшкен сонъ, палатадан чыкъты.

Акъшам устю Слава пейда олды. Эр вакъыттаки киби шенъ, къасеветсиз ве гъамсыз, о бир кереден палатаны толдурды.

— Оля, сап-сагълам олып не япасынъ мында? Утанмайсынъмы? Къана, тур кеттик! Бизни аят чагъыра! Достум инан манъа, аят гъает гузель шей!

— Отур яныма. Анълагъаныма коре, сенде кош хабер бар. Динъле-ийм сени, — деп кулюмсиреди Селим.

— Сенден бир шей гизлемекнинъ чареси ёкъ. Козъ айдын достум. Верагъа эки одалы квартира бердилер, энди создагъа аджет ёкъ. Къысмет этсе, огюмиздеки джумаэртеси «Мелевше» кафесинде той акъшамымыз оладжакъ. Биринджи, сени давет этем. Чокъ адам чагъырмайджакъмыз. Веранынъ ве меним бир-къач якъын эш-достларымыз иле топлашып отурсакъ етер. Сен не дейсинъ бунъа?

— Озюнъ билесинъ, достум, — деди Селим.

— Догъру да, не керек арткъач масраф. Озюнъ ойланып бакъ, боштан-бош дюнья къадар акъчаны ельге учурып ёллагъандже, оны озъ файдамызгъа къуullanсакъ яхшы дегильми? Тойгъа масраф этеджек акъчагъа бир де-бир файдалы шей сатын алырмыз. Я да, ич олмагъанда, омюр аркъадашымнен берабер сеяткъа чыкъармыз. Менимдже осал олмаз. Энъ муими арамызда муаббетлик, тынчлыкъ ве сайгъы-севги олсун. Шай даа?!

— Я Вера не дей? — деп сорады Селим.

— Вера не дер, онъа къалса, бутюн дюньянынъ халкъыны топлап къыркъ кунъ ве къыркъ гедже той япаджакъ амма, аммасы бар да, — ша-къылдап кульди Слава. — Паранынъ къадрини бильмек керек. Пара терек далларында япракъ ерине осьмейлер. Бир эрифтен: «Бабанъ ким?» — деп сорагъанлар, «Парам», — деген. «Ананъ ким?» — дегенлер, «Парам» — деген. «Достунъ ким?» — дегенлер, «Парам», — деген. Акъыллы эриф! Жебинъде паранъ олса кимсеге мухтадж да дегильсинъ, кунюнъ де къалмай. Паранъ олмаса къыйын. Ойле дегильми?

— Шай, достум, шай, лякин юз кумюш акъчанъ олгъандже, юз достунъ олсун, дегенлер... Афу эт, Слава, — кедерленди Селим. — Сени джан-юректен хайырлайым, бахт тилейим, лякин буюк бахшыш алмагъа, атта тойынъызгъа бармагъа биле имкяным ёкъ. Алымны озюнъ коресинъ, джанынъ агъырмасын...

— Вазгеч шуны, олян! Манъа сенден бир шей керекмей. Эбет, теэссюф, тоюмызда оламайджакъсынъ, лякин зарар ёкъ, хастаханеден чыкъсанъ озъ арамыз топлашып отурырмыз. Эр шей еринде, достум. Къасеветленме! Сен текъ аман-эсен хастаханеден чыкъ...

Кулер юзлю Слава оны текмилъ рухтан тюшюрди. Досту кеткен сонъ, о баягъы вакъыт бир нокътагъа тикилип къалды. Аджджы элем юрегини хырпалай башлады. Достуна нисбетен о озюни беджериксиз, икътидарсыз, зайыф, кимсеге керексизлигини ис этти. Пенджере артында аят къайнай, о исе дёрт дивар ичинде аякъларыны котерип ятмагъа меджбур. Насыл ола да, о бу мушкуль алларгъа огърай? Кене яхшы Наташа бар, мулайым, назик, сыджакъ-къанлы Наташа... Гуя оны онъа алла йиберген... Эгер Наташа да олмагъан олса, тарсыкъып ольмек бир шей дегиль... Апансыздан онда Наташагъа эвленмек ниети догъды. Акъылына кельмеген шей! Балалы къадын олса не олгъан? Огълуна да бабалыкъ япар, догъмуш огълу киби север, огей олгъаныны бильдирмез. Баланынъ не къабааты бар? Лякин эвде-килер разы олмаз. Эльбетте, эмджеси терс бакъар, итираз этер, акъыл огретир, вазгечтирмек истер... Сенде гъурур деген шей бармы, дер. Затен олар ничюн меним шахсий омюрие къарышалар я? Не, мен оларгъа яш баламмы, ёкъса керчектен де акъылыны джойгъан ахмакъыммы? Мен оларнынъ ишлерине къарышмайым да я, нечюн олар менимкине къарышсынлар? Не деселер десинлер, эвленеджем, Наташагъа эвленеджем. Зан этсем, о да къаршы дегиль. Слава акълы, аят керчек гъает гузель! Бу дюньяда яшамакъ — бахт! Даа не къыдырасынъ, не арайсынъ? Тапкъанынъа разы ол да, къуван да яша. Аят гузель! Аят гъает гузель! Эгер аягъы агъырмагъан олса, о шимди сокъакъкъа чыкъып кельген-кечкенге аят насыл гузель олгъаныны анълатыр эди. Омюринде ильк оларакъ о шукюр этти. Я барып да, анавы демирбетон плитасы аягъындан дегиль де, ко-кюсинден баскъан олса... Эр шейде бир хайыр ола! Бунъа да шукюр.

Селим хастаханеден эки ай дегенде чыкъты. Эр кунъ поликлиникагъа къатнай. Анда, чырыштан сонъ инджерип, джансызланып къалгъан аягъы-

ны ириген сыджакъ балавуз иле кызыдыралар, йымшаталар, сыйпайлар, окъалайлар. Ондан сонъ къолтукъ таякъларына таянып, акъырын-акъырын Полина аптенинъ эвине къайта. Наташа акъшам устю иштен келе. Эписи топлашып, акъшамлыкъ ашайлар. Сонъ Поля апте Серёжканы сокъакъкъа кезинтиге алып чыкъа. Наташанен Селим эвде бир озылери къалалар. Бу дакъикъаларда Селим дюньясыны унута. Эр акъшам Наташагъа озюнинъ ниетини айтаджакъ ола, лякин ничюндир лаф ачып оламай. Наташа да индемей. Ишанамы, ёкъса умют этмейми, малюм дегиль. Беклей.

Бир кунъ Селим идареге бармакъ истеди, екяне костюмини кыдырды, лякин тапалмады. Наташадан сорады, Наташа озюни бильмемезликке урды. Сонъра костюмни сакълап къойгъаныны айтты.

— Ничюн? — деп тааджипленди Селим. — Ничюн сакъладынь?

Башта Наташа, онынъ козылерине дикъкъатле бакъты, сонъ шакъылдап кульди.

— Афу эт, сия козылюм, мени ташлап кетерсинъ, деп костюминъни сакъладым, — деди де, Селимнинъ кокюсине башыны эгип, бирден агълап йиберди. Энди Селим шакъылдап кульди. Наташанынъ бу эткен кыылыгы онынъ ошуна кетти. Дерсинъ, оны костюм тутып тура.

— Демек, сен манъа ишанмайсынъ, къачып кетер беллейсинъ, ойлеми? — деп сорады о.

Наташа тасдыкълап, башыны къакъытты.

— Матювчигим, къувсанъ биле мен сени ташлап кетмем. Эндиден сонъ сенсиз манъа омюр ёкъ. Лякин санъа шашам: яп-яш йигитлер олгъанда, меним санъа не керегим бар?

— Не дейсинъ сен, сия козылюм, — деди Наташа пармакъларынен козыяшларыны скюртип. — Ботен джанымны агъыртасынъ. Сенден гъайры манъа кимсенинъ кереклиги ёкъ. Сен бабанъа кеткенде, мен юкълап оламадым: сени гедже-кунъдюз бекледим. Тарсыкъувдан делиреяздым. Инанмасанъ Поля аптеден сора. Акъылыма нелер кельмеди. Эр акъшам Серёжанен экимиз сени къаршылап станциягъа чыкъа эдик. Серёжа да, санъа пек алышты. Санъа бабам дей. Ах, сия козылюм, сени джойсакъ не япарым, насыл яшарым, акъылым етмей. Сенсиз бир дакъикъа яшап оламайым, озюме ер тапалмайым. Сен эвде олмагъанда, раатсызланам, къапы къакъылса, еримден атылып турам, сени коръмеге ашыкъам. Сени джоярым деп отюм патлайджакъ...

— Нафиле раатсызланасынъ, — деди Селим эминликнен. — Сен менден вазгечмесенъ, мен сенден ич бир вакъыт айырылмам. Къыйметлим, санъа бир риджам бар. Зан этсем, разы олурсынъ. Буны санъа чокътан айтаджакъ олам, лякин... энди айтмагъа вакъыт кельди. Наташа, джаным, бир дам астында яшар экенмиз, бири-биримизни ве озь-озюмизни алдатмагъа не аджет бар? Бу да аз олып, Поля аптени де къары-къоджамыз деп алдап юремиз. О гъарип де, бизге инана. Эгер бунынъ устю ачылса, бизни эвинде бир дакъикъа биле тутмаз, къувып йиберир. Эм догъру япар. Эгер бири-биримизни джоймакъ истемесек, бизге энъ эвеля эвленмек керек. Сен бунъа не дейсинъ?

Наташа эппейи вакъыт пенджереге тикилип отурды. Сонъ Селимге чевирильди.

— Сия козылюм, — деди о. — Костюминъни сакълагъаныма бакъма, мен яхшы анълайым, сен мени ташлап кетеджек олсанъ, сени зынджырнен багъласанъ биле тутып оламазсынъ. Онъа коре, никясыз яшагъанымыз яхшы дегильми? Менден безсенъ истеген вакъытынъда башкъасына кете билесинъ... Санъа ёл ачыкъ, даима ачыкъ ... Ондан да гъайры, сен меним акъайсыз къадын олгъанымны унутасынъ.... Орталыкъ кыыз толу, сеннен эр ангиסי озюнинъ аятыны багъламакъ истер.

— Сенинъ сёзлеринъни насыл анъламакъ мумкюн? Разы дегильсинъми? Манъа омюр аркъадашы олмакъ истемейсинъми? Догърусыны айт, чекиштирме мени.

— Мен сенинъ файданъ ичюн айтам. Сенинъ эль-аягъынъны багъламакъ истемейим.

— Манъа ойле файданынъ кереклиги ёкъ, — деди Селим кесен-кес. —

Не къадар серсем экеним, санъа ве озюме ишанып юре эдим. О десенть...

— Сия козьлюм! — кыгчырды Наташа. — Сен сонъуны ич де тюшюнмейсинъ. Ашыкъма, яхшы ойланып бакъ. Сонъра пешман этерсинъ, мени къабаатларсынъ, аятынъны бозгъаным ичюн къабаатларсынъ.

— Наташа, мен бала дегилим, озъ акъылым озюме етеджек, эр аткъан адымыма джевапкъарым. Хастаханеде яткъанда ойланмагъа вакъыт истегеним къадар бар эди. Сен онынъ ичюн раатсыз олма. Манъа тек разылыгъынъны бильдир. Меннен омюр къурмагъа разысынъмы, ёкъса разы дегильсинъми?

— Манъа къалса санъа апай дегиль де, сенинъ аякъларынъны ювмагъа разым... Лякин, бир кунъ ола сувунырсынъ, менден вазгечерсинъ деп къоркъам. Ондан сонъ огълумны, эвладымны не ишлерим? Кимнен къалдырырым, оны? Селим, куйдюрме мени, ялварам!

— Серёжа бизге кедер этмез, онъа бабалыкъ япарым, тек сен разы ол.

— Мен разым, бинъ кере разым, сия козьлюм, лякин озюнъни ойла...

— Ойле исе ярын ЗАГСке барайыкъ.

— Айды ашыкъмайыкъ, бираз сабыр этейик. Башта анама барып мерамымызны бильдирейик де, сонъ ишимизни корермиз.

— Яхшы, сенинъ дегенинъ киби олсун, — деди Селим.

— Сия козьлюм, тувгъаным. Меним бахтым, — деди Наташа ве онъа сарылды.

Майыс айынынъ сонъунда Наташа отпуска алып Селимнен берабер ёлгъа чыкътылар.

Селим сонъки вакъытлары къолтукъ таякъларыны ташлагъан эди. Даима джебинде алып юрген эки агъызлы чакъысы иле, къалдырым бою оськен эмен терегининъ бир далыны кесип озюне махсус къолтаякъ ясагъан эди. Сапы арслан башыны анъдыргъан къолтаягъы онъа, Наташа киби, таянч олып къалды.

Ёл узакъ эди. Поезднен учъ кунъ ве учъ гедже кеттилер. Дёртюнджи куню танъда кучючик станциягъа келип тюштилер. Поезд токътартокътамаз еринден кочъти ве тезден уфукъкъа синъип кетти. Поезддан тюшеяткъанда, Селим къолайсызланып вагоннынъ юксек басамакъларынынъ бирисине сюрюнди ве сыныкъ аягъыны агъыртты, чырайы дивар кесильди. Бираз озюне кельген сонъ олар автобус дурагъына бардылар. Этраф гурь орман эди. Къоджаман чам ве арча тереклери, оларнынъ арасында сийрек-сепелек оськен беяз къабукълы акъкъайылар хош теэсурат къалдырдылар. Орман ичи къуш чивильтисинен толу эди.

Биринджи автобус озюни чокъ беклетмеди. Бош автобускъа олардан гъайры эки къартый ве он эки яшларында кызчыкъ миндилер.

Наташанынъ анасы яшагъан кой станциядан еди-секиз километрлик ёл эди. Къайдадыр, орманнынъ бир четинде догъаяткъан кунеш юксек чамларнынъ уджларыны, сонъ автобуснынъ пенджеречиклерини айдынлатты. Селим кедерли эди. Наташа, аксине эеджанлы ве джошкъун. Чюнки тувгъан койлерине, догъмуш эвлерине кетеята. Мына-мына анасыны кореджек. О тосат-тосат артына айлана, Селимнинъ сия козьлерине бакъа, йылмая. О бунынъле Селимге: «Мен санъа не айткъан эдим? Коресинъми, насыл яхшы? Бу дюльберликке бакъ!» — демек истей.

Селим эп пенджереге бакъа. Аджеба, о къайда кете? Мында оны ким беклей? Кимге кереги бар? Я барып да, босагъадан киреяткъанда, онъа терс бакъсалар? Афу этинъиз, адаштым, дерми? Не къадар ахмакълыкъ, Наташанынъ сёзюне бакъып, бала киби онынъ пешинден такъылды. Асылында о Наташагъа ким ола — акъайымы, тувгъанымы? Оны баргъан ерде ким къаршылап аладжакъ, ким онъа севинеджек? Селим озюнинъ ёлгъа чыкъкъанына пешман этти. Бираздан, о «Къувсалар, чыкъар кетерим, иште, — деп теселли берди озъ-озюне. — Агълайджагъыммы ёкъса?»

— Не мазунсинъ, сия козьлюм? — деди Наташа.

— Ананъ мени къувмазмы? — деди о кулюмсиреп.

— Мен янынъда олгъанда, аслы да кендинъни сыкъма, — деди Ната-

ша. — Эбет, анам чиберек пиширге бильмей, амма тазе сют ве къаймакъ иле сыйлар. Онъа шубеленме.

Автобус койнинъ четинде токътады. Елджуларны тюшюрген сонъ, о ке не ёлуны девам этти.

Наташалар яшагъан кой юз элли-юз алтмыш эвден ибарет эди.

— Анавы, гольнинъ янчыгъында корюнип тургъан эв, бизим эвимиздир. Анам бизни коръсе ким биле не къадар севинир, — деди Наташа. — Инанмаз!

Олар меркез сокъакътан — тюкян огюнден кечип кеттилер. Тюкяндан чыккъан койлюлер оларгъа айретленип бакътылар. Бир къолунда буюк чанта, дигер къолунен огълунынъ къолундан тутып Наташа келе, оларнен берабер къолтаягъына таянгъан насылдыр ят адам акъсап кете. Койдешлери Наташаны танысалар да, бириси де якъын барып оларнен селямлашмады. Озь аралары фысылдаштылар. Оларгъа Селим худжур корюльсе керек. Тек Наташагъа баш салладылар ве учевини де назар иле озгъардылар.

Наташанынъ анасы арыкъ мучели, патлакъ кок козьлю, орта яшларында къадын, сыгъырларыны айдап эвге къайта эди. Къызыны ве торуныны корип гъает севинди, чапып келип оларгъа сарылды, торунынынъ янакъларындан, козьлеринден опыти, багърына басты. Селимге джиддий бакъаркен онъа къолуны узатты, селямлашты. Къызына: «Ким бу?» деген киби назар ташлады.

— Достум, энъ якъын достум, — деди къызы йылмайып. — Таныш олунгъыз, ады Селим.

— Насыл? — анъламады анасы.

— Селим, — деп текрарлады къызы. — Сеня.

— Вуюрынгъыз, — деди анасы ве оларны ичери давет этти.

Бус-бутюн агъачнен къурулгъан эв эки одалы эди. Биринджи одада къышта устюне чыккып ятылгъан балабан рус собасы, онынъ янындаки тахта рафында савут-саба тура. Раф астында сув толу ве бош къопкъалар ята. Къапы артында урба асмагъа чюй. Экинджи оданынъ бир кошесинде икона, дигер кошеде трюмо, пенджерге якъын эки адамлыкъ демир кровать, кровать устюнде низамнен тизильген шишман пуф ястыкълар. Даа бир кошеде, эски шифоньер. Ода ортасында тегерек стол, стол этрафында дёрт дане курсю. Стол орьнекли ве сачакълы орьтюнен къаплы, череп ичинде саде чайыр пападиелери. Эвнинъ ичи тер-темиз олса да, Селим мында насылдыр таныш олмагъан рух ис этти, къайда отураджагъыны бильмеди.

— Чекинме, озюнгъи кенди эвинде киби ис эт, — деди Наташа ве бир курсюни четке алып онынъ устюне Селимни отуртты. Озю исе анасы ве огълунен берабер азбаргъа чыкътылар.

Селим эвде пайнозю къалды. Диварларгъа козетти. Чешит фотосуретлерден таныш олмагъан сималар бакъалар. Кошедеки иконадан исе, Иисус Христос онъа дикккъатле тикиле.... Гуя эписи: «Мында сени ким чагъырды, не япасынъ мында?» — деп сорай. Оларнынъ назары алтында о озюни онъайтсыз дуйгъаны киби олды ве еринден турып, тышары чыкъты. Онынъ козю огюнде дюльбер, кениш ве хош манзара ачылды. Мас-мавы кок узеринде къувырчыкъланып керван-керван беяз булутлар джылышмакъта... Гольнинъ чевре-чети ем-ешиль орман. Этрафта къушчыкъларнынъ чивильтилери янъгырай. Авасы тазе ве темиз, ...О ашыкъмадан гурь оськен отлар ичинде тапталгъан сокъачыкътан ашагъы энди, сайльге тюшти. Гольнинъ устю джам киби тегиз эди. Сув ичинде ап-акъ сув замбакълары ве нильюфер чечеклери осьмекте. Сувда орман устюне котерильген кунешнинъ шавлелери балкъылдай. Селим бу кунешли ве тынч сабада баягъы вакъыт сув кенарында ялдап юрьген балыкчыкъларны сейир этип отурды. Бираздан Наташа да, яш къызчыкъ киби, секире-секире келип онынъ янына чёкти.

— Бизим тарафны бегенесингъми? — деп сорады о. — Меним балалыгъым бу гольде кечти.

— Зарарсыз, яшамакъ мумкюн, — деп джевапланнды Селим.

— Анам сабалыкъ емек азырлады, бизни беклей. Юрь, сия козьлюм.

Олар ерлеринден турып юкъяры котериле башладылар.

Наташанын анасы, Пелагея Фёдоровна, орта яшларында джиддий къядын, бир озю яшай ве Наташа онынъ екяне кызы эди. Къоджасы вефат эткенине он йыл кечсе де, онъа садъкъялыкъ бильдиререк, башкъа къоджагъа чыкъмады. Наташаны бакъты, осьтюрди ве онынънен озь омюрини багълады. О диндар олмаса да, халкъынынъ аныелерини, адетлерини къатты куте эди. Бутюн диний байрамларгъа риает эте. Бу сефер де стол устюнде та пасха байрамындан къялгъан «мукъаддес» отъмеклер тура эди. Селим софра башында не къядар озюни сербест тутаджакъ олса да, олдурамады. Дерсинъ эр кес онъа бакъа...

Акъяшам, Пелагея Фёдоровна торуныны алып геджелемеге къомшуларына кетти, Селим иле Наташа эвде къялдылар.

— Гъалиба, ананъ мени бегенмеди, — деп кедерленди Селим.

— Къулакъ асма, сия козълум.

— Я насыл этип къулакъ асмайым, о сенинъ ананъ ола да...

— Энъ муими, сия козълум, мен сени севем, — деп Наташа онынъ бойнуна сарылды. — Къасеветленме, эр шей еринде олур.

Бир къач кунъ Наташанен Селим Серёжаны къартанасынен къялдырып, орманда кездилер, мантар, джилек джыйдылар, гольде ялдадылар, раатландылар. Сонъ Наташанынъ анасына къяшлыкъ одун, пичен азырладылар. Бир кере олар та он алтынджи асырда къурулгъан кой четиндеки кучючик кильсеге кирдилер. Кильсе ичинде мум чыракълары яна эди: Учъ къартий икона огюнде тиз чёкип чокъунмакъта. Наташа яваштан Селимнинъ къулагъына: «Сени чокъундырайыммы?» — деди шакъанен. Селим урыккен ат киби бирден сескенди, сонъ кулумсиреп къапы тарафкъа ашыкъты.

Эки афта кечти. Чешит къяйынлыкъларгъа даянгъан Селим, мында да алышып башлады. Бельки, Наташа айткъаны киби, эр шей еринде олур эди, эгер де тесадюфен... Бир кунъ акъяшам устю Селим гольде ювунып къайта эди. О эвге якъынлашкъанда ичерицен Наташанынъ анасынен эткен лакъырдысыны эшитип къялды. Лаф онынъ акъкъында кете эди. О, босагъада ачыкъ къапы огюнде таш киби къатып къялды.

— Анам, вазгеч! — деп ялварды Наташа. — Сус, анам, риджа этем.

— Сен меним агъызымны къапатма. Сенден сорайым, о арамамакъ санъа ким ола?

— Анам! Биз эвленежекмиз. Эгер бильмек истесенъ, биз аселет санъа разылыкъ алмакъ ичюн кельдик.

— Сёйле манъа, озюмизнинъкилери тургъанда санъа о сакъатнынъ не кереги бар эди? Омюр къурмагъа башкъасыны, озюмизнинъкилерден, озюнъе ляйыкъ, сагълам бир адам тапамадынъмы? Шукюр, ойле бешарет дегильсинъ, гуль киби бир къядынсынъ! Эр бир къуш озь ювасында озь бахтыны була, къязым.

— Анам, мен оны севем!

— Кимни, бу сакъатнымы?

— О сакъат дегиль! О меним къяйметли адамым, меним бахтым!

— Акъыз, не олды санъа, чылдырдынъмы, не дейсинъ? Текарян козълеринъни ачып бакъ! Мени тюшюнмесенъ, बारे огълунъны ойлан. Мен сени олмайджакъ бир быралкъы ичюн дюньягъа кетирмедим ве осьтюрмедим. Эгер ондан вазгечмесенъ, бир даа манъа ана деме, мен сенинъ ананъ олгъанымны унут! Севе эмиш! Тапкъан севмеге адам!

— Анам, эгер сен оны бир кере даа сакъат десенъ, бильмейим не япарым... Озюме ишанмайым...

— Бир шей бильмек истемейим. Озь «достунъа» айт, деф олсун эвимден! Манъа онынъ кереклиги ёкъ. Тек о етишмей эди, мында! Козюме корюнмесин!

— Анам! — деп къячырды Наташа.

Селим босагъадан ичери адым атты. Ана-бала гъафлетте къялдылар.

— Къувманъыз, озюм де кетерим! — деди Селим ве кери айланып эвден чыкъты.

Бу гедже, Селим эвде юкъламады. О тюрлю чечеклернен къярышыкъ,

кѡкъулы тазе пичен устуне минип, эллерини башы астына кѡйып, созулды. Сабагъадже козь юммады, йылдызларгъа бакъып ятты. Бутюн омюри козю огюнден кечти. Ана-бабасыны, къыз къардашыны, балалыгъыны хатырлады. Анъында тувгъан йырлар янгъгырады: «Порт Артур», «Шомпол ярасы», «Сеит огълу Сейдамет»....

Танъ агъаргъанда, йылдызлар сѣнгенде, голь тарафтан серин ельчик эсти, куместе хораз къанатларыны къакъытып къарыкъ сеснен къычырды. О пичен устюнден къалкъып сailyге тюшти, гольде эль-юзюни ювды ве эвге кирип урбаларыны алып чыкъты. Босагъада Наташа пейда олды. Онынъ козь къапакълары шишкен, козьлери къызаргъан.

— Сия козьлюм, ялварам, мени быракъма. Озюнгънен берабер алып кет, — деди де, онынъ бойнуна сарылды.

— Мумкюн дегиль, — деди о бираздан, Наташанынъ эллерини бойнундан алып. — Ананъ акълы, эр бир махлюкъ озь ювасында бахытлы ола биле. Сенинъ бахтынъны бозмагъа акъкъым ёкъ. Джанынъны агъырткъан олсам, багъышла. Сагълыкънен къал, — деп ёлгъа догърулды.

— Селим! Сеня! — деп къычырды Наташа.

Селим токъталды, кери чевирильди.

— Мен Сеня дегилим, меним озь адым бар, меним адым Селим, анълай-сынъмы, Селим! — деди о. — Мен де инсаным, менде де гъурур бар!

— Я мен инсан дегилимми?! Бу къадар шефкъатсызлыкъ оладыр даа...

— Багъышла, джаным, — деп аз къалды агълап йибереязды. — Сен де инсансынъ, ананъ да инсан. Эпимиз инсанмыз. Эбет, эбет! Шубесиз! Лякин ёлумыз, анъымыз, башкъа экен. Биз буны шимди анъламасакъ, сонъ кеч олур. Сонъки пешман, озюнъ билесинъ, агъыр шей.

— Демек, мен сени эндиден сонъ коралмайджам, рйлеми? — деди Наташа.

— Мен санъа ич бир вакъыт ананъ талап эткен бахтны берип оламам. Онъа коре эрте-ярыкъ бу терен тюшюнильмеген мунасебеттен вазгечсек яхшы дегильми?... Афу эт. Эйиликлеринъни омюримнинъ сонъунадже унутмам. Бахтлы ол!

Сыгъырларыны сагъмагъа чыкъкъан Пелагея Фёдоровна, ёлда Селимни корип:

— Къайда кете о? — деп сорады къызындан.

— Мурадынъа ирдинъ, иште! — деди къызы агъламсырап.

— Эвге кир, огълунъ уяныр, — деди анасы.

Бир саат кечер-кечмез Селим энди демирёл станциясында эди. Кене яхшы о озюнен берабер аз-бучукъ пара алып юре эди. Я джебинде капиги олмаса, не япаджакъ? Не къадар янълышса да, ёлуны шашырса да, башкъалары киби о да инсан! Сагъ олгъанда биревге озюни таптатмаз! Адам айван дегиль, чюнки онда фикир ве ираде бар.

Айланмада поезднинъ кескин дудюк давушы эшитильди. Селим адже-ле суретте перронгъа чыкъты.

О бу сефер къайда кетеджегини яхшы биле эди.

1986 с.

КЪАРБАБАНЫНЪ БАХШЫШЫ

Икяе

Бу сене Йылбаш байрамы джумаэртеси кунюне догъру кельди. Шу себептен де, бу сефер манъа кечкен сенелердеки киби иштен сонъ бир тюкяндан экинджи тюкянгъа чапкъаламагъа, яры геджеге къадар ашханеде аш пиширювнен огърашмагъа сыра къалмады. Энвер сабадан тюкянларгъа барды. Мен одаларны джыйыштырдым. Арчаны мусафир одасынынъ бир кошесине ерлештирип, оюнджакъларнен безеттим. Сонъ байрам кобетеси пиширмек ичюн азырланып башладым. Шу арада Энвер насылдыр бир ишнен къомшугъа чыкъты. Эвде огълум Кямраннен экимиз къалдыкъ. Мен ашханеде озъ ишлеримнен огърашам. Кямран исе мусафир одасында ойнай. Бирден эвимизни сакинлик сарды. Бу ал мени сескендирди. Мен сылакъ элимни оглюгиме сюрте-сюрте мусафир одасына кирдим.

Оданынъ ичи яры къаранлыкъ, полда чешит ренкли кягъытлар, макъас, туткъал джайрап ята. Кямран корюнмей. Мен эджанланып, огълумны къыдырып башладым, шу дакъикъада перде артында тургъан огълума козюм тюшти. О стул устюне чыкъып, пенджеренен тышкъа бакъмакъта эди. Тышта исе япалакъ-япалакъ ягъаяткъан къар истер-истемез мукъайтлыкънен ерге энмекте. Мен адеттеки киби эв ишлеринен огърашаракъ, биринджи къар ягъып башлагъаныны биле дуймагъаным.

Огълум терен тюшюнджелерге далгъан. Одагъа киргенимни биле дуймады. Мен оны сескендирмейим, фикирини больмейим деп, аякъ уджунда юрип, артыма къайттым. Ашханеге киргенимнен Кямран босагъада пейда олды. О:

— Ана, — деди кескин сеснен — мен энди эр шейни анъладым, йылбаш бахшышыны манъа сиз кетире экенсинъиз. Къарбаба дегиль. Бахшышны мен юкълагъанда бабамнен экинъиз арча тюбюне сакълай экенсинъиз. Къапы пенджере япыкъ тургъанда Къарбаба эвге къайдан киреджек?

Ана санъа бир янъылыкъ даа. Гъалиба, мектеп достлары арасында бу акъта лакъырды олгъан. Мен онынъ аят акъкъындаки саде тюшюнджелерини омюрге олгъаны киби анълатмакънынъ чаресини чокътан арап юре эдим. Чюнки о энди балабан — алты яшында. Оны акъикъый йигит оларакъ тербиелемеге вакъыт кельди. Бельки, бу фурсаттан файдаланмакъ керектирим?

— Ойле олгъаныны биле экенсинъ, — дедим мен мукъайтлыкънен, — бу сефер санъа бахшышны не Къарбаба ве не де биз берип оладжакъмыз.

— Не ичюн? — деп тааджиПЛенди огълум.

— Бу сефер парамыз етишмей, шу себептен де санъа бахшыш алып оламайджакъмыз.

Акъикъатен ойле эди. Чюнки айлыгъымыз Йылбаш байрамындан сонъ бериледжек эди.

Меним эр бир айткъан сёзюмни дикъкъатнен динълеген огълумнынъ чырайы яваш-яваш денъишип башлады. О вакъианынъ бойле олып чыкъаджакъыны беклемеген эди. Кямран ич бир шей айтмайып, мусафир одасына

чыкып кетти, мен исе ишимни девам эттим. Бир къач вакъыттан сонъ кене яныма кельген Кямран манъа элиндеки откытканы косътерип:

— Ана, бакъынъыз, мен догъру яздыммы? — деп сорады.

Мен откытканы алдым. Къырмызы къалемнен ири арифлернен язылган языны окъудым. Анда: «Харбаба, бу портакъал менден сана бахшыш». Ашагъыда исе «Кямран», — деп язылган эди.

Кямран Къарбабанынъ бахшыш кетирюви уйдурма олгъаныны анълагъан олса да, кене де, ондан бахшыш беклей эди. Эбет, мен оны анъладым. Шунунъ ичюн де, озюмни кулькюден зорнен тутып, оны къучакъладым, джыллы яначыкъларындан опытим.

— Огъланым, пек яхшы эткенсинъ, Къарбабаны унутмагъансынъ. Лякин язувынъ мартавал. «Къарбаба» сёзю «Х» арифинен дегиль де «Къ» арифинен, «санъа» сёзю исе «нъ» арифинен язылып.

Эр алда балалыкъ чагъынен сагълыкълашмакъ пек къыйын ола экен. Ойле олса, барсын меним огълум озюни даа азачыкъ масаллар дюнъясында ис этсин!

Эр сефер Йылбаш арфесинде огълум арча тюбуне Къарбаба ичюн портакъал сакълай эди. Бу адет аилемизде анъане олып къалды. Шимди де онынъ элинде бир дане портакъал бар. Кямран оны озю ашамайып Къарбаба ичюн сакълагъан. Откыткадаки джумлени исе даа былтыр мен язгъан эдим, бу сене огълум язды.

Кямраннынъ муджизевий тылсымгъа эп инанаджагъы келе. Айды, инанса инансын!

Бу сене Йылбаш бахшышы алув меселеси бир чокъ къыйынлыкълар догъурды. Себеби, огълум мектеп талекеси эди. Онъа джиддий бир бахшыш эдие этмек истедим. Байрам огюнден огълума мунасиб бахшыш араштырып, тюкянларгъа бардым, лякин тапып оламадым. Сонъ чокъ тюшюнип отурмадым. Ишханемнинъ башлыгъы тарафындан даа якъында манъа багъышланган чет эль къалемини огълума эдие этмеге къарар бердим. Оны алмалар, конфетлер ве джеvizлернен толдурылган торба ичине къойдым. Бу бахшыш долафта сакълы тура эди.

Огълум Къарбаба ичюн азырланган бахшышны арча тюбуне сакълап, яныма кельди. О озъ ишинден мемнюн эди. Мени эп ашыкътырып башлады:

— Ана, сиз манъа саат докъузда столны донатып башлайджакъмыз деген эдинъиз де. Бакъынъыз саат энди докъуз олды.

— Я сен оюнджакъларынъны джыйыштырдынъмы?

— Шимди джыйыштыраджагъым, — деди Кямран къуванып, — бабам кельгенде эр шей азыр оладжакъ!

Кямран байрам кунълери столны донатмагъа пек севе эди. Бугунъ де о манъа къашыкъ, вилка ве салатларнен толдурылган савутларны мусafir одасындаки стол устюне ташымагъа ярдым этти. Мен одагъа киргенде эр шей ерли-еринде эди. Мен тек вилкаларнен пычакъларнынъ ерлерини денъиштирдим. Шу арада огълумны макътап да алдым:

— Аферин, санъа огълум. Меним екяне ярдымджым.

— Мен эр вакъыт вилка ве пычакъларнынъ анги бир тарафта турмакъ кереклигини унутам, — деди бир къабаат ишлеген киби огълум.

— Зарар ёкъ, — дедим оны тынчландырып, — эр шей пек гузель. Сорпа ве кобетини бабанъ кельген сонъ столгъа къоярмыз.

Акъшам саат онда эпимиз кийинип-къушанып байрам столы этрафына отурдыкъ. Огълум тантаналы суретте откериьген тедбирлерни: догъган кунълерни, байрамларны къуванчнен къабул эте, эвге мусafir кельсе пек мемнун ола. Бугунъ о, де бабасындан, де менден: «Бизге ким келеджек?» — деп бир къач кере сорады. Мен онъа Йылбаш байрамы айлевий байрам олгъаныны ве эр кес оны озъ эвинде къаршыламагъа тырышкъланыны айттым. О тек бундан сонъ, тынчланды. Кямран стол башында пек низамлы отурды. О эеджанлы эди. Озюни буюк яштаки адамлар киби тутмагъа тырышты. Огълум арды-сыра бир къач мультфильм бакъты. Сонъ зияде ёрулды гъалиб, саат он эки къарарларында козьлери юмулып башлады. Къарбабаны озъ козюнен коръмек ниетинен дивангъа барып ятты. Кямран-

ны озь тѣшегине яткъызаджакъ олдым амма, о эп бир озь дегенинден къайтмады. Мен исе онъа:

— Къарбаба пенджерередеки ярыкъны корер, сонъ эвимизге кирмез,— деп анълаттым.— Бираздан биз де ятаджакъмыз...

Меним лафыма зорнен къангъан Кямран тѣшегине барып ятты ве бираздан къатты юкътугъа далды.

Саба огълум пек эрте уянды. Меним юкътумны больмеге истемесе керек, тѣшегинден мукъайтлыкънен турды. Мен акъшам телевизордан бир сыра косътерювлерни бакъкъан сонъ, сабагъа якъын яткъан олсам да, юкътум пек сергек олгъанындан себеп, огълум тѣшегинден турайткъанда уяндым ве не япаджакъ экен деп, оны яткъан еримден козеттим. Кямран башта кровати янында тургъан долафчыкънынъ устюни бакъып чыкъты. Андан ич бир шей тапмагъан сонъ, аякъларына папучлерини кийип мусafir одасына кетти. Бираздан насыл кеткен олса, ойле де къайтып кельди ве ич бир тюрюлү сес чыкъармайып, тѣшегине ятты. Устюни ёргъаннен орътти. Мен онъа тараф чевирильдим. Кямраннынъ чырайы куськюн эди. Мынамына агълайджакъ. Кямран меним онъа таба айлангъанымны корип:

— Ана, къайда сизинъ бахшышынынъыз? — деп сорады.

Мен тааджиПЛендим. Чюнки геджеси Кямран тѣшегине яткъан сонъ, бабасынен огълумыз ичюн азырлагъан бахшышымызны арча тюбюне сакълагъан эдик.

— Адий бахшыш,— деди о лафыны девам этип.

— Ничюн адий?

— Алмалар, конфетлер, джеvizлер...

— Башкъа шей ёкъмы?

— Бар, бир дане къалем. Мен билем, о бабамнынъ къалеми.

Мен меселени анъладым. Вазиетни тюзетмек ичюн ондан:

— Учъ ренклими? — деп сорадым.

Кямран:

— Ёкъ,— деп джевап берди ве бир дакъикъа тюшкюнген сонъ еринден сычрап турды, мусafir одасына догъру кетти. Бираздан къайтып кельди:

— Мына,— деп мангъа къалемни косътерди.

— Эгер сангъа керек олмаса, мангъа багъышла,— деп теклиф эттим мен.

— Керек!

— Я ойле олса, сен неге разы дегильсинъ?

— Бу бабамнынъ къалеми.

О кене мусюр киби къабарды, амма бахшышны меракънен бакъып башлады.

Босагъада Энвер пейда олды. О, бизим лафларымызны эшитсе керек, меселени айдынлатмакъ ичюн:

— Догъру огълум, керчектен де, конфетлер, алмалар, джеvizлер толдурылгъан торбаны арча тюбюне мен къойдым, лякин къалем менимки дегиль,— деди ве джебинден къалемини чыкъарып Кямрангъа берди.

— Кямран къалемлернинъ де бирине, де дигерине бакъар экен, чырайы кулип башлады.

Къарбаба сени энди балабан огълан сая, шу себептен де, сангъа буюклернинъ бахшышыны багъышлай,— деп къошты бабасы.

Огълум бабасынынъ лафларындан къанаатленди гъалиба, онынъ кейфи котерилип башлады.

Мен Къарбаба акъкъындаки масалнынъ аля даа огълумнынъ тасавурында яшагъанындан мемнюн къалдым. Чюнки бойле тасавурсыз онынъ аяты муджизевий дюльберликтен марум олур эди.

Бираздан чанъ къакъылды. Огълум къапыны ачмагъа ашыкъты. Мен де халатымны кийип, онынъ артындан аяткъа чыкътым. Аятта Кямраннынъ досту Эмиль тура эди. Эмиль меним огълумдан бир яш кичик. О мени корьгенинен:

— Селям алейкум, Алиме апте! — деди кескин сеснен.— Ыылбаш байрамынынъыз хайырлы олсун!

Онынъ буюк яштаки адам киби джиддийликнен айткъан хайырлав сёзлери меним ошума кетти. Мен:

— Алейкум селям,— дедим кулумсиреп.— Сени де байрамнен хайырайым! Шу арада балагъа Йылбаш байрамындан сонъ берильген адетий суальни бермек кереклигим акълыма тюшти ве ондан:

— Къарбаба санъа не багъышлады? — деп сорадым.

— Паровозчыкъ,— деди Эмиль къуванчен, элиндеки пластмассадан ясалгъан уфачыкъ паровозчыкъны косътерип.

— Манъа исе еди ренкли къалем багъышлады,— гъурурнен илян этти меним огълум.

Онынъ сесинден арамызда олгъан лакъырдыларнынъ бутюни унутылгъаны ве о алгъан бахшышындан мемнюн къалгъаны дуюла эди.

— Я бахшышыны санъа анги къарбаба багъышлады? — деп сорады Кямрандан шу ерде рушен юзлю Эмильчик. Сонъра о якъ, бу якъ бакъынып, аяттан чыккып кетти ве къапы артына айланды. Анда кимнендир фысылдашты. Бираздан ачыкъ къапынынъ янына келип: — Къарбаба, кельчи мында, — деп эллерини шапылдатты.

— Шу анъде бизим козюмиз огюнде узун беззакъаллы ве мыйыкълы, башында бем-беззакъалпагъы, устюнде къырмызы тоны, акъикый Къарбаба пейда олды. Онынъ бир элинде — таягъы, дигеринде — торбасы.

— Бу Къарбабамы? — деп кене сорады Эмиль.

— Ё-ё-о-къ... — деди шашып къалгъан Кямран тылсымлы Къарбабадан козьлерини алмайып.

— Мына селям алейкум, мен де кельдим, Йылбаш байрамынъыз хайырлы олсун! Къана Кямран, сен де озъ бахшышынъны ал! Эмильчик энди оны алды, — деп, лакъырдыны башлады тылсымлы Къарбаба. — Сен манъа насыл шиирлер азырладынъ, сёйлечи, бакъайым. — Торбасындан пластмассадан япылгъан автомобиль чыкъарды ве Кямрангъа узатты.

Тылсымлы Къарбабанен олып кечкен корюшювге даа козьлеримиз инанмагъан алда тургъанымызны бирден эслеп, мен Къарбабаны ве балаларны ичериге давет эттим.

Кямран досту ве Къарбабанынъ къолундан тутып, мусафир одасына кетти. Мен исе къалемни де бири, де дигери къолуна алып, бири-бирине нелернидир анълатмагъа тырышкъан бу кичкенечик адамчыкъларнынъ артындан тюшонджели бакъып къалдым.

Русчадан Н. УСЕИНОВАНЫНЪ
терджимеси.

БАТАКЪЛЫКЪ

Икяе

Эскендер табиятсыз огълан дегиль эди. О, яхшы тербие корьген, зий-рек бир бала эди. Орта мектепни мувафакъиетле битирип, институткъа кирмеге азырлангъанда, апансыздан бабасы вефат этти. Анасы дженк инвалиди. Эскендер аиленинъ вазиятини козь огъуне алып, окъумакъ фикиринден вазгечти. Ишке кирмеге къарар берди. Бабасы чокъ йыллар девамында чалышкъан заводгъа барып:

— Мен бабамнынъ чалышкъан еринде, бабам киби, чиленгир олып чалышмакъ истейим,— деди.

Бабасыны яхшы таныгъан ве онынънен чокъ йыллар девамында берабер чалышкъан уста бу яшкъа бакъып:

— Биз сенинъ истегинъе къол тутамыз, санъа ярдым этермиз, лякин санъа бираз окъумакъ керек. Бизим завод янында унер-техника билим юрту бар. Анда кирип окъусанъ эки йылдан мутехассыс олып, мустакъиль ишлерсинъ,— деди. Бойле лакъырдыдан сонъ Эскендернинъ ишке олгъан авеслиги зияде артты. Мытлакъ бабасы киби уста чиленгир олмакъ къарарына кельди. Чокъ кечмеден Эскендер окъув юртунда окъуп башлады. Окъувны ве заводда алынып барылгъан амелий дерслерни пек бегенди. Окъув юртуны мувафакъиетли битирген Эскендерни машина джыюв цехинде уста ярдымджысы оларакъ тайин эттилер. Бу вазифе оны сонъ дедже меракъландырды. О, чертёжларнен таныш олып, оларгъа эсасланып чалышмакъны огренди. Яшнынъ талапчан олгъаныны корьген цехнинъ инженер-технологы куньернинъ биринде онъа:

— Техникий институтларнынъ бир де бирине кирип, акъшам факультетинде окъусанъ, санъа яхшы олур эди,— деп теклиф этти.

Эскендер бу теклифни бегенди. Озю де бу акъта чокътан тюшкуне эди, лякин онъа акъшамлары анасына эв ишлеринде ярдым этмек керек ола эди. Шу себептен «Менде окъумагъа вакъыт олурмы экен»,— деп тюшкюнди, чюнки анасынынъ сагъ къолу кереги киби арекет этмей. Анасы япалмагъан эв ишлерини сагъ олгъанда бабасы япа эди. Шимди исе анасына Эскендер ярдым этмек керек. Эскендер чокъ тюшкюнди ве ниает инженер-технологнынъ теклифини анасына айтты.

Анасы исе:

— Институткъа мытлакъа кирип окъу, балам, эв ишлерини тюшюнип отурма,— деди ве Эскендернинъ балалыгъындан бир къач вакъиаларны хатырлап:

— Саат киби къуруп кочюрильген оюнджакъларны север эдинъ, къолунъа алгъанынънен ичинде не бар экен, деп меракъланып, деръал ачып бакъар эдинъ,— деди.

— Демек догъма инженер экеним де,— деди Эскендер кулюмсиреп.

Арадан чокъ кечмеден о институткъа кирди. Акъшам окъуй, кунъдюз чалыша. Биринджи курсны битирген сонъ, оны заводнынъ конструкторлар

бюросына авуштырдылар. Конструктор бюросынынъ башы Александр Александрович Эскендернинъ иджаткярлыкъ къабилиети олгъаныны деръал анылады. Онъа якъындан ярдым этип башлады. Бир йыл ичинде Эскендернинъ эки иджадий теклифи янъы ясаладжакъ машинанынъ чертёжлары теркибине кирсетильди.

Лякин, ичип башлагъандан сонъ къыска вакъыт ичинде къазангъан урьметини джойды. Боиле ёлга тюшкенини о ич бир кимсеге дуйдурмамагъа тырышса да, олдурамады. Адамлар онда олгъан денъишмелерни илле дуйдулар ве Эскендерден узакълашып башладылар.

Эскендер къапыдан ичери киргенинен анасынынъ бурнуна ракъы къокъусу урды.

— Кене ичип кельдинъми? — деди анасы ынъжынып.

— Эвге келеяткъанда къомшу огъланлар расткельдилер. Олардан бирисининъ догъгъан куню экен, мени эвине алып кетти, бираз отурдыкъ, иште, — деди Эскендер ве озюни сыкъмадан, мераметликле анасынынъ омузларындан къучакълап, къырав тюшкен сачларындан опыти. Ана онынъ косътерген мераметине къулакъ асмайып, ашханеге тараф кетти. Анасынынъ даргъын чырайыны корьген Эскендер де ашханеге кирди. Озюни акъламакъ ичюн анасына даа бир шейлер айтаджакъ олды, лякин анасы онынъ бетине айланып бакъмады.

— Сенинъ эткенинъ огълум, хатыр ичюн ичилъген къадеге ошамай. Кейфленгендже ичкенсинъ, — деди анасы ачувнен. Сонъра озюни эльге алмагъа тырышты, эли титрей-титрей аш къойып башлады. Эскендернинъ ашамагъа биле меджалы къалмагъан эди.

Эскендер саба юкюдан козюни ачкъанда, къулагъына насылдыр бир лафлар эшитильди. Оларны дикъкъатнен динъледи, лаф не акъта кететкъаныны аныламаса да, эр алда эмджесининъ сесини таныды. Еринден тураджакъ олды, лякин башы патлайджакъ дереджеде агъыра эди. Шу себептен турмагъа эринип, озюни кене тёшекке ташлады. Козю юкьугъа кетти. Бираздан анасы келип:

— Тур огълум, эмдженъ кельди, — деди.

— Эмджем не ичюн кельген, мен турсам да онынънен лакъырды этип отурмагъа вакъытым ёкъ, бараджакъ ерим бар, — деди Эскендер ве кене ёргъанына сарылып ятты. Бираздан башына эсини джыйып еринден турды ве эль-бет ювган сонъ эмджесине хошкельдиге чыкъты. Эмджеси Эскендернен онынъ иши, окъувы акъкъында бираз лакъырды эткен сонъ эсас меселеге кечти:

— Сени ёлда кейfli алда корьгенлер, бу насыл шей я, Эскендер? — деди онъа джиддий бакъып.

— Мен ёлларда ичип юрьмейим. Ичсем иштен сонъ мадде ачмакъ ичюн ичем. О да эр кунъ дегиль.

— Сен институтта окъумагъан кунълеринъ эрте кельмек керексинъ. Сен исе эр кунъ гедженинъ дер маалинде келе экенсинъ. Бунъа да итиразынъ бармы?

— Олмайджакъ лафларны ташланъыз, эмдже. Яш олгъанда сиз де ичкендирсинъиз, — деп Эскендер кульди ве лафны шакъагъа чевирмеге тырышты, сонъ эмджесине «багъышланъыз мени» деп, эвден чыкъып кетти.

Эскендер кеткен сонъ:

— Енге, бу баланы эвлендирмек керек. Яш олгъанына бакъманъыз, эвли-баркълы олса бельки дурулыр, — деди къайнагъасы Эминеге.

Белли бир арекетлерден сонъ той вакъыты кельди. Эскендер озю севген, бегенген къызы — Задеге эвенди. Эвленген сонъ баягъы вакъыт о ичмеди. Анасы къуванды, лякин онынъ къуванчы чокъкъа бармады. Эскендер кене ичип башлады. Кунълер кечкен сайын о, ичмекни эп сыкълаштырды. Онъа не анасынынъ не де эмджесининъ лафлары, не иште берильген тенбиелер ве не де окъувындаки мувафакъиетсизликлер тесир этмеди. Заде исе къызчыгъынен огърашаракъ, Эскендернен чекишерек кунъ кечирди. Заде не къадар тырышса да, онъа дикъкъат айырса да, Эскендер кимсенинъ сёзюни динълемеди. Анасы бус-бутюн къаарь-къасеветке къапылды.

Заде эв ишлеринен огърашыр экен, баласыны къундакълады ве юкъ-латмаздан эвель, сабадан берли алым ёкъ деп, шикъятленген къайнанасынынъ янына кирди.

— Ана, озюнъизни насыл дуясынъыз? — деп сорады.

— Не ичюнъдир бугунъ зияде алсызландым, — деди Эмине келинине.

— Ойле олса «Аджеле ярдым»ны чагъырайым, — деди Заде ве къайна-насынынъ «Керекмей балам, бираз раатлансам кечер, — дегенине бакъма-дан, телефон къакъып башлады. Чокъ беклетмеден етип кельген «Аджеле ярдым» ананы хастаханеге алып кетти. Экимнинъ «Бельки аджеле суретте операция керек олур» — дегенине Заде эеджанланды, баланы къомшугъа ташлап, Эскендерни хабердар этмек макъсадынен институткъа кетти. Анда оны тапып оламады. Сонъ Задеге Эскендернинъ институттан чыкъарылганыны айттылар. Бу умуот этильмеген хабер Задени бир тамам шашырды. О, бираздан саатине бакъа-бакъа, кеч олса да хастаханеге ашыкъты. Анагъа операция керек олмагъан. Оны иляджларнен тедавийлеп башлагъанлар. «Сиз къайтынъыз, саба келип хабер алырсынъыз», — деп Задени ананынъ янына кирсетмедилер. Заде яры геджеде хастаханеден къайтты. Къызчыгъыны къомшудан алып, эвге кирди. Эскендер эр вакъыт-таки киби бугунъ де сархуш. Эвде кимсе олмагъаныны коръсе биле, къулакъ асмадан, тёшегине кирип яткъан, терен юкъуда. Заде дигер одагъа кирип диван устуне ятты. Лякин агъыр тюшюнджелер онъа юкъу бермедилер. Акъайынынъ ичкиге берилип, бу дередже алчакълыккъа энгени Задени гъает эеджанландырды: «Институттан чыкъаргъанлар, о исе озюни сыкъмадан, кейфленип юре, — деп тюшюнди Заде. — Аилемизде нелер олгъанындан хабер и ёкъ. Ана хасталанды, агъыр алда хастаханеге тюшти, бала адамларнынъ эвинде ятсырап, агълап юкълап къалды. Бойле бир вазиятте бу адамны къайдан къыдыраджагъынъны бильмейсинъ, о исе тойгъандже ичкен. Эвде кимсе олмагъаны биле оны меракъландырмагъан». Заде ынджынды, козьлери яшкъа толды. Лякин оны ёргъунлыкъ енъди. О юкъугъа далды дегендже къызчыгъы агълап уянды. Бала озюни кене ят эвде беллесе керек. Онынъ адджы сесинден Заде де уянды, еринден турды. Бакъса танъ агъаргъан. Пенджеренден тюшкен ярыкъ эвни айдынла-та. Заде баланы тынландырып юкълатты, сонъ Эскендернинъ тизесине чанъ къакъты ве къайнанасынынъ хастаханеде олгъаныны бильдирди. Телефон лакъырдысындан уянгъан Эскендер яткъан еринден:

— Анама не олды? — деп къычырды.

Заде акъайы яткъан одагъа кирди, анасы хастаханеде олгъаныны айтты ве:

— Мен сени къыдырып институткъа бардым, — деди. — Андан сени тапып оламадым, сонъ манъа сени институттан чыкъаргъанларыны айттылар. Бу догърумы?

Эскендер бирден ачувланды, тёшегинден сычрап турды ве:

— Сен энди мени къыдырып институткъа да барасынъми? — деп Заденинъ бетине бир шамар яндырды. Шу арада къапы къакъылды. Заде кучлю шамардан къызаргъан янагъыны тутып къапыгъа таба кетти, къапыны ачты. Ичери тизеси кирди. Заденинъ дагъылгъан сачларыны, ачувлы чырайыны корип:

— Не олды я, Заде? — деп сорады.

Шу дакъикъада тизиге селям бермекни де унуткъан Эскендер къапыны къатты япып, эвден чыкъып кетти. Заде исе агълап-агълап олгъан шейни тизеге айтты. Сонъра баланы къучагъына алып, бу эвге бир даа къайтып кельмейджегини тизеге бильдирди. Къапыдан чыкъаджакъта исе:

— Тизе, анама бу алектни айтманъыз. Хаста алында кедерленмесин, — деди.

Ана Заденинъ эвден кеткенини ве бунъа не себеп олгъаныны хастаханеден чыкъкъан сонъ бильди. Ана Эскендернинъ япкъан ишине шашты. Бабасы эль котермек дегиль, атта къатты бир лаф биле айтмаз эди. Эмине

бунынъ себебини ичкиджиликте корьди. Иш бойле кетеджек олса огьлунынъ алы харап оладжагыны анълагъан ана, огьлуны янына чагырып:

— Балам, барып Заденен лакъырды эт. Къадынынъны, баланъны эвге алып кель, — деди.

Эскендер исе:

— Озю къайтып келир, кельмесе къадын къытлыгымы? — деп анасынъны яныгыны ятыштыраджакъ олды. Лякин бунынънен ананынъ гонъюлюни даа зияде къыргъаныны бильмеди. Амма аилесинде олып кечкен бу гонъюльсиз вакъианы хатырлагъанда Эскендернинъ кейфи бозула, озъ къабаатыны танымагъа истемей, элемини ракъыдан ала.

Бааръ кунълерининъ биринде уйледен сонъ ава бозулды, кокни къара булутлар къаплап алды. Даа эрте олгъанына бакъмадан орталыкъкъа къаранлыкъ чекти. Кучъю яшын тосат-тосат эвнинъ ичини ярыкълата. Яшыннынъ артындан кок гудюрдиси эшитиле. Бу гудюрдиден къапы-пенджере шытырдай. Табиатнынъ бу хышымы Эминеге дженк мейданыны, фашист самолётлары ташлагъан бомбаларнынъ патлавыны хатырлатты. О, озюно тюшюнмеден, факъат яралы аскерлерни олюмден къуртармакъ, оларгъа аджеле ярдым этмек ичюн тырыша эди. Яралангъан аскерлерни дженк мейданындан алып чыкъа, оларны медицина къысымына кетирип экимге теслим эте эди. О къоркъу не олгъаныны бильмей эди. Бойле вакъытларнынъ биринде Эминенинъ омузына снаряд парчасы келип тийди... Шимди исе бу гудюрдилерден юрегини насылдыр бир къоркъу сарды. Эмине бойле титис авадан сакъынып отургъан арада ичери Эскендер кирди. О, бугунъ ичмеген...

— Эрте кельгенинъ яхшы олды, огълум. Ава бозулды, — деди ана.

— Бойле авада къоркъканынъызны билем, онынъ ичюн ашыкъып кельдим, — деди Эскендер анасына беслеген дикъкат ве мераметини бильдирип. Ана Эскендернинъ дюрюст кельгенини корип къуванды ве стол башына кечип анасыннынъ алель-аджеле такъыштыргъан ашыны ашап башладылар. Шу арада къапы къакъылды. Эскендер къапыгъа догъру кетти ве эки дакъикъагъа бармадан ашханеге къайтып кельди.

— Аркъадашым чагыра, ярым сааттен келирим, сиз къоркъманъыз, мен узакъ кетеджегим ёкъ, якъында оладжагъым, — деп чыктып кетти. Анасыннынъ «Балам ич олмагъанда ашынъны ашап кет», — дегенине биле къулакъ асмады. О, кеткен сонъ ана баягы вакъыт отургъан еринден къыбырдамады, санки оны байлап къойгъанлар. О, эп огьлуны тюшюнди, терен къасевет ичинде къалды... Бираз вакъыттан сонъ кимдир мердивенлерден чапып чыкъты, къапыны къакъты. Бу Эскендер эди. О, пек эеджанланып ичери кирди.

— Балам, санъа не олды? — деп сорады анасы абдырап. Эскендернинъ чырайы ап-акъ агъаргъан. Анасыннынъ суалине джевап бермеге биле чареси ёкъ эди. Эмине оны ашханеге кирсетип огъуне бир пияла чай къойды. Эскендер пиялагъа узанды, къоллары къалтырай эди. О пияланы тутып оламайджагыны анъласа керек, стол башындан туруп, оданынъ о башындан бу башына юрип башлады. Сонъ бираз токъталып, анасына корьген шейини икяе этип башлады:

— Биз сокъакъ бойлап кете эдик. Бирден таш ёлдан вызнен кельген автомашина кескин сес чыкъарып токътады. Биз не олгъаныны бирден анълап оламадыкъ. Ягъмурдан къачып, эвлерине ашыкъкъан адамлар вакъиа олгъан ерге топландылар. Биз де меракъланып шу ерге бардыкъ. Ерге бир адам юзюкююн ятмакъта. Онынъ башындан акъкъан къан ягъмур сувларынен къарышып, акъып кетмекте. Бираз авлакъта исе демики машина тура. Милиционерлер топлангъан адамларны четлетип башладылар. «Аджеле ярдым» экимлери йигитни котерип носилкагъа къойдылар. Шу арада мен онынъ бетини корьдим, таныдым. Биз институтта берабер окъуй эдик. — Сонъ Эскендер одасына кирди.

Бутюн гедже достунынъ къангъа былангъан бет сымасы онынъ козюнинъ огъунден кетмеди. Топлангъан адамлар де шоферни, де къазагъа огърагъан йигитни къабаатлап, айткъан лафлары онынъ мийинде эп текрарла-

на бердилер. Эписинден зияде бир кяадыннынъ: «Э — э — э сиз не айтасыз шу, бу эрифни мен пек яхшы билем. О ичкиджилик батагына баткяанлардан. Ойле сою озю де кетер, артындан даа бирисини де алып кетер», — деген махкюм этиджи сёзлери онъа пек тесир этти. Гедже тёшегинде сагына-солуна айлана берип зорнен танъны тапты.

Эскендер саба соккакъ бойлап ишке кете эди. Къаза олгъан ерге кельгенде токъталды. Бутюн гедже ягъгъан ягъмур ёлны тер-темиз этип ювгъан. Къан изинден эсер биле къалмагъан. Машиналар ёл бою вызыр-вызыр кетелер. Эскендернинъ козю огюнде достунынъ къангъа былангъан юзю текрар джанланды. О, эеджаныны басмакъ ве тюневинден берли онъа раатлыкъ бермеген шу къанлы юзюни унутмакъ истеди. Ёл четинде оськен гурь тереклернинъ ягъмурдан сонъ тазерген япраклары кунеш нурундан йылтырап, серин ель къучагында эркелене-эркелене ельпирейлер. Шу япраклар онъа «сенинъ де оладжагъынъ шу, сенинъ де оладжагъынъ шу», — деп къуванчнен эльчырпкъан киби кельди ве о шу дакыкяада озюни достунынъ еринде тасавур этер экен, бирден сескенди. Оны къоркъу сарып алды, башында кучъю агъры ис этти. Эскендер тез-тез юрип шу ерден узакълашмагъа ашыкъты.

О ишке кельген сонъ да, бирден чалышып оламады. Онынъ даа ишке башламагъаныны корьген уста, Эскендерни ичип кельген беллеп, ачувнен:

— Бугунъ де баш агърысындан чалышып оламайсынъмы ёкъса?

Эскендер бу адиседен сонъ бир къач кунъ ичмей юрьди. Озюни гъает ёргъун сезди. Бу вазиятини анасына айткъанда анасы онъа: «Отпуска ал да бираз раатлан, балам», — деди. Эскендер анасы айткъаны киби япты. Отпуска алып эвде отурды. «Достларына» къошулмамагъа тырышты. Къапы къакъылгъан киби олса анасына: «Мени сорасалар «эвде ёкъ» деп айтынъыз», — деди. Ана огълунынъ олардан четленмеге тырышкяаныны корип, къуванды. Элинден кельген бутюн ярдымыны япмагъа тырышты. Лякин огълунынъ бойле япкъанына башта къувангъан ана сонъ тюшюнджеге далды. Чюнки Эскендер озь одасына къапалып отура, атта анасынен биле чокъ лакъырды этмей эди. Бираздан о бекленильмегенде:

— Ана, машина къакъкъан аркъадашымнынъ алы не олгъан экен? — деп ташлады.

Анасы огълунынъ адамларгъа къошулгъаныны истей эди. О бу меселеде онъа ярдым керек олгъаныны анълады ве:

— Эвлерине бар да хабер ал, озь достлукъ борджунъны оде, — деди.

Эскендер онынъ къайда яшагъаныны хатырлады. О Задеге къомшу яшай эди. Заденен де шу йигитнинъ эвине баргъанда таныш олгъан эди.

Эскендер анасынынъ теклифини догъру таныды ве «Эр алда бармакъ керек» деп тюшюнди. Ёлгъа чыкъты. Досту яшагъан эвге якъынлашкъанда шу тарафкъа догъру экишер-учер олып келеяткъан адамларны эследи. Оларнынъ гъамлы-кедерли селери Эскендернинъ къулагъына чалынды. Эскендер кеткен еринде токъталып къалды, сонъ зийрекленип этрафкъа дикъкъатнен бакъты. Шу адамлар досту яшагъан азбаргъа киргенлерини корьгенинен, онынъ козю огюне кене къангъа былангъан достунынъ сымасы кельди. Эскендер адамларнынъ шу къапыгъа не себептен кетяткъанларыны анълады. Бир къач адым атып, азбар къапы янына къоюлгъан скемле янына кельди. Баягъы вакъыткъаджа башыны ашагъы саркъытып отурды... Озюни къолгъа алмагъа тырышты. Сонъ ичери киреткъан беш-алты яшкъа такъылды. Мевта яткъан одагъа кирди. Онынънен савлукълашыр экен бетине бакъты. Оны танымакънынъ чареси ёкъ эди. Эскендер анда чокъ отурып оламады. Азбаргъа чыкъмагъа ашыкъты. Шу арада къадын-къызлар арасында тургъан Задеге козю тюшти. Заде де оны корьди. Бойле агъыр бир вазиятте олгъанда Задени корьгени юрегине тессели берди. Эскендер онъа ынтылды. Озюне якъын олгъан адамнен субетлешмек, юрегини бошатмакъ истеди.

Достуны сонъки ёлгъа озгъарыр экен, о пек гъамлы эди. Мезарлыкътан къайткъан Эскендер тюшюнджелер дерьясына далып, Заде яшагъан эвге догъру адымлады... Къапыны Заде ачты. Эскендер Заденинъ агълавдан шишкен козьлерине дикъкъат этти. Олар гъает гъамлы ве мераметли эдилер.

АЗЫРЛЫКЪ

Весикъалы икяе

Институтта юзь берген февкюляде вакъианы бакъмакъ ичюн район комсомол комитетининъ бюросы аджеле суретте топланды. Кърымтатар факультетининъ студентлери бир афта эвель комсомол билетлерини теслим эткен ве ачлыкъ туткъанлар. Институтта шамата къопкъан, энди исе бу шаматанынъ себепчилери райком комсомолынынъ бюросында бакъыладжакъ. Институтнынъ комсомол секретары ве онынъ муавинлери юксек инстанцияларда чешит тюрлю анълатувлар берювнен мешгъуллер. Факультет комсомол комитетининъ секретары Хамро шимди топлашув оладжакъ одада отура, не ичюн кельгенини ве не ишлейджегини анълап оламай. Райком комсомолынынъ биринджи секретары арыкъ ве эсмери юзюни онъа чевирип, ачувнен: «Асылында сизлерни музакере этмек керек эди,— деп ташлады, сонъра экинджи секретаргъа чевирилип: — Кельгенлерге меселени анълатынъыз, азырланып турсынлар,— деди ве озю даа юксек тешкиляттан векиль алып кетмек ичюн кетти. Одагъа бирер-бирер бюро азалары кире, джиддий тавурнен узун стол башына къурунып отура ве озъ адлары язылы папкаларны ачып окъуй, фикир азырлайлар.

— Институттан бюрогъа ким чагъыртылды?.. Сизинъ фамилиянъыз не? — деп джекирди экинджи секретарь.

Хамро ондан сораыткъанларыны анълап элесленди ве аман фамилиясыны айтты.

— Мен беллесем, эр кес материалнен танышып чыкъты, — деди экинджи секретарь торс давушнен. — Озюнъиз анълайсынъыз, февкюляде адисе, демек мумкюн ки, сиясий меселе... Сиз отурынъыз. — Хамро ерине отурды. — Мен дейим ки, бу — сиясий меселе, эр кестен ачыкъкозлык, принципиааллик талап олуна... Сиз не ичюн язмайып отурасынъыз? — Хамро башкъаларнынъ нелердир язып отургъанларыны сезип, деръал элине къалем алды. Не язаджагъыны бильмейип, огюндеки кягъыткъа «Къапатырлармы, къапатмазлармы?» деп язды. Не язгъаныны анълагъан сонъ этрафына бакъынды, онъа кимсе дикъкъат этмей, язгъаныны деръал сильди.

Экинджи секретарь эп сёйленмекте:

— Дейджегим, меселе джиддий, эр шейни эвельден тюшюнип-ташынмакъ ве анълашып алмакъ керекмиз. Косътериш шойле: оларнынъ тек комсомоллыкъ фаалиетине дикъкъат этейик, башкъа тарафына далмайыкъ. Бу черчиведен тышкъа чыкъмакъ, озюнъиз билесинъиз, мумкюн дегиль. Оларнынъ комсомол ишлерини динълейик, оларнынъ секретары Меметова — бутюн ишни къоздургъан да онынъ озю комсомол ишини джайраткъаны ичюн... бельки де оны ВЛКСМ сафларындан чыкъармакъ керек олур, бельки... асылында бойле косътериш ёкъ, озюнъиз анълайсынъыз. Айдынъыз, эсаплап бакъайыкъ, къач адам топланды...

— Оджапче кельмеди,— деди арбий урбалы адам.

— Шай исе сиз отурынъыз мына бу ерге, керек олгъанда рей берирсинъиз.

Бу вакытта райком комсомолынынъ биринджи секретары ве юксек тешкилятнынъ векили кирип кельдилер. Олар отургъан сонъ, биринджи секретарь Векильге отургъанларны таныш этти: фысылты-назар, фысылты-назар, фысылтыларнынъ биринден сонъ биринджи секретарнынъ ве Векильнинъ назарлары Хамрогъа догърултылды.

Фысылтылар биткен сонъ, Векиль кевдесини тиклепдже отурды ве Хамрогъа серт назар быракъаракъ:

— Сизинъ институтнынъ секретары къайда? — деп сорады.

Хамро агъызыны ачып, «бильмейим» дегенге бенъзеген бир шейлер айтып башлагъан эди, биринджи секретарь кене фысылдады. Векиль башыны салады.

— Эбет, комсомол хадимлерининъ низамы бойле олгъан сонъ, даа чокъ шейлер ола билер, — деди о.

— Сонъ, насыл, аркъадашлар, — деди о топлашув иштиракчилерине бакъып. — Биз сизлерни адден тыш, февкъуляде бир меселе боюнджа чагъырдыкъ. Мен дер эдим ки, сиясий меселе боюнджа. Бунынъ ичюн башта озъара анълашмакъ, эр шейни ольчеп-бичмек керекмиз. Райком комсомолынынъ бюросында биринджи невбетте, оларнынъ, хусусан етекчилерининъ... ады не эди шунынъ... э, Меметованынъ комсомоллыкъ месулиетини бакъмакъ керекмиз. Меметова уставны насыл эда эте?.. Мен белесем, комсомолдан чыкъармакъ шарт дегиль, амма меселеге джиддий янашмакъ ве принципиаль къыймет кесмек керекмиз. Комсомол ордусы оларны бойле къаддырмаз, комсомолнынъ шаныны оларгъа лекелетмез. Насыл тюшонесинъиз? — о къаршысында отургъан къадынгъа мураджаат этти. — Сиз кранджы ишчи оларакъ олардан талап этмек керексинъиз.

— Мен кранджы дегилим, — деди къадын.

— Мен принцип акъкында айтам, — деди Векиль ачувлы давушнен. — Принципи къатты тутмакъ керек. Умумен, шимди умумий бир позиция ишлеп чыкъмакъ керекмиз. Биримизнинъ лафымыз биткенинен экинджи-миз башламакъ керекмиз.

Эппи вакъыт фикир алышып-берильген ве эр кеснинъ фикери бир ерден чыкъкъан сонъ, биринджи секретарь стол астындаки тюймени басты ве къапыда секретарь къадын пейда олды.

— Оларны бирер-бирер, алфавит боюнджа чагъырынъ, — деди биринджи секретарь.

Къабулханеде юксек сеслер эшитильди ве ичери студентлер кирдилер.

— Токътанъ, токътанъ, бу насыл шей? Алфавит боюнджа, бирер-бирер киринъ дедим де! — деп кыгъырды биринджи секретарь.

— Бизлер эпимиз бирмиз, эпимизнинъ меселемизни бир кереден бакъынъыз, — деди кучюкче бойлу кыыз. Башкъалар онъа къолтуттылар: — Эпимиз бирмиз, эпимизни берабер...

Ода ичине бир анъ сукюнет чёкти, сонъра кимдир къапыны яваштан къакъты, къармалангъан киби давуш эшитильди, къапы аралыгъында башта милиция шапкеси, онынъ артындан томалакъ баш корюнди.

— Мумкинме? — деди томалакъ баш индже давушнен.

— Токътап турунъыз, сизни чагъырырлар, — деди биринджи секретарь. Къапы ортыюльген ве баш гъайып олгъан сонъ, сёзюни девам этти. — Э, керчек, бизде, биринджи меселеде РОВД милиционери Кимсанбай Сарсенбаевге тевсие бермек меселеси тура. Башта шуны бакъайыкъ, сонъ бу меселеге къайтырмыз. Къаршылар ёкъмы? Мен бюро азаларындан сорайым.

Теклиф рейге къойылды, къаршылар ёкъ экен, биринджи секретарь Сарсенбаевни чагъырды.

— Мумкинме?

Эр кес къапыгъа бакъты. Анда шишман милиционер, элини самайына токъундыргъан алда, теменна этип тура эди.

Биринджи секретарь Кимсанбай Сарсенбаевнинъ анкетасыны окъуп башлады.

Экинджи секретарь къапы огюнде къатып тургъан милиционерге бакъып:

— Шапкенъизни чыкъарынъыз, — деди.

Милиционер кескин аракетнен шапкесини чыкъарды, онынъ ичинден бир такъым кягъытлар сачылып ерге тюштилер.

— Кене яхшы, шапкенъизни ичинде пыштав ёкъ экен, — деди биринджи ве ненидир хатырлагъан киби. — Керчек, о шей янынъыздамы? — деп сорады.

— Документлер шапке ичинде яхшы сакълана, пыштавымны исе теслим эттим, — деди милиционер.

— Аркъадашкъа насыл суаллер оладжакъ, ким не сорамакъ истей? — деди биринджи джиддий тавурнен. Кимсе индемеген сонъ, озю сорады: — Не ичюн окъумаъ истейсинъиз?

— Исследователь олмакъ истейим, — деди милиционер.

— Насыл, исследователь? — деп тааджиplenди экинджи.

— Исследователь милиса.

— Анълашылды, — деди Векиль. — Эндиден сонъ документлеринъизни шапке ичинде ташыманъыз. Анъладынынъизмы? Шимди исе къабулханеге чыкъ да, анда отурып турынъыз, бакъынъ, анда тынчлыкъ ве низам олсун. Сонъ биз сизни чагъырмамыз.

Милиционер бир элини самайына токъундырды, дигерини кокусине къойды ве артынен юрип чыкъып кетти.

Векиль акъырын, сырлы давушнен сёйленип башлады:

— Меселе анълашылды, созакълап отурмагъа шей ёкъ. Рейге къоюв не къадар эрте башланса, о къадар яхшы. Милиционерге авале этинъ, анавыларны бирер-бирер кирсетсин, анда тертип-низамны озю бакъсын.

Биринджи еринден туруп, къабулханеге чыкъты, анда кене бир кере милиционернен лакъырды эткен олса керек, киреяткъанда артына чевирилп: — Сержант аркъадаш, анълашылдымы, озюнъиз бакъынъыз, — деди.

— Демек, чагъырып башлаймыз.

— Мен биринджи олып Февзиени чагъырмакъны теклиф этем, — деди экинджи секретарнынъ янында отургъан къыз. — Мен онынъле тежран лакъырды эттим. О эр шейни анълады, афу истейджек ола.

— Айса, айдынъыз рейге къояйыкъ, — деди биринджи ве Векильнинъ мемнюниетсизликнен баш салагъаныны корип, деръал стол астындаки туюмени басты. Къапыда секретаръ къадын пейда олгъанынен:

— Исметованы теклиф этинъиз, — деди.

Юксек бойлу, шашкъын черели къыз кирди. Эппи тургъан сонъ:

— Мен янълыш япкъанымызны анълайым, лякин сизлер де бизни анъланъыз, — деди къыз башыны котермейип.

— Февзие, — деди биринджи гъает йымшакъ давушнен, бу дакъикъада, дерсинъ о, къардашына мураджаат эте эди, — сиз акъыллы-фikirли къызсынъыз, аля окъуйсынъыз, сизинъ былтыр пленумда сёзге чыкъкъанынынъизны хатырлайым, сизинъ ана-бабанъыз баягъы яшталар...

— Бабам ольди, — деди къыз башыны котермейип.

— Мына, эбет, сиз тап Андижандан кельдинъиз... эр кеске орьнек олмакъ керексинъиз, — биринджи лафыны шашыргъан киби олды.

— Корюне ки, Февзие эр шейни анълагъан, — деп лафкъа къарышты Векиль, — онынъ япкъаныны музакере этювнен къанаатленмек мумкюн. Янълышларыны косътерсек етер.

— Ким бу теклифке къошула, рей беринъиз, эр кес. Пек яхшы. Сонъ, Февзие, райком комсомолынынъ бюросы сизге ишанч бильдире. Буны акъылдан чыкъарманъыз...

Экинджи олып кирген къыз агълай эди, о бир сёз айтмады, агълай-агълай чыкъып кетти.

Экинджи секретаръ Урие Османованы динълемекни теклиф этти, не ичюндир арбий адамгъа бакъып козь кысты. Урие кирди. Экинджининъ айткъанына коре, о сонъки вакъытларда Уриенинъ эвинде булунгъан ве онынъ фикириндже Уриенен олгъан вакъиа бир тесадюф экен. Бундан гъайры, биз оны халкъара яшлар лагерине ёлламагъа азырлаймыз.

Урие чыкъкъанынен алчакъча бойлу къыз шиддетнен ичери кирди, дерсинъ, эгер биринджи оны: «Бу насыл шей, Меметова?» — деп токъ-

татмагъан олса, шиддетини эксилътмеден кабинетнинъ о башындан чыккып кетеджек эди.

— Мени невбетим, — деди къыз. — Ондан гъайры мен группанынъ комсоргы олам, даа догърусы сабыкъ комсоргы, сораладжакъ шейлерни башта менден сорангыз.

Биринджи Векильнен козь токъуштырып алгъан сонъ, онынъ анкетасыны окъуды, комсомол етекчиси оларакъ япкъан къабаатларыны сайып кечти: комсомол ишини джайраткъаны, уставгъа риает этмегени, окъув низамаыны бозгъаны ве иляхри.

Меметова бу къабаатларнынъ эр бирини инкяр этеджек олып тырыша, лякин биринджининъ «токътангыз, сизге кимсе даа сѣз бермеди» деген кыгчырувы оны токътата.

Анкета язылары ве къабаат сайысы биткен сонъ, экинджи ондан сорады:

— Меметова аркъадаш, мына, сиз комсомол етекчисисингыз, сизге группагъа ѳлбашчылыкъ япувны ишандылар, сиз исе комсомол ишини джайратып ташладынгыз, устав талапларыны къабалыкънен боздынгыз, окъув низамаына бойсунмайсынгыз. Бу япкъанларынгыз ичюн комсомол огюнде утанмайсынгызмы?

— Комсомолгъа кирген вакытта биринджилер сырасында олмагъа, Ватангъа намуснен хызмет этмеге сѣз берген олсангыз керек, э? — деди биринджи кинаенен.

— Меним Ватаным ѳкъ, — деди Меметова.

Залда шамата къопты, эр кес недир айта, кимсе кимсени динълемей.

— ...бунынъ ичюн де, сизден фаркълы оларакъ, мен комсомол азасы олып оламайым.

— Сиз не айткъанынгызны билесингизми? — деп кыгчырды биринджи. — Не айткъанынгызны тюшюнесингизми?

Векиль лафкъа къошулды.

— Бу экинджи суаль, сиз, Зарема, биринджи суальге джевап бермедингиз.

— Менджесине, бу биринджи суаль. Уставда шойле языла: «Ватанпервер олмакъ, озъ Ватанына садыкълыкъ беслемек». Эгер бизим Ватанымыз олмаса, анги ватангъа садыкълыкъ акъкъында сѣз кете.

— Сиз... не айткъанынгызны тюшюнесингизми? — деп кыгчырды биринджи ве тутукъланды.

— Бизим эпимизнинъ Ватанымыз бир — СССРдир, — деди экинджи. — Сиз керчектен де меним суалиме джевап бермедингиз. Сизни комсомолгъа кимсе междбур этип кирсетмеди, комсомол азасынынъ укъукъ ве борджларыны окъугъан олсангыз керек. Мадамки, сизни комсомол етекчиси оларакъ сайладылар, сиз бу ишанчны акъламакъ керексингиз. Сонъки учъ айда топлашув кечирмегенсингиз, взнослар берильмеген, протоколлар алынып барылмай.

— Мен бу ишни алып бара эдим, — деди къыз. — Топлашувлар кечире, протоколлар яза, ярышлар отъкере эдим. Памукъта да биз биринджи ерни алдыкъ.

— Биз буны билемиз, — деди биринджи мемнюнликнен ве Векильге бакъып алды.

— Мен япа кельген ишлеримни шимди де япар эдим. Амма... сиз билесингиз, март айында Мустафа Джемилевни суд эттилер ве биз бутюн группанен бу судкъа бардыкъ. Эр шей шундан сонъ башланды.

— Дерске бармайып...

— Джинаетчининъ судына...

— О, сизинъ айткъанынгыз киби, джинаетчи дегиль, о... о, къараман... Мына, ВЛКСМ Уставында бойле языла, — о Уставнынъ Ватан акъкъындаки пунктларыны бири-бири артындан окъуп башлады. — Мына бу исе Хельсинки мушавересининъ нетиджелев актында язувлы, — о кене бир цитата окъуды, — мына бу исе БМТнинъ Фелестин меселеси боюнджа къарары...

— Сиз бизге даа инсан укъукъы декларациясыны, конституцияны окъунгыз, — деди кинаели давушнен биринджи.

— Мен шимди анджакъ сизинъ айткъанынъыз киби япмакъ истейим,— деди Меметова ве залдаки кыгычурваргъа кчулакъ асмадан ве халкънынъ озъ укчукуыны озю бельгилев акъкъына даир мадделерни окчуп башлады. Оны токътатаджакъ олдылар, амма о токътамады.

— Эгер дженкте бутюн къримтатарлар хаин олды десенъыз, къараманларны, джебеджилерни, партизанларны не япмакъ керек?..

— Яхшы, яхшы,— деди Векиль.— Биз ачыкъ лакъырды эте билемиз, барсын, сизинъ айткъанынъыз киби олсун, амма къримтатарлар арасында хаинлер бар эди, буны унутмамакъ керек.— Векиль якъында чыкъкъан ТАСС хаберини окчуды.— Сиз билесинъызми, эр якътан, ишчилерден, колхозджылардан, зиялылардан мектюплер келе. Оларнынъ арасында къримтатарлар да бар. Олар сизинъ бу къараманынъыз низамгъа чекильмесини талап этелер. Буны анъламакъ керек.

— Айдынъыз,— деди Меметова,— бизлер о вакытта олгъан шейлер ичюн джевапкъармыз дейик. Я бутюн украин халкъы Бандера ичюн, рус халкъы Власов ичюн, Балтыкъ бою халкълары «Орман кърдашлары» ичюн джевапкъар дегиллер де?

— Шай, амма булар айры вакъиалар,— деди Векиль.

— Немселерни биле ватанындан кчувмадылар, атта шу фашист несили биле ярым дюньяны кчангъа батыргъан сонъ да озъ топрагъында яшады... Бизге Ватанны Сталин бермеди ве Сталиннинъ укюминен биз бир заман разы олмамыз. Халкъ меселесине кельсек, бизим халкъымыз да дигер халкълар кибидир, арткъач, я да эксик дегиль. О тек дигер халкълар киби олмакъ истей, акъикъат, адалет истей.

Векиль яваш еринден квалкъты ве салмакълы сеснен сйленип башлады:

— Зарема, сиз акъыллы кызысынъыз, райком ве институт комсомол комитети бунынъ ичюн де сизни комсорглыккъа тевсие этти. Сиз сиясий джеэттен бильгили комсомол хадимисинъыз, амма демагогик усуллардан айдаланасынъыз, эм бу усуллар ве фикирлер сизинъ озюнъизнинъки дегиль.

Меметова онъа итираз этеджек олып ынтылды, амма Векиль столны урып токътатты, столны эп къатты урамакъ, сесини юксельтти:

— Биз бу ерге Сталиннинъ шахсий ишини бакъмакъ ичюн дегиль, сизинъ шахсий ишинъизни бакъмакъ ичюн топландыкъ. Анъладынынъызмы? Мында Хельсинкининъ не иши бар...— Векиль пельтекленди ве ниает фикирини тапты.— Укчукъ декларациясыннынъ... Эр ким озю ичюн, озю япкъан ишлер ичюн джевап бермек керек, сиз де озюнъизнинъ ишинъиз ичюн джевап беринъиз. Сизгедже бу ерге кирип чыкъкъан аркъадашларынынъизни фикирлерини динълегейдинъиз, олар эр алда сизни озылерине етекчи этип сайладылар. Сиз исе...— пенджере джамынынъ о тарафында баягчы вакыттан берли вызылдайткъан балкъурт ниает джамнынъ бу тарафына кечти ве кызыгъынлыккъен лаф этеаткъан Векильнинъ башы узеринде айланып башлады.— Сизинъ шахсий месулиетинъиз, комсомоллыкъ месулиетинъиз къайда къалды? Лаф этмеге эпимиз уста олдыкъ, бакъ сен онъа, Хельсин... ки эмиш, тиллери чыкъты...— Экинджи секретарь онъа дикъкъатнен тикилип къалды.— Бакъ сен онъа... акт, декларация деген сёзлернинъ артына гизленеджек олалар. Сизинъ аркъадашларынынъиз пек догъру айталар...— балкъурт фырланарамакъ оннынъ башына эп якъынлашмакъта эди. Экинджи секретарь артыкъ даянып оламады, элиндеки букленильген газетаны саллаярамакъ, шиддетнен атылып турды ве Векильнинъ манълайына газетанен бир квач кере тез-тез урды. Балкъурт шап этип стол устюне тюшти, бир саниеден сонъ кене учып кетти.— Сиз не япасынъыз шу?!— деп кыгычрды Векиль ве экинджи секретарны итеп йиберди.

— Балкъурт,— деп фысылдады экинджи ве пенджере беттен эшитилеяткъан вызылтыгъа ишарет этти.— Сизни тишлейджек эди...

— Отурынъ еринъизге, олмайджакъ ишлер япманъ!— деп джекирди Векиль. Биринджи исе экинджиге козълерини акъайтып бакъты, башыны саллады, амма бир шей айтмады.— Мына, сизинъ аркъадашларынынъиз да айтмакъ истейлер. Музакерелерге кечмезден эвель, мен шуны айтмакъ

истейим ки, анъланъ, мында сизге миллетлер Лигасы дегиль, мында сизинъ келеджегинъиз аль этильмекте. Сиз комсомолда къаладжакъсынъызмы, къалмайджакъсынъызмы, институтта окъуйджакъсынъызмы, окъумайджакъсынъызмы? Анълайдырсынъыз, комсомолнен ушлашып оламагъан адамнынъ педагог олмагъа акъкъы ёкъ... Айдынъыз, бу комсомол азасынынъ такъдирини чезейик.

— Сизге меним такъдиримни чезип отурмакъ керек олмаз, оны мен озюм чездим, — деди Меметова. — Эр шейнинъ анджакъ бойле оладжакъны эвельден биле эдим.

— Эр шейни дегенинъиз не? — деп сорады Векиль.

— Сизинъдже эр кес озь ишинен огърашмакъ керек, демек, мен педагогиканен огърашмакъ кереким, кимлердир исе, анда, — о элинен таванны косътерди, — меним ичюн эр шейни тюшюнеджек ве чезеджеклер. Мен озь топрагъымда яшайджагъыммы-яшамайджагъыммы, меним халкъым халкъ эсап этиледжекми-этильмейджекми, о озь тилине ве сесине малик оладжакъмы-олмайджакъмы, ёкъ этильген тарихыны огренеджекми-огренмейджекми... буларнынъ эписини мен ичюн, кърымтатар халкъы ичюн кимлердир чезеджек.

— Сёзлерни кыйыштырманъыз! — деп кычырды Векиль ве авучынен стол устюне урды. Стол сычрады, кимнинъдир папкасы ерге атылып тюшти. Бу арада Меметова сёзюни девам этти:

— Сиз бельки меним не ичюн догъгъанымны да анълатырсынъыз? Меним бала догъурмагъа акъкъым олып-олмагъаныны да, бельки, сиз анълатырсынъыз...

— Битиринъ бу масхаралыкъны! — деп айкъырды Векиль. — Эгер битирмесенъиз, мен шимди милиция чагъырмагъа меджбур оладжакъым... Сарсенбаев! — деп кычырды о къапыгъа бакъып.

Милиционер ичери чапып кирди ве бир элини самайына, дигерини кокусине токъундыргъан алда къатып къалды. Векиль де онъа бакъып сусты, сонъ манълайыны окъалады ве сакин давушнен:

— Сержант аркъадаш, къабулханеде низам сакълавны сизге ишандыкъ, анда шаматалар эшитиле. Сиз не, оларны низамгъа чекип оламайсынъызмы?

— Есть! — деп кычырды милиционер ве артынен юрип чыкъты.

— Рейге къойынъыз! — деди Векиль биринджиге бакъып.

Биринджи къарындашнен столны урып, отургъанларны тынчландырды. Эр кес тынчлангъан сонъ сёз башлады:

— Бюро азаларыны сабыкъ комсомол азасы Меметованынъ ахлякъы ве низамы акъкъында фикир айтмагъа давет этем. Къана ким айтмакъ истей?

Хамро озю отургъан курсюнинъ астына кирип кетеджек киби эгильди. Лякин Векильнинъ бюро азаларына мураджаат этюви, биринджининъ исе «бюро азаларыны фикир айтмагъа давет этем» дегени онъа бираз тюшюнемек ичюн имкян бере. Насылдыр фикирлерни азырлап къоймакъ истеди, амма башы ичинде ич бир фикир токътамай, эписи вызнен кечип кете, ондан фикир сорасалар о не айтыр, бу кызлар акъкъында о не биле?

Адамларнынъ агъызлары ачылып-япыла, олар насылдыр сёзлерни айта, афакъанлана, тааджиплене, утандыра, давет эте, нефретлене, анълата, юксек борджлар ве юксек анълылыкъ акъкъында айталар. Не къадар чокъ лаф, сёз, эписи де джам киби тегиз ве темиз. Сёз айткъанларнынъ эписи джамнынъ бу тарафында, о тарафта исе Меметова. Сёзлер къуршунгъа чевириле о тарафкъа тасырдынен, гудюрдинен атылалар, ким не тапса шуны ата, дерсинъ, буюк стол устюнден насылдыр корюнмез конвейер кече, о де биринджининъ, де экиндининъ, де кранджынынъ — эр кеснинъ янындан кече ве эр кес онъа озь иссесини къоя, конвейер эп айлана.

Эр кес айтты, базылар музакере девамында пек джошты ве бир къач кереден айттылар, араретлер юксельди, сеслер котерильди, чырайлар кызарды, кет-кете бюро топлашувы кызгын митингте чевирильди, залда шамата къопты, адамлар бири-бирлерининъ сёзлерини болип, кычырыша, теклиф, я да талап эте. Эр кес къомшусына, къаршысында отургъан тунч

юзлю адамгъа, умумен, динълеген эр кимсеге анълата, дерсинъ, кендини акълай, насылдыр зуур эткен февкъуляде вакъиа ичюн азаплана. Чешит сеслернинъ къошулувындан асыл олгъан гурюльти ичинде назик кевдели яш къызчыкъ башыны салындыргъан алда сусып тура. Энди онынънен кимсенинъ иши ёкъ, мында шимди бордж, анълылыкъ, садакъат, феда-кярлыкъ киби юксек ахлякый нормалар акъкъында сёз кете. Адамлар юксек гъаелерни насылдыр теджавуздан, пек буюк телюкеден къуртар-макъ, къорчаламакъ ичюн юксек сеснен курешмектелер. Бу куреште ашыкъмакъ, джесаретле арекет этмек керек, акс алда кеч ола биле... Энди олар кендилерини идаре этип де, токътатып да оламайлар. Конвейер пек тез айлана, эр бир адам онъа озъ фикирини къойып етиштирмек керек. Умумий джошкъунлыкъ энъ юксек нокътасына котерильгенде биринджи еринден турды ве элиндеки къарындашнен графинни дёгип башлады. Адамлар яваш-яваш тынчландылар. Сукюнет ичинде балкъуртнынъ вы-зылдагъаны эшитильди. Биринджи о тарафкъа, озю кабинетининъ пендже-релерини орътип тургъан балчыкъ тюсю перделернинъ бикфордлы йипле-рине бакъып алды ве:

— Энди, институт адындан фикир айтылмасыны теклиф этемиз,— деди мемнюн сеснен.— Шимди сёз...

Бирден патлав сеси эшитильди.

Пенджерени къапатып тургъан агъыр перделер батакълыкъ узеринде-ки улькюнлик киби бирден гъайып олдылар. Перделернинъ артында пен-джере дегиль де кузьгю бар экен. Пек чокъ кузьгюлер, кузьгюден дивар. Оларда бир чокъ вуджутсыз кольгелернинъ акси корюнмекте. Кольгелер кузьгюлернинъ биринден дигерине кечерек, парчалаана, чокълашалар. Кузьгюде сырты корюнген титис кольгенинъ этрафында къоран тепеяткъан киби къоралангъан адамлар эп айкыралар... Къуршун сесине бенъзеген кычырувлар, чагъырувлар, нефретлер, увултылар... Кузьгюлер корюк устюнде айланаяткъан сув киби яваш-яваш айланып башлайлар, оларнынъ айланув суръаты кеттикче тезлеше, корюкнинъ агъызында балкъуртлар ве медаллер, папкалар ве пыштавлар, агълар ве кнопкалар, актлар ве козь-яшлары... Эр шейни ялмап-ютаяткъан бу дешетли корюкнинъ сонъки там-чысы Хамрогъа козьяшы олып корюнди. Бир саниеден сонъ, о, токътап къалгъан вентилятордан саркъып тургъан бий язаяткъан протоколнынъ аксини кузьгюлерде коръди...

АЙТЫНЪ МАНЪА

I

Айтынъ манъа, йылтырагъан орденлер,
Айтынъ манъа, къар къапланын корьгенлер,
Айтынъ манъа, тикенли тель орьгенлер,
Ватансызлыкъ айып, я да иллетми?

Айтынъ манъа, тотланмагъан югенлер,
Атсыз, адсыз къалгъан эссиз эгерлер,
Шейтан иле девран сюрип юрьгенлер,
Халкъны чызма ве аякъсыз эзгенлер.

Айтынъ манъа, мени эджель беклейми?
Я да джанлы балчыкъ олып ятмакъмы?
Ватанымны тиленджидай сормакъмы?
Алла сизге — тувгъан, манъа — огейми?

Сонъки йылар, айлар, куньлер, дакъкъалар
Яшамагъа, бельки, манъа къалгъандыр?
Мендай олар пелит къапы къакъалар,
Къапыдаки мандал аджеп, талгъандыр?

Петили ёкъ къапылардан ёрулдым,
Джамсыз козьлюк такъып, дымма кёр олдым.
Лякин суаль бере-бере талмадым:
Ватансызлыкъ айып, я да иллетми?!

II

Айт, Чатырдагъ, Чатал-Къая сен де айт,
Мен сизлерге яптыммы бир хаинликъ?
Козюм киби кёр чокъракълар, айтынъыз,
Анги татар сизге япар хаинликъ?

Эвлядымны манкъыртлыкътан сакълайджакъ
Виджданымсыз, козьашымсыз, антымсыз!
Мени къара дерттен сакълап къаладжакъ
Аскер киби саф тутаджакъ дувамсыз!..

Айтынъ манъа, айтынъ манъа, сусманъыз:
Ватансызлыкъ айып, я да иллетми?..

ТАРПАНЛАР

I

Къальб — къумлыкъ, къулан чѣль, ешилъ
аланлыкъ,
Ондаки ислерим — кийик йылкылар.
Тарпанлар¹ кендине бермей аманлыкъ,
Къалдыра излерин — кийик йылкылар.

Кишнейлер атештен тѳреген атлар,
Оларгъа сеслене мавы Кок ве Ер,
Оларгъа зиль тута исьянджы отлар,
Оларны гъурурнен озгъара еллер.

Назиклик, вахшийлик — йылкыгъа
къувет!
Саран чѣль багърында уча йылкылар.
Тарпанлар козюнде — денъиз, ферасет,
Кишнеген сербестлик диварны йыкъа.

III

Йылкылар чапыша, кийик йылкылар,
Къальбимде тарпанлар кокдай гудюрдей.
Синъирни сыкъалар акъ, къара къыталар,
Кимлердир кимгедир: «Эгер кетир!» —
дей.

«КЪАР! — КЪАР!»

Къара къаргъа «къар! — къар!» — десе де,
Ягъар видждан киби безъ къар.
Къара къаргъа къарда кезсе де,
Безъ изин корип къарылдар.

«Къаргъа, ярын ягъса къара къар,
Къара либас кийсе кенъ ызан,

Атта озъ эджели иле козь юмгъан
Къарт тарпан бильмей серт налынъ
къуюны.

Налбанднынъ козюни баса къара къан,
Чап, тарпан, тарасын боран сачынны.

Келир кунъ, югенни мен де узерим,
Котерип атарым эгер ве налы.
Йылкыгъа къошулып чѣльде кезерим,
Тапарым чакъыллы оксюз ялыны.

Уркуста, Къаралез, Чонъгъар, Кефени
Уянтмакъ ичюн мен талмай кишнерим.
Кимлердир азырлап къойгъан кефинни
Таптарым, йыртып, чиль-парча этерим.

Не ишлерсинъ къарарса йырлар,
Къара сазын чалса боразан?»

«Эгер ярын ягъса къара къар,
Къара либас кийсе кенъ ызан,
Менден догъмаз къап-къара йырлар,
Къаргъада да олур акъ видждан».

ЭЙРАН ОЛМА

Дымма сагъыр турам чатал ёлларда
Къуш тутам деп, къаплыбакъа
туткъаным.
Козълеримни джойдым къулан тарлада,
Эрем суву беллеп, козъаш юткъаным.

Баса мени чызма киби бир къая,
Юрегимни кимдир парлай сокъакъта.
Аякъларым джам устюнде эп тая,
Джюльде киби тура мевта сырыкъта.

Тикик лебнинъ йиплерини сѳкемейип,
Йырттылар да! Сачакъланды дудакълар.
Виранеге къабирташ баш эгмейип,
Омузума къона, инълей аякълар.
Къопа фигъан, къопа тозан, боранлар,
Кунеш тава киби къара кесиле.

Аля даа мунърей басыкъ аранлар,
Умютлерим дивар киби эшиле...

Парча-парча джыйдым къырыкъ
къальбимни,
Юрексизге багъышладым джан-тенни.
Тарла алып кельди меним козюмни,
Къувандырдым козълери ёкъ миллетни.

Къабир таштан къопкъан уфакъ парчаны,
Уфатып мен сильдим йыртыкъ лебиме.
Сырыкътаки мевта бирден джанланды
Ве ерлешти чыкъмыш ери-ичиме.

«Айды кеттик!» — деген сеслер чалынды,
Эйран олды дымма сагъыр къулагъым.
Атеш яна, дерсинъ дюльдюль ялыны,
Эйран олып, оксюз къалма, топрагъым.

¹ Кийик ат, мустанг.

НАГЪМЕ

Акъырын-акъырын шувулдай бу къарт
орман,
Къара булут дерсинъ матем къыйыгъы.
Ат эгерлей, тишин сыкъып чалт боран,
Тоз ичинде ята боджек аягъы.

Коктен изин алып балта эп эне,
Сагъыр ферьяд сарымында тереклер.
Тереклерге дегиль — меним къальбиме
Саплай оны манкъыртлашкъан фелеклер.

Мермер киби къатып къала далгъалар,
Урал дагъы марум къала сырындан,
Сагъгъа, солгъа вира уча ёнгъалар,
Кобелекке бенъзетме оны, инсан.

Кобелеклер чокътан энди къанаттан
Кесильдилер, олар энди учмайлар.
Юреклери къарталлашкъан ферьяттан
Джамсыз козьлюк такъып ёлгъа
чыкъалар.

САМОЛЁТТА

Булутларнынъ сачларыны чыбалтып,
Котериле безз лайнер авагъа.
Тос-тёгерек пенджереве таянып,
Бакъам, козюм тюшер дие, аллагъа.

Сырлы кокте буллюр ава безинен
Къурулгъан бир алтын сарай арайым.
Кокте исе урий къызлар кезине,
«Алла къайда?» — деп олардан сорайым.

Урий къызлар къолун саллап кетелер:
«Биз бильмеймиз, къайда бизим
алламыз...» —

Дие олар кокке опыке этелер, —
«Семадаки йылдызлардай янгъызымыз».

Айретленем, къайда алла ве шейтан,
Неге керек оларгъа бу кезинти?
«Этрафынъа назар эйле, эй, инсан!» —
Эшитем мен урий къызнынъ сесини.

Эшитем мен, сескенем мен, уянам,
Эсер биле ёкътыр урий къызлардан.
Мегер алла, шейтанларнен мен учам,
Кечип кетем дурагъы ёкъ язлардан.

ТИЗЛЕРИМ

Нидже-нидже шейни корьген серт тизлер,
Чечек узьмек ичюн чёккен эгизлер,
Аналаргъа седжде эткен морт тизлер,
Яв алдында ер опымеген серт тизлер,
Олмайджакънынъ олмайджагъы сизлерге
Козъ акъайта, къолунда бар сыджымы.
«Къатеджексиз?» — дие бакъам тизлерге,
«Букюльсек де, чёкмемиз биз, шорбаджы!
Чёкмек ичюн сагъ къалмадыкъ куреште,
Чёкмек ичюн дагъ олмадыкъ эректе.
Ярын чёкер исек душман огюнде,
Бугунъ ильван олайыкъ дал-дирекке!»

СЕВГИЛИМЕ

«Севем сени, севем сенинъ
Чечек туткъан элинъни.
Севем сенинъ келинлернинъ
Антеридай акъ дилинъни» —
Дедим, лякин озен буны
Анъламакътан вазгечти.
Дедим, лякин топракъ буны
Шарап этип ичмеди.
Козьяшларым тюшкен ерде
Битишмеди оленлер.
Яры чыплакъ къалды севгим,
Антер тике тикенлер.

БАЛЫКЪ

Мавы кокте акъ копюкли булут кезгенде,
Турналарны яп-яш бааръ сафкъа тизгенде,
Ятар эдим къумлы, ташлы, алчакъ ялыда,
Олер эдим арадеттен яныгъыз алымда.

Эп сокъула кескин тишли къум пулларыма,
Къыбырдасам, бата, бата меним тениме.
Кунеш гизли эмир бере серт къулларына
Алтын нурлар — мыхлар ягъа меним устюме.

Бу ялыдан меним джаным — сувум
корюнмей,
Кунеш мени атешлерге тута, эринмей.
Эп тырыша пекитмеге къара къум ташкъа.
«Мында олип кетерим» деп, батам телашкъа.

Чапаланам, бакъам алтын кунеш нуруна,
Бунарлана козюм, къала яры джаным да.
Мен динъленем шувулдагъан денъиз йырына,
Онынъ исе хабири ёкъ меним алымдан.

Джансызлангъан къуйругъымнен сезем
денъизни,
Денъиз исе кимлергедир айта айвени.
Йиберинъиз, сиз къумчыкълар, йиберинъ
мени,
Сонъки кере опейим мен денъиз элини...

Апансыздан сепелеген ягъмур мыхларны
Иритмеге, ёкъ этмеге бирден башлады.
Тазирледи тенге баткъан кескин къумларны,
Манъа исе текяранчыкъ джан багъышлады.

Олер эдим къумлы, ташлы, алтын ялыда,
— Ягъмур,— дедим,— давран, къуртар мени
эджелъден! —
Кунеш диван къурып, къара булут артында
Сукюнетте мыхларыны къайрай сакинден.

Олер эдим къумлы, ташлы, сырлы ялыда,
Ягъмур меним мекаянымдан хабер кетирди.
Чапаланам, чапаланам!

Денъиз янымда,
Денъиз мени коръди!
Бакъынъ, насыл копюрди!..

Ягъмур — улу несне, ягъмур — уют
дюньясы.
Саиль менчюн энди космик месафе дегиль.
Ягъмур олып, учып кельген денъиз тамчысы
Къум, ташларны иритип, дей: — Эджель,
сен чекиль!..

ХАЛКЪ ЙЫРДЖЫСЫ

ФЕВЗИ БИЛЯЛОВ

Февзи Билялов акъкъында язмакъ керекми, ёкъса «Къайтарма» ансамбли акъкъындамы? Февзи Билялов ве «Къайтарма» ансамбли, демек мумкюн ки, бир вакъытта догъдылар. Олар бераберликте юксельди, бераберликте танылдылар. «Къайтарма»нынъ башына кельген къарсамбалар Февзи Биляловнынъ да башына кельди. «Къайтарма» севилягенде о да севиляди, «Къайтарма» мувафакъиетсизликке огърагъанда, онынъ да юрегине кедер къонды. Отуз учъ йыллыкъ тар-кениш, ашагъы-тёпели, чечеклитикенли ёлларны олар эп бераберликте кечип кельмектелер. Энди оларнынъ бирини дигеринден айырмакъ мумкюн дегиль. Мына бугунъ олар къырджыман яшындалар. Мен екаяне бирликни тешкиль эткен бу эки ёлдаш акъкъында икаяе этмек истейим.

Февзи Билялов «Къайтарма» ансамблинде биринджи кере йырагъандан берли отуз учъ йыл кечти. Вакъытлы матбуаттаки бир къач макъалени эсапкъа алмасакъ, бизим язув ишинен огърашкъан адамларымыз тек Февзи Билялов акъкъында дегиль, кърымтатар музыка медениетининъ дигер корюмли эрбаплары акъкъында да тедкъикъаткъа бенъзеген бир шейлер язмадылар. Якъынларда истидатлы йырджымыз Сабрие Эреджепова, ондан эвель исе Эдие Топчы аяттан кеттилер. Бизим халкъымыз, хусусан яш несиль, оларнынъ аяты ве яратыджылыгъы акъкъында не билелер? Деерлик бир шей бильмеселер керек. Бизим белли композиторымыз Яя Шерфединов 1975 сенеси вефат этти. Дегерли инсан Яя агъа омюри бою халкъына хызмет этти ве даима мухтаджлыкъта яшады. Мен онынъ эвинде сыкъ-сыкъ булуна ве онынъ бойле фукъаре яшайышына шаша эдим. Бир кере мен онгъа: «Кеченлерде «Къайтарма»дан бир группа артист кельген экен, эвингизде ёкъ экенсингиз», — дедим. О исе шаханен: «Языкълар олсун, къаве, шекер де кетиргендирлер, эбет», — деди.

Мен бу лафларны не ичюн язам? Истидат — бутюн халкънынъ рухий байлыгъы. Шай исе халкъ не ичюн озъ зенгинлигини къадирлемей?

Истидатлы йырджымыз Зарема Алмазова «Къайтарма» ансамблинден

гъайып олды. Зарема къайда ве не ичюн ансамблде йырламай? Бу суаллер кимсени раатсызламады. Эгер бойле аллар башкъа халкъларда олса, чокътан мектюплер язылыр, корюмли санъаткярнынъ такъдири иле меракъла-нылыр эди.

Бизим бир чокъ белли санъаткярларымыз, чешит мукъфатларгъа ве унванларгъа лайыкъ адамларымыз ансамблде чокъ йыллар намуснен, дегернен чалышты ве сес-солукъсыз гъайып олдылар. Мен озюмни ра-атсызлагъан бу кедерли фикирлерни якъынларда корюмли юристимиз Музеир Керимовгъа айттым. О мангъа шойле деди: «Шимди бизим халкъымызнынъ бутюн фикир-зикири Кърымгъа къайтувнен багълы олып къалды. Бу муим вазифе дигерлерини къаплады, талдалады, арткъа сюрди. Иште, санъатны илерилетюв, санъат эрбапларына дикъкъат да булар джумлесиндендир. Лякин бойле алны бойле себепнен, я да башкъа тюрлю себепнен анълатмакъ мумкюн дегиль. Медений инкишафымызны бир анъ токътатмамакъ, биз озь Ватанымызгъа юксек дереджеде инкишаф эткен медениетимизнен къайтмакъ керекмиз».

Бугунъ мен мешур йырджымыз Февзи Билялов акъкъында истекнен, мемнюликнен язмакътам. Биз онынъле акъранмыз, музыка санъатындаки аятымыз да деерлик бир вакъытта башланды. Мен Февзини кърымтатар ансамблиндеки биринджи кунюнден билем. 1957 сенеси ансамблге «Къай-тарма» ады даа берильмеген эди. Февзи Билялов ким, насыл иджадий имкъянаргъа малик? Мен бу ве дигер суаллерге джевап оларакъ, Февзи Биляловнынъ аятыны ве яратыджылыкъ ёлуны объектив суретте, олгъаны киби айдынлатмагъа аракет этерим.

Февзи Билялов 1936 сенеси декабрь 30-да Акъяр шеэринде догъды. Анасы Эмине ханым халкъ йырларыны пек севе ве сыкъ-сыкъ йырлай эди. Анасы огълуна бу севгини ашлады. Бабасы Мудждаба акъай Бертеневск кой Советининъ реиси эди. Аз лакъырды эткен, гъает талапкяр баба балала-рыны эмекке севги рухунда тербиеледи. Февзи яш экенде акъранларындан айырылмай эди. Эр анги бала киби ойнамагъа севе, эр анги кърымлы киби йырламагъа биле эди. Бу ерде Февзи Билялов акъкъында язылгъан макъаледен бир мисаль кетирмек истейим: «Февзи мектепнинъ ашагъы сыныфларына баргъанда анасына къошулып халкъ йырларыны иджра эте эди. Единджини битиререк, Самаркъанддаки музыка окъув журтуна кире-джек олды, — алмадылар. Музыка азырлыгъы етишмедди. Анасы бунгъа кедерленди, багъчеван олып чалышкъан бабасы исе аксине-къуванды. О, огълуна «Меним зенаатымны кутъ», деп Самаркъанддаки Мичурин адына мейва-себзе техникумына кирмекни тевсие этти. Кирди, 1956 сенеси исе техникумны мувафакъиетнен битирип, кой ходжалыгъы институтында окъуп башлады. Кунъдюзлери дерслерге къатнады, геджелери Са-маркъанддаки оджалар эви янында тешкиль этильген бедий авескярлыкъ кърымтатар йыр ве оюн ансамблинде иштирак этти. Онынъ тешкилятчысы Вели Муртазаев, ярдымджысы Рефат Муединов эдилер. Ансамбльнинъ озегини баштаки профессионал артистлер Асан ве Сюндюс Джеляловлар, Джанша Мухтаров, Рефат, Айше ве Гульнар Гвардеевалар, Усеин Сеитуме-ров ве дигерлери тешкиль этилер, чалгъыджылар такъымына Риза Грабов ёлбашчылыкъ япты. Оюнларны Самаркъанд озьбек драмтеатрининъ ба-летмейстери Нусрет Шабанов къойды. Февзи Билялов Асан Джеляловдан ве Сюндюс Джеляловадан йырджылыкънынъ сырларыны огрене, башкъаларынен къошулып, халкъ оюнларынынъ инджеликлерини меним-сей эди». (Ш. Рамазанов, «Къальптен къайнап чыкъкъан йырлар», «Ленин байрагъы» газетасы 1986 сенеси, декабрь 20).

1957 сенеси Ташкентте кърымтатар ансамбли тешкиль олунды, белли композиторымыз Ильяс Бахшыш онынъ бедий ёлбашчысы оларакъ тай-инленди. Шу сене март 12-де ансамблге конкурсле артистлер къабул эти-лип башланды. Февзи Билялов бу конкурста «Язгъа чыкъсам, эв салсам» йырыны ве дигерлерини иджра этти. Конкурсны мувафакъиетнен кечти ве ансамблге солист оларакъ къабул олунды. О бундан пек къуванды, озюни акъикъый йырджы санды, тынчланды ве озь устюнде чалышувны зайыф-латты. Амма янында Сабрие Эреджепова, Эдие Топчы киби йырджылар-

нынъ булунувы оны бу бейутликтен тез айындырды. О эндиен сонъ йыр санъатыле олдыкча джиддий огърашмакъ кереклигини, онынъ аятында акъикъий огренюв девири шимди башлангъаныны анълады ве уйкен санъаткярларнынъ меслеатларына къулакъ асты. Эбет, эр шей тегиз кечмеди, иддалар, давалар да олды. Амма олар иджатнен, осювнен багълы маарет мектеби эди. Эр бир артистнынъ санъаткъа озъ бакъышы бар, озъ ольчюси бар. Артистлер арасында бакъышлар ве ольчюлер токънашувы сыкъ-сыкъ олатургъан шей. Бутюн иддалар, давалар, чатышувлар, бири-бирини анъламаюв аллары, асетлер мына шу бакъышлар чешитлигинен багълыдыр. Февзи Билялов да буларнынъ эписинден мустесна дегиль. Бу ерде мен дюньяджа белли рус йырджысы Ф. И. Шаляпиннынъ аятындан бир мисаль кетирмек истейим. Эки артист сана артында турып лаф эте. Оларнынъ бири Шаляпинни чешит сёзлернен акъаретлей. Буны эшиткен Шаляпин ошекчининъ янына келе ве онъа ойле бир дарбе эндиере ки, ошекчи тек ярым саттен сонъ озюне келе. Бойле худжур аллар чешит санъат коллективлеринде ола биле. Бу аят. Аятта исе чешит аллар ола, тек оларны догъру анъламакъ керек.

Февзи Билялов ансамбльде чалышкъан биринджи йылларында чешит ишлерни япты. Керек олгъанда юк ташыды, керек олгъанда санагъа чыкып ойнады, эм ойнагъанда да гъайрет-шиджаатнен ойнады. Эгер о ансамбльде оюнджы олып къалгъан олса биле, о бу саада да белли мувафакъиетлер къазаныр эди. Ансамбльде чалышкъан ильки йылларыны хатырлап Февзи Билялов шойле дей: «Мен хусусан Рефат Асановгъа тенълешмек истер, о йырлагъанда нефесим тутулып динълер эдим. Рефат агъа, эбет, буны сезе ве манъа элинден кельген ярдымны косътермеге тырыша эди, амма мен келишмеген бир къылыкъ япсам, ачувыны да гизлемей эди. Онынъ бир кере манъа берген дерси омюр-билля акъылымдан чыкъмаз. 1957 сенесининъ къыш кунълеринден биринде Бекабадда концертимиз олды. Ничюндир, темиз йырлап оламадым, окелендим, костюмымны сананынъ артына чыкъарып аттым, менден йырджы чыкъмаз, деп кетеджек олдым. Буны коръген Рефат агъа къулагъымны созды да, быджакъны полдан алып, ерине асмамны талап этти, сонъра: «Сенде сес олмагъан олса, конкурстан кечирмез эдик, хоразлыкъ япма, къардашым, озъ устюнде чалыш», — деди. Бир даа бойле шей япмадым. Лякин «хораз» лагъабы манъа баягъы вакъыткъадже япышып къалды. Бу сёзни, хусусан раметли Сабрие апте пек север эди. Эвлерине мусафирликке баргъан вакъытларымда о Къабул Сеитвелиевге: «Алчы Къабул кеманенъни, бу хоразчыкънен бир чалышайыкъ», — дер эди. Къабул чала, мен йырлайым, тюрко биткен сонъ онынъ талили башлана: «Бу ерде йырнынъ миллий интонациясы сезильмей, бу ерде сесинъни пек котердинъ, бу ерде исе адден тыш создынъ...» Бойле ве бунъа ошагъан дерслер дефаларджа олгъандыр». (Айны шу макъаледен).

Мен ансамбльде 1960 сенесинден чалыштым. О йылларда Февзи Биляловнынъ профессиональ йырджылыкъ маарети пек ачыкъ сезильмей эди, кимерде, аэнктен четке чыкып кете, ритмни, оркестрни кереги киби ис этмей эди. Эсли чалгъыджылар ве йырджылар онынъ бу эксикликлерини косътере, онъа ярдым эте эдилер. Февзи кимерде оларгъа джаны агъыра, ахыр-сонъу тенбилерини къабул эте ве озъ имкянына коре олардан арынмагъа тырыша эди. Бу, Февзи Биляловнынъ йырджы оларакъ шекилленип башлагъан йыллары эди. О, токътамайып озъ устюнде чалышты, уйкен санъаткярлардан иджраджылыкъ сырларыны, кърымтатар йырларынынъ озюне хас аэнкини огренди. Бу йылларда ансамбльде «Арзы къыз», «Къайнана», «Эвленмек истейим» киби спектакллер къойылды. Февзи оларда баш роллерни иджра этти ве озюни истидатлы драматик актёр оларакъ косътерди. 1962 сенеси Февзи Ташкенттеки санъат институтынынъ актёрлыкъ болюгинде гъиябий окъуп башлады. Озюнинъ диплом ишинде о Уйгъуннынъ «Навбахор» спектаклинде механизатор Сулейман ролюни мааретле иджра этти. Окъув оны санъаткяр оларакъ пишкинлештирди, билъги даиресини кенишлетти. Бугунъ биз толу эминликнен бизде энъ мешур йырджы Февзи Биляловдыр, деп айта билемиз. Февзи институтны 1967 сенеси битир-

ди. Шу сене, СССР Юкъары Совети Президиумынынъ кърымтатарлары акъкъындаки белли Ферманындан сонъ, «Къайтарма» ансамблининъ эркъаны баягъы кенишлетильди. Бу — къозгъалып тургъан халкъны ятыштырмакъ ичюн япылгъан тедбир эди. Кърымтатар халкъынынъ къабаатсыз экени, онынъ акъсыз оларакъ озъ Ватаны Къримдан шефкъатсызлыкънен сюрюн этильгени даа бир кере къайд этильген, амма онъа къайтмагъа изин бермеген бу Ферманынъ бош шей экенини халкъ тез анълады. Ватангъа къайтув арекети даа да кенишледи. Бир чокъ виджданлы генчлеримиз киби Февзи Билялов да бу арекетнинъ ичинде эди.

Бу йылларда ансамбльнинъ эркъаны къркъ адамгъа етти. Ансамбльнинъ коллективи айрыджа гъайретнен, фаалликнен чалышты, янъы эркъанен азырланылгъан янъы программа буюк мувафакъиет къазанды. В. И. Лениннинъ 100 йыллыгъы шеревленген вакъытта «Къайтарма» Озбекстан Ленин комсомолынынъ лауреаты олды.

Бу вакъиадан бираз вакъыт кечкен сонъ ансамбльнинъ бедий ребери Ильяс Бахшыш башкъа ишке авушты. Онынъ тевсиесинен Февзи Билялов бедий ребер олды. Февзи озъ фаалиетининъ бу девир акъкъында шойле дей: «Ильяс Бахшыш ансамбльден кететкъанда эр шейде даима ярдым этеджегини айтып ишандыргъан эди. Лякин 1970—1978 сенелери бир кере биле кельмеди, дефаларджа концертлерге, репетицияларгъа чагъырувымызгъа бакъмадан кельмеди».

«Къайтарма» ансамблининъ янъы программасыны азырлав вакъыты кельди, 1972 сенеси Февзи Билялов бу сатырларнынъ муэллифини ансамбльнинъ музыка ребери ве дирижёры вазифесине теклиф этти. Мен разы олдым ве эки ай ичинде бир тамам янъы программа азырладыкъ. Ансамбльнинъ бутюн штатлары толусынен текмилленди. Он эки адамдан ибарет оркестрге биринджи кере саз, къавал, давул киби алетлер кьошулды, онынъ сеси муим дереджеде зенгинлешти.

Бу йылларда Ташкент областынынъ Акъкъургъан районы «Къайтарма» ансамблини шефликке алды, район партия комитетининъ ве хусусан онынъ биринджи секретары Сеитметет Таировнынъ ансамбльге ярдымы буюк олды. Ансамбльнинъ юкселюв девир коллективдеки зытлыкъларнынъ кескинлешювинен характеризлене. Биревлер Февзи Биляловнынъ иштен кетмесини, башкъалар бунынъ аксини талап этелер. Бу девирде ансамбльнинъ янъы программасы акъкъында матбуат лям-мим демеди. Шай исе де «Къайтарма» ансамбли 1972 сенеси бедий коллективлер Бутюн-иттифакъ конкурсынынъ дипломыны къазанды. 1974 сенеси Озбекстан ССР Юкъары Совети Президиумынынъ Ферманы муджиби Февзи Биляловгъа Озбекстанда нам къазангъан артист унваны берильди.

Бу девирде ансамбльнинъ фаалиети насыл кечти?

Низамий адына Ташкент девлет университетининъ доценти, халкъ чалгъы алетлери кафедрасынынъ мудири А. Х. Ливиев 1975 сенеси апрель 5-те «Ленин байрагъы» газетасында шойле яза: «Ансамбльнинъ тарафындан буюк бир джошкъунлыкънен иджра олунгъан бутюн номерлер концертнинъ башындан сонъунадже шенъ кечмеси ичюн зевкъ ве кейф догъурды. Концертнинъ эки болюгинде де чешит характерлер ве иджраджылыкъ арарети талап эткен номерлерде оюнджылар группасы айрыджа дикъкъаткъа ляйыкъ эди».

1976 сенеси «Ленин байрагъы» газетасында Р. Фазылнынъ «Къайтарма» ансамбли акъкъында эки макъалеси басылды. Январь 29-да басылгъан «Ташкентте концерт» серлевалы макъалесинде шойле сатырлар бар: «Ташкент сейирджилери севимли аваларынен, оюнларынен бир даа корюшмеге мувафыкъ олдылар. Лякин бу сефери концертте козьге чарпкъан шей — сейирджилернинъ адден тыш чокълугъыдыр. 2000 ерлик буюк зал рыкъмарыкъ толу олувнен бирге, залгъа киралмай къалгъанлар да чокъ олды. Бунгъа эльбет, аншлаг дейлер. Эр бир артист ичюн, эр бир бедий коллектив ичюн бундан даа хош шей ёкътыр».

Корюле ки, юкъарыда анъылгъан макъаледе ансамбльнинъ фаалиетине юксек къыймет кесиле. 1977 сенеси апрель 26-да «Правда Востока» газетасында А. Велиевнинъ «Огъурлы ёллар санъа, «Къайтарма» серлева-

лы мусбет фикирлерден ибарет макъалеси басылып чыкты. Макъаледен корюне ки, ансамбль осов ёлунда. 1978 сенеси январь 5-те «Къайтарма» ансамблининъ чыкъышлары акъкъында» деген рубрика алтында сейирджилернинъ бир сыра хаберлери басылды. Оларнынъ эписинде ансамбль бутюн ерлерде хошнутлыкънен къаршыланып алынганъы, юреклерде самимий дуйгъулар уянткъаны акъкъында языла. 1978 сенеси март 16-да «Ленин байрагы» газетасында Р. Алиев, А. Балич ве С. Арифовнынъ имзасынен «Къайтарма» осьмек керек» деген макъале басылды. Бу макъаледэ Февзи Билялов ансамбльнинъ фена чалышувында, концертлернинъ кейфитесизлигинде ве даа бир чокъ шейлерде къабаатлана. Бу мунасебетнен Свердлов адына концерт залында топлашув кечирильди. Топлашувда сёзге чыкъкъан И. Бахшыш Февзи Биляловны леякъатсызлыкъта, беджериксизликте къабаатлады. Умумен топлашувда пек чокъ кескин тенкъидий фикирлер айтылды. Февзи Билялов иштен кеткен сонъ, кърымтатар музыкасыны яхшы бильмеген адам — Кязим Ваниев ансамбльнинъ бедий ребери оларакъ тайинленди. Табий ки, бундан сонъ ансамбльнинъ иши текмиль бозулды. Бундан гъайры, о вакъытларда ансамбль янында И. Бахшышнынъ реберлигинде бедий совет мейдангъа кетирильген эди. Бу советнинъ вазифеси ансамбльнинъ вазиятини огренмек ве онъа ярдым этмек эди, амма совет бир кере биле топланмады. А. Велиев озюнинъ «Концерттеки ойлар» макъалесинде («Ленин байрагы», 1982 с, июль 3) шойле яза: «К. Ваниев аркъадаш ансамбльге янъы кельген вакъытта джемаатчылыкъ эсасында совет мейдангъа кетирильген эди. Лякин онынъ мейдангъа кетирильмесинен даркъамасы бир олды». «Аман-аман беш йылдан берли ансамбльде конференсье ёкъ, шимди балетмейстер меселеси де кескин олып тура. Оюнджылар группасы текмилленмеген». «Чалгъы такъымы акъкъында бир къач сёз айтмакъ истеймиз. Чалгъыджыларнынъ концерт вакъытында бири-бирлеринен лаф этип отургъанлары, бозулгъан радиоаппаратуранынъ концерт девамында санада тамирленюви киби аллар медениет оджагъындаки медениетсизликнинъ аляметлеридир».

Бизим музыка ишимизге селяхиетсиз, бизим санъатымызны анълавдан узакъ адамлар къарышсалар, нетиджеси мына бойле ола. Олар санъатны чаналата, насылдыр черчивелер ичине кирсетип къоя, озьлери иш япмай, башкъаларгъа да яптырмайлар.

Февзи Билялов «Къайтарма» ансамблинден кеткен сонъ, белли озбек йырджысы Батыр Закиров ёлбашчылыкъ япкъан Ташкент мюзик-холлында чалышты. Бу коллективде о кърымтатар йырларынен бир сырада дигер халкъларнынъ йырларыны да иджра этти. Корюмли озбек артистлеринен бирликте Ленинград шеэринде, Урал, Сибирь, Закавказье, Белорусие, Молдавия шеэрлеринде, Москвада концертлернен чыкъышта булунды. 1982 сенеси о тувгъан «Къайтарма»гъа къайтты, бир сыра янъы ве эски кърымтатар йырларыны айрыджа джошкъунлыкънен иджра этти. Озюнинъ бу девирдеки ишлери акъкъында Февзи Билялов шойле дей: «1986 сенеси Озбекстан девлет филармониясынынъ ребериети янъы кърымтатар эстрада ансамблини мейдангъа кетирмеге изин берди. Бу коллективде чалышмакъ истеген яшлар энди белли эдилер. Олар коллективге етекчилик япмакъны менден риджа эттилер. Бойлекликнен янъы «Эфсане» коллективи догъды. Онынъ эркъянына Э. Асанов, Р. Фаизов, С. Асанов, Н. Рамазанов, С. Агдасиев киби юксек истидатлы чалгъыджылар кирдилер. Эки йыл девамында янъы коллектив бир чокъ гастроллерде булунды. Мен элимден кельгенине коре, оларнынъ профессиональ санада шекилленмелерине ярдым эттим».

СССР Юкъары Совети Президиумынынъ 1989 сенеси март 28-де чыкъаргъан Ферманы муджиби М. Къары-Якъубов адына Озбекстан девлет филармониясынынъ вокал-солисти Февзи Биляловгъа музыка санъатынынъ инкишафындаки айрыджа хызметлери ичюн Озбекстан ССР халкъ артисти фахрий унваны берильди.

Февзи Билялов джемаат ишлеринде де фааль иштирак эте. О, Озбекстан девлет филармониясы партия тешкиляты секретарынынъ муавини, республика театр эрбаплары бирлешмеси идаресининъ ве Озбекстан музыка джемиети президиумынынъ азасыдыр.

«Къайтарма» ансамблининъ тешкиль этильгенине отуз учъ йыл олды. Бу девир ичинде онынъ саналарына пек чокъ йырджылар келип кеттилер. Оларнынъ арасында гъает истидатлылары да бар эди. Амма оларнынъ эксериети арды узюльмеген гастроллер сынавындан кечип оламады. Бойле агъыр шараитлерде чалышмакъ ичюн адамгъа истидаттан гъайры фидайилик де керек. Санъатны джан-юректен севмек ве кендини толусынен онъа багъышламакъ санъаты исе эр кимде ёкъ. Къыйынлыкълар пек чокъ талантларны сындырды ве четке сюрип чыкъарды. Русларда: «Санъат къурбан талап эте», дейлер. Бу керчек фикир олса керек. Февзи Билялов бу саада энъ ирадели, даяныкълы санъаткъар олып чыкъты. Озь зенаатына садыкълыкъны энишли-ёкъушлы ёллардан алып кечти, тикен корьгенде иркильмеди, чечек корьгенде магърурланмады, эр анги шараитте халкъкъа йыр багъышлады ве бунынънен кендини бахтлы ис этти. Халкънен берабер чекишти, халкънен берабер къуванды. Бу бераберлик дуйгъусы онъа кечильмез маниаларны кечмеге, даянылмаз алларгъа даянмагъа ярдым этти. Эр анги шараитте Февзи озь халкъынынъ бир къысымы экенини унутмады. Онъа халкъ артисти унванынынъ берилюви де онынъ халкъына япкъан юксек хызметлерининъ дегерли такъдиридир. Халкъ артисти унваны оны янъы юксекликлерге давет эте, месулиетини арттыра. Февзи буны пек яхшы анълай. Кърымтатар халкъынынъ миллий меселеси чезилеяткъан вакъытта Февзининъ сеси даа юксек ве магърур янъгъырай. Кърымтатар халкъынынъ буюги-кучюги Февзининъ сесини пек яхшы биле. О анги тилде йырласа-йырласын, лякин бу сесте догъмуш аэнклер даима сезилип тура. Бугунъ де-бугунъ халкъымыз бир де-бир йырджыны пек макътамакъ истесе «Февзи Билялов киби йырлай» дей ве бу ошатовнынъ манасы, кучю бир кереден анълашыла. Халкънынъ индинде бойле дегер, итибар къазанмакъ санъаткъар ичюн буюк бахт.

Февзи Билялов йырагъанда ким не акъта тюшюне? Бу суальге ич вакъыт бирдай джевап берильмез. Эр ким эр тюрлю тюшюнир, Февзининъ тылсымлы сеси иле янъгъырагъан догъмуш аэнк эр кимни озь багъырына чеке, къанатландыра, авелендире ве узакъларгъа, онынъ севген межанына, севген заманына, севген адамлары арасына алып кете. Олюлер тирилип келелер, фаджиалар кери чекилелер, къаранлыкъ ичинде кунеш догъа, къыскъасы, истенильген, арзу этильген муджизе зуур эте. Муджизе догъурыджы санъаткъар шимди яратыджылыкъынынъ янъы девирине аякъ басты. Бу — пишкинлик, камиллик, устазлыкъ девири. Энди онынъ янында чокъ сайылы шегиртлери бар. Олар джошкъун юрекли устаздан унер огренелер. Февзи озюнинъ чокъ йыллыкъ теджрибесини джумертликнен пайлаша. Озю джошаракъ, яшларны джоштура, озю буюк ишлерге бельсенерек, коллективни юксек мензиллерге давет эте.

Кечкен йыллар девамында Февзи Билялов акъкъында чешит макъалелер язылды, чешит тюрлю фикирлер айтылды, амма оларнынъ биринден бир къач сёз меним хатиреме синтип къалды. Бу, Февзи Биляловнынъ 50 йыллыгъына багъышланылгъан телевидение косътерювинде яызджы А. Османовнынъ айткъан сёзлери. О: «Мен бундан йигирми йыл эвель Февзи Билялов акъкъында макъале язгъан ве онъа «Къайтарма» ансамблининъ гъуруры» деп серлева къойгъан эдим. Шимди язгъан олсам «Халкъымызнынъ гъуруры» деп серлева къойгъан олур эдим. Чюнки арадан кечкен йигирми йыл зарфында Февзи Билялов керчектен де халкъымызнынъ гъуруры олды. Эр бир кърымтатары оны биле, севе, онынъле гъурурлана», — деген эди. Керчек сёзлер. Шимдики кунде Февзи Билялов кърымтатар санъатыны янъы юксекликлерге котереяткъан парлакъ сималарнынъ биридир. О, табиятта сийрек расткельген сес саиби. Онынъ сеси даима тыныкъ ве темиз ола, анджакъ бизим хылкъымызгъа хас олгъан аэнкнен янъгъырай ки, оны башкъа бир сеснен адаштырмакъ мумкюн дегиль.

Эр анги санъаткъарнынъ яратыджылыкъы онынъ индивидуаль характеринен, джошкъунлыкъынен, табиятынен, умумий медений севиесинен багълыдыр. Д. Дидро «Актёр акъкъында парадокс» макъалесинде шойле яза: «Тек акъыллы ве мулязалы актёр сувукъ ола, тек рухланмагъа ве ис этме-

ге бильген актёр-будададыр. Факъат сагълам фикирнен атешли джошкъунлыкънынъ насылдыр бирлешюви адамны мукеммель япа».

Февзи Билялов йырмагъанда йыргъа коре санада шенъ, джошкъун, арадетли ола биле. Иджат ёлунынъ ильки девирлеринде Февзи эсасен шакъый йырлар йырлай эди: «Язгъа чыкъсам, эв салсам», «Къалайлы къазан», «Чиппийим», «Дев-дев», «Сычан» ве иляхри. Бу онынъ о девирдеки характеринен, арадетинен, яшлыкъ мизаджынен багълы эди. Бойле йырларны иджра этмек ичюн о девирде Февзиде бутюн имкянлар бар эди.

Сабрие Эреджепова, Эдие Топчы киби истидатлы йырджыларнен берабер чалышаракъ, Февзи олардан огренди, оларнынъ иджраларыны айрыджа диккъатнен динъледди, оларнынъ меслеатларына къулакъ асты. Бойле мектепнинъ нетиджеси тез корюнди. Февзининъ репертуары тез кенишледди, о «Порт-Артур», «Шомпол» киби джиддий йырларны да йырлап башлады. Ал-азырда Февзи Биляловнынъ репертуарындаки халкъ йырлары юзни кечти. Февзи оларнынъ эписини биле, намуснен, месулиетнен иджра эте. «Кийдим чарыкъларымны», «Къасап огълу», «Мисхор къызы», «Къаракер атым», «Саба олса», «Джанай», «Явур Мустафа», «Байдарава ёллары», «Ягъма ягъмур, эсме еллер», «Зейнебим» киби бир чокъ халкъ йырлары артыкъ Февзи Биляловнынъ иджрасында яныдан яшамакъталар.

Иджадий ёлунынъ башындан Февзи Билялов кърымтатар композиторларынынъ йырларына айрыджа диккъат айырды. О бизим аман-аман бутюн композиторларымызнынъ йырларыны йырлай: «Не гузель ярашыр», «Тельчелеме», «Космонавтлар йыры» (Я. Шерфединов), «Партия бинъ яша», «Памукъ чёлюнде», «Кунешке догъру» (И. Бахшыш), «Яша шанлы партиям», «Окюнме», «Шадлыкъ йыры» (Э. Налбандов), «Эминем» «Аскер», «Алиме» (Ф. Алиев), «Байрам йыры» (М. Арсланов) ве дигерлери.

Февзи Билялов бутюн кърымтатар композиторларынен сыкы багъ тута. Радиода онынъ шимдигедже эллиден зияде йыры язылды, бу джумледен, юкъарыда анъылгъан йырлар. Тек сонъки йылларда онынъ иджрасында бир къач буюк пластинка чыкты: «Юрек йырлары» (1983), «Дертли къавал» (1988) ве дигерлери. Февзининъ «Эфсане» ансамблининъ чалгъы такъымыле бераберликте яздыргъан сонъки пластинкасы хусусан мувафакъиетли чыкты.

Февзи Билялов йырджы оларакъ танылды ве севилды. Оны эр ерде беклей ве къуванчнен къаршылап алалар. Шимди онынъ репертуарындаки йырларны сайып чыкъмакъ къыйын. Амма йырджынынъ бутюн йырлары арасында бириси ола ки, бу йырда о ап-ачыкъ корюне, бу — онынъ йыры. Менджесине, Февзи Биляловнынъ бойле эсас йыры «Кёрогълу»дыр. Бу йырны йырмагъанда онынъ дюльбер сеси эминликнен, гъурурнен янгъырай, сес йырнынъ къараманане мундериджесине толусынен уйгъунлаша. Языкъ ки, Февзи озюнинъ бу йырыны сийрек йырлай. Земане йырларындан, занымджа, «Алиме» йыры онынъ иджрасында айрыджа юксекликке котериле. Мен бу йырны язгъан сонъ, онынъ иджрасыны кимге ишанмакъ акъкъында чокъ тюшондим. Февзи эвеллери бойле йыр йырмагъан эди. Шай исе де бу терен фаджиалы, йырламасы агъыр олгъан йырны онынънен йырлап башладыкъ. Тезден шунъа эмин олдым ки, Февзи йырнынъ манасына, музыканынъ аэнкине тез кире экен, йырнынъ манасы онынъ эмоциональ вазиятине тесир эте ве бунъа коре сеси тюрлене. Йырнынъ экинджи мысрасыны музыка алтында окъугъан ери хусусан мувафакъиетли чыкъа. Йырны йырланылгъан сатырларындан зияде окъулгъан сатырларында драматизм даа да арта, текстнинъ образлы мундериджеси не къадар терен ис этильгени корюне. «...Алиме йыры сейирджилерде буюк теэссурат къалдырмакъта. Олар ана-Ватанымызны, сербестлигимизни къорчалав киби мукъаддес иште озюнинъ яш джаныны феда эткен халкъымызнынъ джесюр къызы Алиме Абденнанова акъкъындаки бу йырны еринден туруп, башларыны эгген алда динълейлер...» («Ленин байрагъы» газетасы, «Эфсане гастрольде», А. Сеитмуратов, Симферополь шеэри, 1988 с. апрель 9).

«Мына, Шималий Кърым каналы къуруджыларынынъ медениет сарайында Кърымтатар профессиональ ансамбли «Эфсане»нинъ иджрасында

Алиме Абденнанованынъ кыска, лажин парлакъ аяты, онынъ джесарети акъкъындаки азаматлы йыр янъгырай. Йырнынъ кульминациясында сей-ирджилер бирдемликнен аякъкъа къалкъалар.

— Алиме Абденнанова акъкъындаки йырны къайда йырласакъ да динълейиджилер оны аякъ устюнде турып динълейлер, — дей ансамбл-нинъ бедий ребери Февзи Билялов. — Бойледже, адамлар тек Алимеге дегиль, фашистлерле тутушудда къурбан олгъан бинълернен совет гражд-данларына итирам этелер...» («Эфсане» — без легенды», «Заря коммуниз-ма» газетасы», Джанкой шеэри, 1988 сенеси апрель 2).

Февзи Биляловнынъ йырджылыкъ санъатындаки юксек мувафакъиет-лери акъкъында Кърым, Херсон, Краснодар газеталары, бунынъ киби «Советская культура» газетасы (1988 сенеси апрель 21) яздылар.

Джемиетимизде гъайрыдан къурув девири мунасебетинен йырджы-нынъ репертуары да денъишти. Эвеллери «Дертли къавал», «Урал дагъы», «Гузель Кърым» киби йырларнынъ санадан йырланмасы акъкъында тю-шонмек биле къыйын эди, шимди булар ве дигер ясакъ олунгъан йырлар Февзининъ иджрасында халкъкъа такъдим этилмекте.

Эр бир адамнынъ арзу-хаяллары ола. 46 йылдан берли ана юртундан иракъта яшагъан кърымтатарларынынъ бугунъки арзусы — Ватангъа къайтмакъ, онынъ топрагъы узеринде адымламакъ, онынъ авасыле нефес алмакътыр. Февзи де бу акъта тюшюне. «Бутюн халкъымызнен берабер Кърымгъа къайтсакъ, санъатымызны, медениетимизни чечеклендирсек... Догъмуш юртта йырламакъ да, ойнамакъ да башкъа тюрлю ола, — дей Февзи Билялов. — Бундан гъайры мен халкъымызнынъ фаджиалы сюргю-ни акъкъында икяе этиджи фильмде ойнамакъ истейим... Эй, япыладжакъ ишлер чокъ, планлар буюк, оларнынъ керчеклешмеси ичюн башта къайт-макъ керек...»

Сенинъ истеклеринъ табиийдир, Февзи дост!

Якъында, 1989 сенесининъ сентябрь айында, «Къайтарма» ансамбли-нинъ коллективи Февзи Биляловны бедий ребер оларакъ сайлады. Бу вакъиада табиийликнинъ укюми бар. Халкънынъ севгисини, сайгъысыны къазангъан йырджы бу ансамбльге ребер олувы табиийдир.

Февзи Билялов озюнинъ йырджы оларакъ шекилленювинде ярдым эткен устаз санъаткярлар Пётр Федорович Ваковны, кеманеджи ве йырджы Якъуб Алядиновны, дигерлерини миннетдарлыкънен хатырлай. Февзи ан-самбльге Ленияр Якъубованен бир вакъытта кельди. Санъаткъа садакъат дуйгъусы оларны якъынлаштырды, бирлештирди. Санъат оларны озюнинъ араретли къучагъына алды ве бир даа йибермеді. Санъат ёлундаки къый-ынлыкъларны олар бераберликте кечтилер, мувафакъиетлерге берабер къувандылар. Олар эки огълан осьтюрдилер. Буюги Рефат шимди «Къай-тарма» ансамблинде чалыша, кучюги Рустем окъуй.

Февзи Билялов омюри бою халкъкъа хызмет этип кельмекте, халкъ ичюн яшамакъта, шай экеч, онъа Озъбекстан ССР халкъ артисти унваны-нынъ берилюви де табиийдир. Бугунъ де-бугунъ Февзи Биляловнынъ мува-факъиетлери ичюн бутюн кърымтатар халкъы къуванмакъта, ифтихар этмекте.

Санъа юксек унван хайырлы олсун, халкъ йырджысы! Сенинъ ялылар-да, дагъларда, чёллерде янъгырасын, джумле арзуларынъ керчеклешсин, халкънынънен берабер бахтлы ол, Февзи!

ИЧ БИР ШЕЙ, ИЧ КИМСЕ

УНУТЫЛМА ДЫМЫ?..

Анам мени сабалары охшайдыжы сесле, омузыма мукъайт токъунып уята эди. Бу кереси мени о бирден силькеп аякъкъа турсатты. Ич уянып оламайым, аякъларым букюлелер, анам исе агъламырайдыжы даушыле, мантыкъсыз, лякин хош сёзлер айтып, мени текрар ве текрар турсата. Эллери къалтырайлар ве о меним джансыз къолумны къадифе жакетимнинъ енъине сокъамай.

Одада газ лампасы тыныкъ яна, аякъ даушлары, ашыкътырыдыжы къаба сеслер эшитиле. Демир, барот ве май къокъусындан ибарет сила къокъусыны ис этем. Учъ бучукъ йыллыкъ оккупацияны башындан кечирген эр анги бала буны биле. Тышта даа къаранлыкъ эди. Мен аслы анълап оламайым, бизге шу къадар эрте ким кельген экен?

Мен беш яшындам, шунунъ ичюн арбий урбалы адамлар меним ичюн эписи бир къыяфеттелер. Озюмизнинъкилерини душмандан анам иле битамнынъ юзьлеринде асыл олгъан чизги ифаделеринден айырды этмеге огрендим. Сонъра къартбабам манъа аскерлеримизнинъ пилотка, яхут фуражкаларында илле йылдызчыкъ олгъаныны тарифлеген эди...

Шимди эвимизге аякъ баскъан аскерлерининъ пилоткаларында-йылдызчыкълар.. Я оларнынъ юзьлери не ичюн серт, я анам ве битам?.. Олар не ичюн шашмалайлар, не ичюн черелерини къоркъунч саргъан? Къартбабам десенъ, скемле устюне ясланып, аркъасыны диваргъа таяндыргъан... Я о не ичюн ап-акъ кесилди? Оны кене юреги тутты, гъалиба. Затен, о биринджи империалист дженкинде контузия къазангъан сонъ, бу ал онда ола тургъан. Екъ, козьлериме илишкен манзараны манъа анъламакъ къыйын эди. Фашистлер даа бир къач кунъ эвельси кой четине ерлешкен батареяларыны ташлап къачкъан эдилер, эм буны озъ козьлеримнен коръдим. Арадан бир, бир бучукъ саат вакъыт кечер-кечмез исе Буюк-Акътачы коюмизге совет аскерлерининъ огдеки къысымлары кирдилер. Сакъ ёлундан когертелеринде дженкчилер олгъан, артларына топлар тиркельген машиналар юрьдилер. Эрылгъаннынъ тамам ачкъан, эндек ве траншеяларнен акътарылгъан чёлыннинъ чечеклер иле бурюнген вакъыты эди. Кой сакинлери, ёл бою машиналарнынъ кабиналарына, когертелерине, атта копчеклери астына къучакъ-къучакъ чечек септирелер. Аскерлер кулюшелер, эль саллайлар, къычыршалар ве, фырлатылгъан эрылгъан дестелерини тутып, юзьлерине токъундыралар. Кимерде оларнынъ бир де-бири топлангъанлар арасындан тувгъаныны абайлап, ерге секирип тюше, оларнен къучакълаша, агълашалар ве бираздан, аскер бу корюшювден зар-зорнен къуртулып, ёл кенарында оны беклеп тургъан машинагъа чапа. Я булар... Екъ, чырайлары асла кульмей, озюмизнинъкилери дегиль, ят адамлармы, ёкъса?

— Шейлеринъизни джыйыштырынъыз! Азырланмакъ ичюн беш дакъикъа! Джан башына алгъан юкюнъиз беш килограммдан зияде олмасын! Тез, тез олунъыз!..

Мен анам иле битамны бойле алда даа ич коръмеген эдим... Екъ, ялан айттым, гестаподжылар бабамны алмагъа кельген шу хайырсыз сабасы да олар тыпкъы шойле абдырагъан эдилер. О дешетли вакъиа анджакъ бир йыл эвельси юзь берди. Эр шей хатырымда айдын сакълы. О сабасы, боюм муслыкъкъа етмегени себебинден, анам бетимни ашханеде юва эди. О меним черемни сабунлап битирди дер экеч, къапымыз ильмегинден атылып тюшеджек киби къакъылды. Анам аман софагъа чыкъты. Босагъада энди гестаподжылар турмакъта эдилер. Олар анамны четке итеп, одагъа сокъулдылар. Анда-бабам, энди къачындыжы куню эди ки, юксек ара-ретнен ятмакъта.

Сабун копожи козылеришни аджитты, не къядир тырышсам да, элими мус-лыккъя копизалмадым. Битам пейда олды, о бетимни аджеле ювып, дигер одагъа ашыкты. Энди бабамны алып кетмекте эдилер, ич урбалары устюнден омузларына пальтосыны ташлап етиштирген. Огюне чыктым. О мени багърына котерип басты, янагымле онынъ сакъалыны ис эттим. Хайырлашувимыз чоккъя бармады, ким-дир, мени онынъ къучагындан чекип алды ве полгъа фырлатты. Башым сан-дыгъымызнынъ ашагъы кошесине урулды...

О саба анам ве битам шимдики киби къорккъан эдилер. О вакъыттаки арбий-лернинъ фуражкаларында къафатаснен хач шекилинде эки кемик мевджут эди.

Я буларнынъ башларында?.. Къызыл йылдызчыкълы пилоткалар!..

Сокъакътан эмир бериджи сеслер, къядын, балаларнынъ аджджы агълавлары эшитиле. Копеклер зельзелени ис эткен киби увулдайлар. Вакъыт-вакъытынен атышлар садасы къопа, бундан сонъ олар вайылдап сусалар.

Анам багъчамыздан чемоданны къазып чыкъярмагъа изин алды. Яхшы ки, оны унутмагъан. Бабам, немселер бастырып кирмезден эвель, къялазмаларыны, тувгъанларымызнынъ, достларымызнынъ ресимлерини онынъ ичине толдуруп, багъчамызда комъген эди. Мегер, бойле япылмагъан исе, немселерден чекеджеги-миз бар эди. Бабам Осман Амит-шаир ве Кърымда белли адам эди. О тувгъан тили-мизге рус ве украин классиклерининъ эсерлерини терджиме этти. Кърымтатар окъуйдыжылары А. С. Пушкиннинъ, И. С. Крыловнынъ, Т. Г. Шевченконынъ эм де М. Ю. Лермонтовнынъ эсерлерине онынъ терджимесинде таныш олгъан эдилер. 1941 сенеси бабамнынъ озъ шиирлери ве поэмаларынынъ янъы джыйынтыгъы чыкъямакъ борджлу эди, амма бунъа дженк кедер этти. Мезкур китап шай да къялазма шекилинде къалды. Чемоданда «Сеит-оглу Сейдамет» поэмасынынъ айры баблары да бар эдилер. Бабам бу эсер устюнде бир къач йыл чалышты, дженктен сонъ оны битирмекни арзу этти. Иште, истеги ерине кельмеди. Шаир Осман Амит Сакъ шееринде гестапоннынъ бастырыгъында, пек чокъ девам эткен кыйнавлардан сонъ, атылды...

Шу мудхиш сабада олып кечкен вакъиа манъа баягъы сонъ белли олды. Фики-римдже, шимди булар акъкъында айтып кечмек ерлидир. Мезкур сабадан бир къач саат эвель, яры геджеде битам пенджеремизнинъ явашчыкътан къакъяылгъаныны эшитти. Къапыда бизим эвимизде бир къач вакъыт яшагъан майор пейда олды. Къапы ачылыр-ачылмаз о сокъулды ве сакин давушыле:

— Буны сизге айтып, бельки, башымны белягъа тыкъядырым, амма сизни тенбилемеге озюмни борджлу саям. Мегер, буны команданлыгъымдан биристи биль-се, не манъа, не сизге багъышламазлар, — шай дер экеч, о назарыны эв ичинде доландырды, юткъунды. — Саба эпинъизни мындан сюрдюн этеджеклер. Къыскъасы, тездже олунъ, энъ кыйметли шейлеринъизни богъчалап азырланъ. Достум мени Джанкой дживарында къорчалап, озю эляк олды. О да бу ерлерден эди. Онынъ тувгъанлары башына тюшеджек беляны ойлагъанда, буз-бузлайым, юрегим тырнала. Артыкъ менден бир шей сораманъыз. Бир сёз айтмам. Эльвида! — деди де, эвден чыккып, къяранлыккъя синъди.

Майорнынъ чевирилип кетмесинен битамнынъ къяртбабамны уятмасы бир олды. Къяртбабам диндар бир адам эди. Битамдан мусафирнинъ кетирген къяра хаберини эшиткен сонъ, о девамлы вакъыт сусып, ойланды ве, ниает: «Екъ, инана-майым. Бойле шей олмакъ мумкюн дегиль. Алла таала ёл бермез. Эм бизни къай-дадыр сюрдюн этмектен не макъсад?» — деп хуляса чыкъярды.

Къярт иле къяртий къяранлыкъ эв ичинде баягъы вакъыт сусып отурдылар. Озь тюшюнджелерини бири-бирлерине беян этмеге сакъындылар. Майорнынъ: «Саба эпинъизни мындан сюрдюн этеджеклер!» — дегенлеринден къябир титислиги келе эди. Даа аз-бучукъ вакъыт эвельси фашистлер еудийлер иле чингенелерни къяргъан эдилер. Аслы унутыладжакъ шей дегиль...

Танъ энди-энди агъарып башлагъанда, къяртбабам сокъаккъя чыкты. Ара-дан бир къач дакъикъя кечер-кечмез исе о, нефеси тутулып, эвге къайтып кирди ве: «Нелердир оладжаккъя бенъзей. Кюйни аскерлер сарып алгъан. Меним ёлум-ны кестилер: «Пешинъе къайт! Атарым!.. Бир шей анъламайым!» деп эмир этти-лер, — деди.

Саат беш бучукъ дегенде, къапымызны къакътылар. Атта эвельден тембиленген олсалар да, битамнен къяртбабам ёлгъа не аладжакъларыны бильмей аля даа бир къяаргъа кельмеген эдилер.

— Не къядалып къалдынъыз? Эшитесинъизми, вакъыт кете? Эвинъизде отъмек я да ун бармы? Ёлда не иле кечинеджексинъыз?, — деди аскерлернинъ бири къярт-бабама. Онынъ сеси бизни аджыгъан киби янъгъырады.

Олар, яни аскерлер эки адамдан ибарет эдилер. Анам багъчамызда комюльген чемоданны араштыргъан арада, олар диварда асувлы килимимизни чекип аларакъ, сандыгъымыздаки бутюн вариетни онынъ устюне авдарып, сарып багъладылар. Сонъ «Чыкынъыз!» — дер экеч экевлешип, юкни машинагъа алып кеттилер.

Етмиш яшында Абдульваап акъайны, артындан итей берип, рыкъма-рыкъ адам толу машинагъа кетирдилер. Заваллы, къучагъына бир къач соба трубасы алып кельди. Къарт бирден-бир огълунынъ эляк олгъаны акъкъында хаберни та дженкнинъ ильки вакъытында алгъан эди. Бизим кочюрилювимизден бир йыл эвельси исе келини тиф хасталыгъына огърап олды. Абдульваап къартнынъ бу яркъ дюнъядан козлерини юмагъанына келини себепчи эди. Онынъ дёрт яшында бирден-бир торуныны тувгъанлары къомшу койге алып кеттилер. Абдульваап акъай дар-дюнъяда пайнозю къалды.

— Къарт текмилъ акъылыны ойнаткъан! — деп кулды аскер. — Мен онъа: «Тыкъынмагъа бир шей ал, — дейим, о исе къолтугъы астына ипрангъан намазлыгъыны тыкъа. Мен намазлыгъыны алып аттым, о исе шу трубаларгъа япышты... — Шойлеми, айса йип богъазынъа, — дедим...

Къартнынъ къучагъындан трубаларны кене алып аттылар, озюни де энди адамдан ине ташламагъа ери къалмагъан когертеге отурттылар. Битам иле къартбабам богъча устюнде бир-бирлерине сыкълашып ерлештилер. Мен къартбабамнынъ тизлери устюне ясландым, о мени къавий тутты, дерсинъ, шойле япмаса, менден эбедий айырыладжакъ. Онынъ козлеринден айырылгъан козъяш тамчысы меним янагъыма акъып тюшти.

Бизимле ян-янаша Капье апте эки сабийни багърына басып отурды. О ич бир шейни абайламагъан назарнен огюне тикильди. Гъарип, шу дакъикъада нени тюшюнди аджеба? Екъса джебёлерде фашистлернен чарпышып юрьген акъайы ве дёрт огълунымы? Олардан ялынъыз бириси, яни ортанджы огъулары Сервер сакъат олып къайтаджакъ, кокюсинде орденлерини шакъырдатып келеджек. Сагъ къайтып кельген огълунынъ залым комендантны котеклегени ичюн он йыл къадар даа Сталин лагерлеринде ятып келеджегини ана акъылына биле кетирмей эди...

Аскерлер вира куюфюренелер. Биз ялынъыз анамны беклегенимизни бильмей эдик. О эп чемодан акътара экен. Капитан тосатта-бир саатине тикиле, асабийлене, ахыр-сонъу: «Тез ол, тез! Сени бутюн бир колонна беклей!» — деп, сёгюнч төшеди. Анам исе лескерни де анда, де мында саплай. Ниает, онынъ уджу къатты бир шейге барып къадалды. Къыдырылгъан чемодан тапылгъандже онынъ башы айланды, тамам яры багъча къазылды. Чемодан топракъта учъ бучукъ йыл ятты, энди чюрюй башлагъан. Капитан оны анамнынъ элинден чекип алгъан арада, дагъылды, ичиндеки къагъыт-ресимлер, китаплар ерге сепильдилер. Капитан оларны аягъыле тепип къарыштыраракъ, араларындан умют эткен ич бир къыйметли шей чыкъмагъан сонъ, «Къанджыкъ, бизим башымызны мына булар ичюн куттинъми?!», — деп джекирди. Гъарип анам, къызара-бозара, къагъытларнен китап-ресимлерни топрагъы такъымыле чемодангъа топлап толдурды ве онынъ четте яткъан къапагъыны устюне орьтерек, къучакълап машинагъа алып кетти. Онъа эвге къайтып кирмеге артыкъ изин бермедилер.

Бизни Сакъ вокзалына кетирдилер. Шеэрден ве этраф койлерден чыкъарылгъан эр кесни мында топлагъанлар. Сонъ эпимизни бундан эвель айван ташыгъан юк вагонларына минсеттилер. Оларнынъ ичи сипирильмеген, айван неджасети ве сийдигиле шишкен поллар нефесни туткъан пис ава сача. Вагонгъа киргенинънен сол ве сагъ тарафларында кенъ наралар ясалгъан. Биз наранынъ энъ юкъары, тикенекли теллер иле сарылы пенджереси янына ерлештик. Полда ерлешкенлернинъ вазиетине бакъкъанда, бизимкиси эйидже, чюнки тыштан, не къадар олса да, тазе ава келе ве бунынъ себинден нефес алмасы энгильдже эди. Сыкълыкъ. Мегер аджет ичюн бир де-бир кимсеге кечмек керек олса, о адамлар устюнден атламагъа меджбур ола.

Вагон къапысы гъыйчылдынен орьтюльди. Орталыкъны бирден зиндан къаранлыкъы басты. Поезд еринден кочты.

Къартларны, къадын ве балаларны ёкъ этювнинъ мисильсиз машинасы аретке кельди. Къайда алып кетелер, не ичюн — буны кимсе бильмей, аллагъа эманет. Девлет Мудафаа Комитетининъ 1944 сенеси майыс он бирде чыкъаргъан шу къарары муджиби сюргюн этер экенлер, къурбанларны атта онынъле таныштырмагъа лайыкъ саймагъанлар. Асылында о къарар эсасында, кърымтатар халкъы, этнос оларакъ, олжуге укюм этильди. Укюм этильгенлерге буны бильмек шарт дегиль, энъ муими, бундан иджраджылар хабердар олсунлар.

Фашистлер оккупация девиринде бинълернен кърымтатарны Германиягъа къулулкъкъа алып кеткен сонъ къалгъан эалининъ бир къысымыны да къырып ташладылар. Кърымда къалгъанларнынъ эксериси къадын-къызлар, балалар ве арбий хызметке ярамагъан къарт-къуртлардан ибарет эди. Девлет Мудафаа Комитетининъ мезкур къарары муджиби, сюргюн этильген 188 бинъ кърымтатарынынъ деерлик ярысы он алты яшынадже балалар, отуз беш проценти къадын-къызлар ве ялынъыз он беш проценти эр кишилер, шу джумледен къартлар, сакъатлар, сабыкъ партизанлар ве Совет акимиятини гъайрыдан тиклемек ичюн эвакуациянен Кърымгъа къайтып кельген партия-ходжалыкъ активлери эдилер...

Вагонларнынъ къапылары ялынъыз кучюк станцияларда ачыла. Поезд шу ерлерде беш дакъикъа тура. Сасыкътан нефеслери тутулгъан адамлар тазе аваны ичлерине къана-къана чекелер. Олар, къапыгъа кельмеге меджалы олмагъан хасталарнынъ оглеринден чекиле, оларгъа да нефес алмагъа имкян яраталар. Мавы фуражкалы офицер исе, аскерлернен берабер вагон бойлап адымляракъ, башыны къапыдан ичери сокъып: «Джеседлер бармы! Джеседлер бармы?» — деп текрарлай. Эм вагонлардан илле бир кимсенинъ олюси чыкъарыла. Бу эксеритинен я къарт адам, я да бала ола. Мевтаны демирёлдан авлакъча алып бармагъа разы олмайлар, оны учъ-дёрт метр четте, кучючик бир чукъурчыкъ къазгъалатып, устюне чакъылкъум ташлап комдире эдилер. Укъукъсызлар эксерит алларда буны да япып етиштиралмай эдилер. Поезд еринден коче. Джеседни ёл кенарында къалдыралар. Яныкъларындан акъылларыны чылдыртайызгъан тувгъанларыны мевтадан зар-зорнен айырыр ве артларындан тепип, я да тюфек къундагъыле урып, вагонгъа айдайлар.

Бизим вагонда башта Абдульваап къарт кечинди. О, ёлгъа чыкъкъан дакъикъасы агъызына чёп биле алмады. Адамлар онгъа отъмек парчасы, пенир яхут семичка, олгъан вариетлерини теклиф эттилер. О буларны алмады: — Емекни балаларынъыздан къытып, мангъа берменъиз, олар яшамакъ кереклер. Мангъа, десенъиз, бунгъа энди аджет ёкъ... — деп узатылгъан къолны четке итеди. Къартны комип етиштиралмадылар, джеседи демирёл кенарында къалды.

Поезд буюк станциягъа кельген дакъикъасы онынъ къапысыны илле бириси къакъа, чюнки бу адам онынъ къаршысында адымляйткъан аскернинъ инсаниетлигине умют багълай, сув кетирмеге изин сорап ялварыр эди. Лякин адамлар аскернинъ инструкция иле теминленгенини къайдан бильсинлер? Ялварувларгъа даима: «Сус, саткъын!» Я да «Агъызынъны къапат, хаин!» — деген джевап эшитиле.

— О бизге не ичюн шай дей, оджапче? Биз не яптыкъ да, саткъын олдыкъ? — дее койдешлеримиз битамдан сорайлар.

Битам иле анам шу вагонда екяне малюматлы адамлар эдилер. Олар Буюк-Акътачы кой мектебинде оджалыкъ яптылар. Битам та революциядан эвель тасиль алды, франсыз тилини де биле, фортепиано ве гитара чала эди. О, анамнынъ ярдымы иле, дженктен эвель коюмизде аджайип бедий авескъярлар тегерегини тешкилятландыргъан эди. Олар озь оркестрлерини мейдангъа кетирдилер. Чалгъыджыларны къыдырмагъа сыра тюшмеди. Насылдыр алетте чалмагъа бильмеген кърым-татар къорантасы ёкъ эди. Кемане, кларнет, даре, флейта, труба энъ зияде даркъагъан алетлер эдилер. Яшлар кой клубында йырлай, ойнай, Умер Ипчининъ, Ильяс Тарханнынъ пьесаларыны саналаштыра, И. С. Крыловнынъ бабам тарафындан ана тилимизге терджиме этильген баснялары муджиби, къолайсыз адамлар акъкъында инсценировкаларны къоя эдилер. Иште, мына шунунъ ичюн де адамлар битама якъынджа олмагъа тырыштылар, онгъа: «Насыл саткъынмыз я биз, Фера оджапче? Биз озь Ватанымызда Совет акимиятини тиклемедикми? Биз озь эвлядларымызны бу акимиятни къорчаламакъ ичюн джебёлерге ёлламадыкъмы?...» — саире суаллер берелер.

Битам, биринджи кере олса керек, берильген суаллерге не дейдзегини бильмеди.

Къудретли бир кимсе кърымтатарына нисбетен къара мерамыны энди чокъ вакъыттан берли пишкинлештирип кельмекте эди. Отузынджы сенелернинъ сонъундан башлап, Кърым ханлыгъынынъ славян халкъларыле мунасебетлериндеки менфий тарафлары татар-монголларынынъ Русиеге бастырып кирювлери ве олар тарафындан русларнынъ эсирге алынып, Кефедеки къуллар базарыны толдургъанлары акъкъындаки лафлар къабартылып келингени нафиле дегиль эди. Лякин баскъынджылар айны шу базарда кърымлыларнынъ озьлерини де (олар рус тарихында къыпчакълар, половецлер, къуманлар дее адландырылдылар) саткъанлары хусусында бир сёз биле анъылмай. Монголлар 1239 сенеси Кърымны эльге кечирген сонъ, он эки бинъ кърымлы йигитни эсирге алды ве оларны дженевиз тиджаретчилери-айдутлары вастасынен Мысыр султанына саттылар. Султан шу къулларнынъ дженкяверлик къабилиетлерини козь огюне аларакъ, олардан озь гвардиясыны мейдангъа кетирди. Акъылынъызда олса керек, XIII асырнынъ экинджи ярысында Мысырда акимият Кърымдан чыкъма шу йигитлернинъ эллерине кече (тарихта олар мамлюк адыны ташыйлар). Мамлюклернинъ арбий ёлбашчылары Бейбарс, Солхаттан чыкъма оларакъ, озьони султан илян эте. Алтын Ордунынъ эсарет зорбалыгъына даяналмагъан пек чокъ кърымлы андан Мысыргъа къача. Мысыр топрагъында кърым-тюрк (къуман) тили ве эдебиятынынъ инкишафы ве чечекленюви иште, шу вакъыт башлай ве учъ асырдан зияде девам эте.

«...Шимдики Кърым, Къазан, Оренбург татарлары арасында Батыйнынъ аскерлеринден яратылгъан бир адам тапылырмы экен? Шимдики татарлар Батыйдан эвель шу ерлерде яшагъан, руслар киби Батый тарафындан эзиетленген къабилиетлернинъ эвлядларыдырлар. Кельмешек баскъынджыларнынъ эписи гъайып олды-

лар, къулгъа чевирильгенлернинъ шиддетлериле къырылып ташландылар». (Н. Г. Чернышевский. «Фельсефий эсерлери сечими», М. 1938 с.)

Лякин ягъмаджы монгъоллар ве олар тарафындан енъильген къабилелер арасындаки фаркъны абайламаюв, бесе-белли, кимнинъдир макъсадына мувафыкъ эди. Эзиетленгенлер «татар» адыны озълери алмадылар, оны оларгъа япыштырдылар. «Алтын Орду» мейдангъа кельген сонъ Къараденъиз боюнда, Кавказда, Орта Асияда яшагъан бутюн тюркий халкъларны Русиеде «татар» дее адландырдылар. Русие дженюбиндеки тюркий тилли эалинен славянлар арасында гъарез зиддиет къозгъамакъ ичюн бундан биревлер усталыкъле файдаландылар. Улу рус тарихчылары Н. М. Карамзиннинъ, С. М. Соловьёвнынъ, В. О. Ключевскийнинъ китаплары чокъ йыллар девамында нешир олмагъанлары да, зан этсек, бунынъ файдасына япылгъан мисаллернинъ бири олса керек. Акс алда замандашларымыз тек кечмиште юзь берген къавгъа-душманлыкъларны дегиль де, баба-деделеримиз достлукъ деген шейни не дереджеде къыйметлегенлерини, бири-бирлерине ярдымгъа ашыкъкъанларыны да билир эдилер. Мунасебетлер о дереджеде сыкъ эди ки, славянлар иле тюркийлернинъ къанлары асырлар девамында къарышып кельди ве алемге бир чешит фамилиялар, адлар берди. Оларнынъ дженк мейданларында тѣкулип кельген къаны 1224 сенеси Калка озенинде де, яни Азов бойларында пейда олгъан монгъолларгъа къаршы кърымлылар иле русларнынъ бирликтеки чыкъышларында да къарышты...

Кърымлылар сонъра Русие девлетине тарихнынъ энъ телюкели вакъытларында аз ярдым косътермедилер. Сѣз сырасы, 1480 сенеси, Алтын Орду ханы Ахмад, Польша къыралынен тиль бириктирип, русларны онъа текрар алым тѣлемеге меджбур япмакъ ичюн, Рус девлетининъ сынъырларындан ичери сокъулгъанда рус падишасы Иван III Кърым ханындан ярдым сорады. Кърым ханлыгъы мураджааткъа джевабен Польша аскерлерининъ огюни деръал кести. Ахмад ханнынъ мерамы чултутмады ве кери къайтты. Кърымлылар не ичюн ярдымда булундылар? Рус, поляк депми? Меселе адалетлик акъкъында кеткенде, олар миллет айырмадылар. Юкъарыдаки мисаллерде исе Ахмад хан иле Польша къыралы биревлернинъ девлетине козь аттылар, оны талап аладжакъ олдылар. Вакъыты кельгенде айны шу кърымлылар Польша аскерлерининъ сафларына да кечип дженкклештилер, чюнки оларнынъ топрагъына да телюке кельди. (Славамир Серецкий. «Амулет великого хана»). Тевтон орденининъ аскерлери Польша-Литва-Рус ордулары тарафындан сарымгъа алынып, ѳкъ этильген 1410 сенесининъ намлы Грюнвальд урушында да кърымлылар бу ордулар сафында къарамане дженкклештилер.

«1502 сенеси Кърым ханы Менгли-Гирей Алтын Ордуны бутюнлей дармадагъын этип, бунынъле Кърымны монгъоллар эсаретинден эбедий азат этти. Бунынъ нетиджеси Русие девлетининъ илеридеки инкишафына мусбет тесир этмей къалмады».¹

Бир мисаль даа. 1648 сенеси Польша гетманы Потоцкий Украина топрагъыны забт эткенде, Богдан Хмельницкий Кърым ханына ярдымгъа мураджаат этти. О девирде ханнынъ озю де денъизден ягъып кельген тюрклернинъ уджюмлерини зарзорнен къайтармакъта эди, бунъа бакъмадан о Б. Хмельницкийге сераскер Тогъайбейнинъ команданлыгъы алтында кыркъкъ бинъ атлы аскер ѳллай... Тарихымызнынъ кетишатында юзь берген бойле мисаллерни даа чокъ девам этмек мумкюн эди.

Кърым Екатерина II тарафындан Русиеге къошулгъан сонъ, яни 1783 сенесинден башлап, озъ Ватанларыны терк эткен кърымтатарлары вира чокълаштылар, олар Тюркиеге, Добруджагъа кеттилер. Эм шу муаджирлик бир асырдан зияде девам этти. Иджрет бутюн аилелерни, бутюн бир койлерни ерлеринден калкътырды. Бу исе яхшылыкътан келип чыкъмады. Кърым койлюлери бир тарафтан, хусусий бей ве мырзаларнынъ, экинджи тарафтан, чар мемуруларынынъ эсаретлиги астында ах чектилер. А. И. Герцен «Колокол» журналынынъ 1861 сенеси декабрь 22-синде чыкъкан номеринде о акъта мына нелерни язды:

— Кърымтатарлары сонъки дженк вакъытында такъипленип башландылар. Союздашларынынъ (Кърымгъа — Э. А.) келип янашкъанлары акъкъында хаберни алгъан дакъикъалары Таврия губернаторы татарларны козетмек ичюн Евпатория уездине мемуру Максимовични юз казаккен ѳллай. Максимович койлерни талап, джезалап башлай, казаклар къадын-къызларгъа къылыналар, Тшей коюнде еди адамны къамчылап ольдюрелер. Сонъ олар, айны вакъытта ерли эалини, рус аскерлери мында кельгенлеринен бутюн татарлар кесиледжеклер, деп къоркъузалар...

...Лашкаревнинъ язып ѳллагъан къагъытында, — девам этиле макъаледе, — айтылгъаны киби, казак патруллер губерния бойлап кезгенде, татарларны душмангъа кечмек мерамындалар дее, къабаатлап якъалагъан сонъ, олардан къуртулма парасыны сорайлар, акси алда оларны хаин илян этелер, дениле... Къуртулма парасыны берип оламагъан я да бермеге истемеген озюни къабаатсыз сайып, такъ-

¹ К. Э. Восворт, «Мусульманские династии», (М., 1971 г.)

дирины юкъары мертебели ёлбашчынынъ адалетлигине багълай эди. Юкъарыда-киси десенъ, меселени чезмеге не имкян, не де вакъыт тапты, даа догърусы, о ят мезеплини акъикъатен де хаин сайып, ич бир чезим-делильсиз оны Кърымдан къувдырды...

Энди лаф сырасы кельгенде, айтайыкъ, «40000 десятин топрагъы олгъан, тах-ткъа садакъатле хызмет эткен, бабасы исе 1812 сенесининъ дженкинде татар пол-кына команданлыкъ япкъан» Мехмет-бей Балатуков да Кърымдан шойле сюргюн этильди.

Биз А. И. Герценнинъ къайдларыны къыскаъартып алдыкъ эм бунынъле окъуй-ыджыны шу мисальнен шашыраджакъ олмаймыз. Макъсадымыз не? Мен анджакъ ХХ асырнынъ башындан башлап, Кърымгъа Русие революцион арекети акъкъында хаберлер етип кельгени ве олар эзилип кельген эмеддар татарларнынъ юреклеринде чар укюмранларындан, хусусий бей ве мырзалардан азат олув ышыгъыны якъмай къалмагъанларына шубе догъурмакъ истемейим. Революция озюнинъ хусусий социаль-сиясий шараитлери муджиби Кърым ярымадасына Русиеге нисбетен бираз кечче — 1918 сенесининъ январында кельди. Кърымтатарлары оны буюк къуванч иле къаршылап алдылар. Лякин бундан асыл олгъан Кърым ишчи-койлю укюмети анджакъ етмиш беш кунъ яшады. Большевиклер немсе интервентлери ве акъ гвар-дияджыларнынъ фена тазыйыгъы алтында Кърымны терк этмеге меджбур олды-лар. Таврида Республикасы йыкъылды, без террор башланды.

В. И. Лениннинъ къардашы Дмитрий Ильич Ульянов 1919 сенесининъ март айына къадар мында буюк гизли иш алып барды. О, тасилли татар эрбапларындан бирликте большевик группасыны тешкиль этти. Группакъа Али Боданинский, Дос-мамбет Аджы, Селим Меметов, Сулейман Идрисов, Осман Халилов, Халил Тын-черов, Исмаил Арабский, Умер Тархан, Якъуб Тархан ве башкъалары кирдилер.

1920 сенесининъ башында Акъмесджитте РКП(б)нынъ гизли иш алып баргъан Кърым Округ комитетининъ эркъанында «Мусульман коммунистик бюросы» теш-киль олунгъан эди. Мезкюр тешкилят сиялы чыкъыш иле Кърым ярымадасында Врангель къурумыны девирмек ве Къызыл Ордугъа Кърымны без гвардияджы-лардан азат этювде амелий ярдым косътермекни огюне макъсад этип къойды. Теш-килят азалары сия топламагъа, дженкявер отрядларны тешкиль этмеге киришти-лер, лякин сиялы исъянгъа энъ кергин азырлыкъ кеткен бир арада гизли тешки-лят поручик Сурунининъ хаинлиги саесинде якъаланды. Онынъ алты реберине олжум джезасы укюми чыкъарылды, къалгъанлары каторгагъа ёлландылар.

Бу вакъытта намлы партизан командири Осман Деренайырлы тарафындан мейдангъа кетирилген Кърым исъанджы ордусынынъ татар полкы, врангельджи-лерни ёкъ этмек ичюн, Алушта ве Судакъ районларында куешти. М. В. Фрунзе 1920 сенесининъ ноябрь айында Ор къапыгъа уджум япты, Деренайырлы исе пол-кынен без гвардияджыларгъа аркъадан дарбе эндирди. Совет акимieti Кърымда артыкъ эбедий тикленди. Бутюнрусие Меркезий Комитети ве Халкъ Комиссарлары Совети 1921 сенесининъ октябрь 18-инде «Кърым Автоном Совет Социалист Респуб-ликасыны тешкиль этюв акъкъында» Кътарар къабул этти. Оны В. И. Ленин шахсен озю имзалады. О кунълери «Жизнь национальностей» газетасы мезкюр Къарарны селямлааркъ: «...Кърым республикасы — бу автоном укъукъларны мумкюн олгъандже пекитюв ве ерли халкънынъ кениш эмеддар кутълеси ичюн медений-икътисадий янъарувына тешеббюстир» — деп язгъан эди.

Конституция муджиби, Кърым АССРнинъ девлет тили оларакъ, татар ве рус тиллери къабул олунгъан эди. Бойлеликле Совет акимieti, чокъ асырлы тарихы девамында Алтын Ордунынъ зорбалыгъыны, тюрк султанларынынъ укюмран-лыгъыны Русие чарларынынъ мустемлекеджилик сийасетининъ гъарез фаджияла-рыны, без гвардияджылар ве эджнебий интервентлернинъ террорыны чекип кель-ген эзийетли кърымтатар халкъыны янъы омюрге бельсендирди.

Кърым эмеддарлары къыскаъ бир вакъыт ичинде буюк мувафакъиетлерге ириштилер. Кърым Автоном Совет Социалист Республикасы мемлекетимизде би-ринджи оларакъ Ленин орденле мукафатланды. Бу 1934 сенеси эди...

Амма вагонларнынъ такъыр-тукъурдысы алтында алла бильсин къайдадыр алынып кетильмекте олгъан адамлар кечмишни дегиль, оларны огде не беклегени-ни ойлайлар. Бельгисизликке узангъан ёлнынъ биринджи темель ташы исе та Ека-терина вакъытларында къойылып башлангъаныны оларнынъ ич бири шимди актылына биле кетирмей. Оларнынъ бабалары, агъа ве къардашлары, тувгъанлары джебелерде фашистлер иле куеште джан алып, джан берелер, озлерини исе «саткъын копеклер» адыле къайдадыр алып кетелер. Бунгъа янмазсынъмы? Азасы дженкте олмагъан бир Кърым татар къорантасы бардырмы, аджеба? «Ёлдакилер шу мудхиш арекетни хата деп сайды ве бабаларнынъ бабасы И. В. Сталин оны тез арада эшитип, тюзетеджегине, алайыны озъ тувгъан оджакъларына къайтарып кетиреджегине инанмакъ истей эдилер. «Къыйметли даий»ге мектюп язгъан аз олмады. Олар, эбет, кърымтатарларынынъ партизан арекетинде фааль олгъанлары-

ны яздылар. Оларнынъ бу фикирлерини дженк йылларында чыкъкъан аз неширлер исбатламагъан эдилер. 1943 сенеси Къараденъиз флотунынъ сиясий идареси тарафындан нешир этильген «Кърым» китабында: «...Лянетли «янъы тертип» астында инълеген кърымтатарларынынъ эксерieti немсе ягъмаджыларына къаршы туралар» — дениле. «Красный Крым» газетасынынъ 1944 сенеси февраль он секизде чыкъкъан номеринде, къаршылыкъ косьтергенлери ве партизанларгъа ярдым эткенлери ичюн «оларнен татар кою якъылды, юзлернен, бинълернен кърымтатары къатиль этильдилер», деген хабер басылгъан. Бинълернен кърымтатар даа джебелерде гитлерджилернен куреше эдилер. Дженк йыллары берильген малюматларда эфсаневий арбий асс, Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Амет-Хан Султаннынъ, Советлер Бирлигининъ Къараманлары А. Решидов, С. Сеитвелиев, А. Тейфукъ, У. Абдураманов ве Шан-Шурет орденлерининъ толу кавалерлери Б. Сеттаров, С. Абдураманов, Н. Велиуллаев, М. Караев ве М. Реизовнынъ, генераллар И. Булатов ве А. Гъафаровнынъ адлары аз аныълмадылар. Бу вакъытта оларнынъ ачлыкъ, сувсызлыкътан чекишкен къоранталарыны зифт къаранлыкълы сасыкъ вагонлар ичинде къайдадыр алып кетелер. Партизан отрядларынынъ командирлери ве комиссарлары А. Аединов, С. Менаджиев, М. Мамутов, Н. Билялов ве пек чокъ башкъалары «Халкълар бабасы»на ёлдан мектюп яздылар. Хатырлайым, партизан бирлешмелерининъ учътен эки комиссары, яни Р. Мустафаев иле М. Селимов кърымтатарлары эдилер. Кърым партизанларынынъ тек Дженкюбий бирлешмесинде учътен бир къысымы бизим семетдешлеримиз эдилер. Энди малюматларгъа риает этейик, о девирде Кърым АССРнинъ анджакъ 19,4 процентини кърымтатарлары тешкиль эткен исе, юкъарыда косьтерильген Къараманларымызынынъ сайысы бунъа нисбетен азмы, чокъмы?

Сюркюн этилювимизининъ бешинджи, алтынджи куню зинданны анъдыргъан вагонларда янъы кърымтатар йырлары догъды. Буларнынъ базылары даа яшайлар. Олар, акълы оларакъ, халкъ йырларына чевирилдилер. «Тувгъан Кърымым, санъа сагълыкънен къал демейим». «Вагон къапыларыны ачсанъыз», «Сен, аскер, не ичюн серт бакъасынъ?..» ве саирелернинъ мундериджелерини анълатмагъа аджет ёкъ, оны адлары айта.

Елумыз чокъ кунълер девам этти. Вагон копчеклерининъ такъырдысы мийлери мизни сарсытты. Мен козьлеримни юмсам, такъырдыны шимди де эшитем, дерсинъ, вагон мени кене сильките, гъычырдай... Сюркюн олунгъанларнынъ бир къысымы Сибирьге, Уралгъа, къалгъаны исе дженюпке, яни Орта Асиягъа джонеди.

«Улу дюменджи» эр шейге къанун уйдур, онда эр шей къанун муджиби ола... О бир адым аттымы, демек себеплери тапыла. Берия чанакъ яларлары акъылгъа яткъан ве ятмагъан джинаетликлери даа араштырып тапмайлар, Надинский, Козлов, Давыдкин, Луговой, Первенцев, Вергасов киби изыджылар исе шу аныда «совет интернационализми»ни инкишаф эттирювге шахсий исселерини къошмагъа бар къуветлеринен тырышып, корюнмез, лякин къудретли сымарышчы огюнде ялтакълыкъта ярышлашаракъ, иджат масалары къаршысына кечелер. Бунда оларгъа чокъ баш ёрмагъа аджет ёкъ эди, энъ муими-кърымтатарлары акъкъында лакъырды кетеми, къара бояны аямамалы. Адамларда шу халкъкъа нисбетен нефрет, кин къозгъап, бунынъле оларны шу «мудхиш залым татарлардан къуртаргъанларгъа» тешеккюр дуйгъуларыны догъурмакъ ичюн ёл косьтериджи китаплар, дерсликлер аджеле суретте чыкъарыла. Джебелерде къан тёкейткъан аскерлернинъ аилелери толу юк вагонлары даа ёлда кетелер, «СССР Тарихы» исе гъайрыдан азыла. Кърымда да менфаатдар шахслар кърымтатарларынынъ «вахший къыяфетлери» акъкъында бири-биринден къоркъунчлы эмиш-демишлер уйдурьп, даркъата башладылар. Бунъа мааллий радио ве матбуат аз иссе къошмадылар.

Эшелонымызны Мырзачёльде, Урсатьевск станциясында бошаттылар. Нал шекилини алгъан энишли-ёкъушлы къум ёлакълары та демирёлгъа янашып токътагъанлар. Оларнынъ устюни сийрек джансыз отлар къаплагъан. Кунешнинъ якъыджи нурларыннан гизленмеге бир терек ёкъ. Еллер меяны. Оларнынъ кучюле тёпеге котерильген къумлар юзюнге урула, козь ачтырмай.

Беклемеге эмир бердилер. Даа не япсынлар? Аскерлер автоматлары, сонгюли тюфеклериле демирёл кенары бойлап юре ве озъ эшгъалары, даа догърусы кучючик богъчалары янында топ-топ олып отургъан, сакъаллары бир къырыш оськен, урбалары чуллангъан, кир-кифоз олгъан адамларгъа опке иле бакъып алалар. Хасталар чокълашты. Олар чуллар устюнде, я да догърудан-догъру къум устюнде инълеп яталар, сув сорайлар. Къартбабам да ёлда хасталанды, энди кимерде сандыракълай. Анам иле битам онынъ къаршысындадалар, тосатта бир онынъ юзюне къонгъан буюк ешил чибинлерни къувалар, ах чекелер. Вакъыт кече, адамлар аш-сувсыз, бир де-бир кимсенинъ мераметине тельмирип чекишелер. Бельки, шу къум энишлери артында оларгъа озълери ичюн чукъур къаздыраджакътырлар?.. Амма аселегъ бунынъ ичюн оларны та шу къадар узакътан кетирмез эдилер...

Тесадофтен эр кес джанланды, черелерни къуванч сарды. Мегер имамны анъ-

дыргъан ап-акъ сакъаллы, юксек тюз эндамлы бир къарт, тобугъынадже къумгъа баткъан йымшакъ чарыкъларыле дауушсыз юрип, бир айледен экинджисине кечерек:

— Артыкъ къасевет этменъиз, Сталин аркъадаш бизим мектубимизни алды. О бизни белягъа къалдырмаз. Кърымда Совет акимиятини мен мына бу къолларым иле къурдым. О адалетлидир ве къанунсызлыккъа ёл ич бермез. Даянып, умют этип отурунъыз... — деп, текарлай берди.

— Ана-аа, шу агитаторны алчын! — деген сес эшитильди. Офицер козьлерини къарткъа санчып аларакъ, этрафдакилерине мураджаат этип, — О, Сталин аркъадаш акъкъында не сандыракълады? — деп сорады.

— Оны макътай, — деди отургъанлардан бири.

— Макътаймы? — йылмайды офицер. — Онынъ насыл макътагъаныны анда анълармыз.

Эки аскер къартнынъ тирсеклерине япышты ве оны чеккелеп, къайдадыр алып кеттилер, бир даа оны корьген олмады.

Ниает, акъшам эзаны якъынлашкъанда, араба такъырдысы эшитильди. Кельген арабалар къарардан зияде юксек, эки копчеклилер. Кърымда бойлесини ким корьген? Олар бизни даа узакъкъа, Мырзачёль адыны ташыгъан ярысахра чёльнинъ теренлигине алып кетмектелер. О вакъыттан берли тюшюнем, яры къум, яры туз ерлери батакълыккъале алмашып баргъан бойле бир топракъ артыкъ бир ерде олмаса керек. Визни «Баяут» къасабасында, этрафлары яры-ярыгъа къум обаларыле сарылып алынгъан, диварлары сыдырылып тюшкен ве ким бильсин не вакъыттан берли адам затыны корьмеген къульбелерде ерлештирдилер. Мында чибинлер къайнай, акъшамдан сонъ исе чиркийлер тынчлыкъ бермей. Бираздан адамлар исал ве сытма хасталыкъларыле къырыла башладылар.

Танъ даа атмай, бригадир атына минип, къасаба бойлап долана. О эгеринден ич тюшмей, къамчысынынъ сапынен пенджерелерни, къапыларны къакъа, эр кесни ишке айдай. Оны даима НКВД хадими озгъарып юре, о да атлы. Бир кимсе, хасталанув айнеджилигинен ишке бармаюв мерамына къапылмасын, деп юрелер. Эр кес памукъ ызанларына чыкъа. Энди оларнынъ пек чокълары анда, памукъ сыралары арасында джан бердилер. Мырзачёль къыртышы янъы менимсельмекте эди. О даа «мааллий душман»ларнынъ кемиклеринен етерлик кубреленмеген, Кърымдан кетирмеге де сыра тюшти.

Мен кунъ бою хаста яткъан къартбаамнынъ янындам. Кимерде ава етишмей, къапыны ачам. Тыштан исе темиз ава дегиль, зиядесинен чибинлер, чиркийлер учып кирелер. Мен къартбаамнынъ мангълайына юзбезд сылатып къойгъан сонъ, босагъагъа чыкъам, баягъы вакъыт ёлгъа тикилип турам. Ондан арабалар къатнай, олюклерни алып кетелер. Къасырлар астындан мевталарнынъ сияргъан-мораргъан аякълары корюне. Олар буюк, кучюк ве зияде кучюклер. Келип тюшювимизнинъ ильки кунълеринде балалар олип башладылар. Меним яшдашым, беш яшлы Мидат аля даа козьлерим огюнден чекильмей. О, къарнына япышкъан алда пол устюнде юварлана, бараджакъ ерини тапамай, зайыф сесчигинен: «Анамны... Анамны чагъырынъыз...» — деп ялвара. Биз, онынъ башы уджунда топлангъан балалар исе, Мидатнынъ анасыны къайдан къыдыраджагъымызны бильмеймиз. О эвине пек кеч маальде къайтып кельди ве тувгъан сабийининъ джансыз беденини корьди...

Къартбаамнынъ алы да кет-кете мушкюллешти. Бир кунъ саба бригадир къапымызны къатты къакъты. Битам онынъ къаршысына чыкъып къоджасынынъ фена вазиетте олгъаныны айтты, я озюне я да къызына къарт иле къалмагъа мусааде сорагъан арада, аты устюнде анда-мында силькинип, НКВД хадими пейда олды:

— Мен шимди сизинъ экинъизни де ойле бир ерге ёлларым ки, андан якъын вакъытта къайтып кельмезсинъиз, — деп джекирди о. Эм шу хадим ялан сёйлемей эди, чюнки бир даа къайтып кельмегенлер чокъ олды. Колымадан, Магадандан арткъа ёл ёкъ.

Биз къартбаам иле кене экимиз къалдыкъ. Бираздан онынъ алы осаллашты. О манъа нелердир айтаджакъ олып юткъунды, амма чаресини тапмады. Тили, дерсинъ, шишкен де, агъызы ичинде айланып оламай. Башы ястыкъ устюнден тая, эллери чаршафнынъ кошесини топлая берип, оны топач этти. Не исе сув истеди. Онъа даа тынып етиштиремеген бир мешребе быланчыкъ арыкъ сувы кетирдим. Мешребенинъ агъызы онынъ тишлерине барып ура, сувы бойнундан ашагъы тёкюле. Чаресизлигине ынджыныр экеним, къартбаамны къучакълап агъладым. Башымда, бельки къомшуларны чагъырмакъ керектир, дегер фикир догъды. Мен ондан къачындым, чюнки къомшуларымызнынъ бизге нисбетен якъкан яман мунасебетлерини хатырладым. Сонъра, осип буюген вакъытымда виджданым мени азаплап турды: олеяткъан къартбаама адамларны не ичюн чагъырмадым аджеба, бельки олар онынъ джаныны къуртарыр эдилер, деп тюшюндим...

Озбекстангъа келювимизнинъ ильки айында къыркъ бинъден зияде кърымтатары олды. Эм бунынъ шойле олмасында мааллий залининъ сюргон этилген

халкны озюнинъ шахсий душманы оларакъ къабул эткени аз роль ойнамады. Айны заманда оларны да аңламакъ мумкюн эди. Кърымтатарларына къаршы юрютылген пропаганда мында да къавий конвейерге къююлгъан экен. Бутюн бир халкъ акъкъында зорбалыкъ акты кечирильди. Онынъ не ичюн сюргюн этильгенини ерли эалиге насылдыр аңлатмакъ, уйдурма делиллер кетирмек керек эди. Даа догърусыны айтаджакъ олсакъ, шу истибатлыкны къанун къалыпына кирсетмек зарур эдилер.

Сургюн этильгенлернинъ эшелонлары Орта Асиягъа даа етип кельмейлер, республика, областлар ве районларнынъ агитаторлары ерли халкъ арасында адже-ле суретте «аңлатувларгъа» кириштилер. Оларгъа ватан хаинлерини кетире эмиш-лер. «Сизинъ бабаларынъыз, агъа-къардашларынъыз, огъуллерынъыз фашистлер-нен дженклекшен бир вакытта булар...» Иште, бойле лакъырдыдан сонъ дженкте тувгъанлары эляк олгъанларнынъ кетирильген адамларгъа мунасебетлери даа насыл оладжакъ? Оларнынъ «хаинлер»ге нисбетен нефретлери олмазмы?

Ерли эалининъ бундан козылери ачылмасына аз вакыт талап олунмады. Юз-лернен сакъат, къолсыз я да аякъсыз аскер джебаден кокюслеринде орден ве ме-даллеринен къайтып кельди, озъ аналарыны, къадын ве балаларыны араштырып тапмагъа меджбур олдылар. Тувгъанларыннынъ пек чокълары исе энди алемден кечкен эдилер. Озбеклер мудхиш адалетсизлик юз бергенини иште, о вакыт аңлай башладылар. Бундан сонъ олар кърымтатарларынен сонъки пите парчасы-ны, сонъки авуч юзюм къурусы я да джевизини пайлаштылар.

Мына шимди, шу фаджиалы къыркъ беш йыл кечкен сонъ да, Орта Асиягъа кетирильген кърымтатарларынынъ там догъру сайысы ашкар олунмады. Озбек-стан ССРнинъ о вакыттаки джемаат тертиби боюнджа сабыкъ министр муавини генерал М. Бегловнынъ доклад къыгытында, мезкур республикагъа эсасен къарт-къурттан, къадын-къыздан ве балалардан ибарет 151424 адам кочюрильгени языла. Узакъ ёлда олген ве къачакъ дее атылгъан я да керектен де къачкъан бу джед-вельге кирмеди. Эшелон токътагъан ерлерде сув кетирмеге истеп, ким де-ким вагон-дан мусаадесиз чыкъса, къоруйджылар тарафындан сёзсиз окъкъа тутула эди.

Невбет артыкъ гъалиплерге кельди. Гъалебе кунюнден сонъ энди оларны сюр-гюн эте башладылар. Олар джебаелерден къайтып кельген саати махсус комендату-ралар джедвеллерине кирсетильдилер, олар да эр кеснен берабер ай сайын «им-загъа» къатнамагъа, бельгилген райондан, сынъырдан бир адым биле четке че-кильмегенлерини тасдикъламагъа борджлу эдилер. Тюневинки аскер, кокюсиндеки мукаяфатларгъа Советлер Бирлигининъ Къараманы олгъанына бакъмадан, автома-тик суретте «хаин» олды. Буннынъ ичюн ялынъыз кърымтатары олып догъув къафи эди. Шу укъукъсыз кърымтатарлары арасындан дёрт генерал, сексенден зияде пол-ковник ве юзден зияде подполковник, пек чокъ сайыда кучюк дженкьер офицер чыкъты. Не дейджексинъ, Кърымда арекетте олгъан Ордугъа алынмай къалгъан татар эалисининъ он докъуз проценти уйкен яшлы адамлары я партизан, я да гизли тешкилят азасы олды ве гитлерджилерге къаршы амансыз курешти. Олар Ватан имаesine къалкъып, джебаелерде эляк олгъан йигирми алты бинъ эм де оккупация девиринде фашистлернинъ джеза экспедициялары саесинде къырылгъан он эки бинъ къабаатсыз кърымтатары да хаин илян этильди. Кърым шеэрлерининъ меркез мейданларында ве койлерде эляк олгъанлар хатиресине тикленген абиделерге биле оларнынъ адлары язылмады. Эр шей ве эр кеснен берабер адлар да сургюнликке огърадылар. Кърымтатар языджыларынынъ эксериси дженк башында къалемлери-ни сылагъа алмаштырдылар. Олар фашистлернен батырларджасына курештилер ве чокълары эляк олдылар. Он эки языджы, яни о вакыттаки кърымтатар языджыла-рынынъ аман-аман ярысы Ватан ичюн шейт кетти.

СССР Юкъары Совети Президиумынынъ 1956 сенеси апрель 28-де «Улу Ватан дженки девиринде сургюн олунгъан кърымтатарлары, балкларлар, тюрклер СССР граждандлары ве курдлар, хемшидлер эм де оларнынъ аилелери устюнден махсус кочюрюв боюнджа сынъырлавларны алып ташлав акъкъында»ки Ферманы къабул олунгъадже сургюнликте кечкен он эки йыл девамында 400 бинъ татарнынъ эр учюнджиси эляк олды. Зан этсем, совет халкъына ким ве кимге нисбетен вахший-лик япылгъаныны ачыкъ ве ар-намуспен айтмагъа вакыт кельди. Кърымтатарла-ры: ветеранлар ве оларнынъ тувгъанлары озълери акъкъында акъикъатны бильмек истейлер. Яшлыкъ умумен баба-деделерининъ арекетлерини олгъаны киби акс эткен эсерлерни бир ютум тазе ава киби беклей. Амма Кърымнынъ оккупация девиринен багълы вакъиалар аля даа объектив айдынлатылмай.

А. Приставкиннинъ «Ночевала тучка золотая...» серлевалы повести дюнья юзю коръгенине къадар он йыллар кечти. П. Павленконынъ 1947 сенеси нешир этильген эсериле къыяс этейик. Эки языджы эки чешит дюньябакъыш. Къабаатсыз адамла-рыннъ вахшийликке сургюн олувлары ве оларнынъ догърудан-догъру олюмге укюм этильгенлери киби айны бир чешит вакъиада А. Приставкин фаджианы, экинджиси исе «бахт»ны коре. И. Вергасов «Кърым дефтерлери»нде шу дереджеге бара ки, атта

озюниъ дженкявер селядашы Бекир Османовны тюрк джасусы япа. Албу исе экиси Кърым дагъларында партизанлыкъ япкъанда, берабер разведкагъа аз бармагъандырлар. Иште, шу «языджы» Бекир Османовнынъ адыны биле денгъиштирмей. Бойлелери кърымтатарнынъ шаныны къатрангъа боялавдан ёрулмакъ бильмедилер. Мегер сёз Кърым партизан арекети акъкъында кетер экен, кърымтатарына менсюп фааль гизли тешкилят азаларынынъ адлары я ангълмай, я да руслаштырылып языла.

Мисаль истегенинъиз къадар: Акъяр-Балыкълава партизан отряды разведка группасынынъ башы Сейдали Агъаевнинъ ады-ёлу С. Агеев, Шималий бирлешменинъ он едиджи партизан отряды разведка группасынынъ башы Сейдали Къуртсеитов — С. Курсаков, Акъмесджитте энъ буюк гизли тешкилятынъ етекчиси Абдулла Дагъджы-Дядя Володя (гизли ады) кете. Башкъа тешкилят ёлбашчылары Алиме Абденнаова иле Асие Аметованынъ адлары Аня иле Ася олалар. Кърым партизанлары шаркъий бирлешмесининъ комиссары Рефат Мустафаев — Лагутин оларакъ аныыла. Шу джеделъни даа узатмакъ мумкюн эди. Кърымда олгъанда: оккупация девиринде фашистлер кърымтатарына пек зийи мунасебет беслеген ве оларгъа зиян кетирмеген эмиш-демишлерни эшитип, джанынъ агъыра. Фашистлер Багъчасарайгъа аякъ баскъан дакъикъасы онынъ меркезий мейданында секиз адамны асмагъан эдилерми? Мына оларнынъ адлары: Юсуф Таиров, Абла Ибраимов, Лютфие Аединова (о даа он учъ яшында бир кызчыкъ эди), Халил Османов, Алим Къуршунов, Юнус Фетиев, Усеин Джеппаров, Мамут Аметов. 1941 сенесинден фашистлер бу шеърден къувулгъангъа къадар анда 350 кърымтатар коммунисти, партизан ве гизли тешкилят азасы асылып-кесильди. Буларны джеллятларнынъ озълери кинолентагъа чыкъарып, козьлерини къоркъузмакъ ичюн залиге нумайыш эттилер. Онларнен кърымтатары Алуштада, Демирджи озенининъ ялысында, шу къадаы Кастель дагъынынъ этеклеринде къатилъ этильдилер.

Кечкен 1987 сенесининъ июль айында, мемлекет ТАССнынъ хаберинде Кърымнынъ дагъ кысымында партизан районларыны сарып алгъан бутюн койлер якъылып, «джансыз зона» мейдангъа кетирилгенини бильдирди. Кърымда олгъан кърымтатарларнынъ черигинден зиядеси мына бу койлерде яшар эдилер.

Кърымтатарларыны эвель бильген ве мудхиш оккупация йылларыны оларнен берабер кечирген адам олар акъкъында яман фикирде олмаз. Кърымтатар аскерлериле ян-янаша дженклешкенлер де тыпкъы шай япарлар. Затен, мантыкълы фикир юрюткен, гражданлыкъ виджданыны гъайып этмеген адамнынъ тили кърымтатарына нисбетен яман тарафкъа бурулмаз. Эксерлет адамлар о мешакъталы вакъытта сусмагъа меджбур эдилер. Амма сусмагъа истемегенлер, адалет имаесине сёз къаткъанлар да олдылар. Вакъиагъа ар-намус, принципалликнен янашкъан бу адамлар чешит хызмет мертебесине мектюп яздылар. Матбуатта оларгъа сёз юрютмеге имкян бермейджеклерини яхшы биле эдилер. Кърымтатарлары бу алидженап адамларны хатырларында эбедий сакъларлар. Сабыкъ партия хадими С. Писарев КПСС Меркезий Комитетине, шахсен Брежневге мектюп язды. Бунынъ ичюн оны джезаладылар, яни узакъ муддет асабийлик хастаханесинде «тедавийледилер». Нухасы къол-къолдан юрьген онынъ мектюбинден мен ильки кере, кърымтатарларынынъ фаджиалы такъдирлери ичюн Кърым партизан арекетининъ сабыкъ команданы Мокроусов иле комиссары Мартыновнынъ гъарезли роль ойнагъанларыны анъладым. Булар Кърым партизанларынынъ акъланмайджакъ къурбанлары ичюн месулиетни ерли эалининъ устуне аткъарып, озълерини акъламагъа тырыштылар. С. Писарев озъ мектюбинден, бутюн бир халкъ хаин олмаз, деген фикирни исбатлайджакъ олды.

Сюрюн олунгъан халкъларгъа нисбетен адалет талап эткен языджы А. Костериннинъ, генерал П. Г. Григоренконынъ такъдирлери де тыпкъы шойле олды. Григоренконы ахыры-сонъу мемлекетимизден къувдылар. Я академик А. Д. Сахаров? Оны шимди бильмеген кърымтатары бармы, аджеба? А. Твардовский, Къ. Къулиев?.. Олар да озъ иджатларында бу мевзудан четлешип оламадылар. Теэссюф ки, бойле адамларнынъ укуметке язгъан мектюплерини бильген аз.

Бир къач йыл эвельси анамны Кърымгъа алып бардым. О мангъа тувгъан Къутлакъ коюни косьтермеге чокътан авесленген эди. Кой Судакътан ойле пек узакъ дегил. Чокъ йыллар девам эткен асретликтен сонъ тувгъан ерингъе кельсенъ, эджанланасынъ.

Кечкен акъшам кок гудюрдеп ве шемшек чакъып ягъмур къопкъанен къуйып ягъды. Шимди кунеш орталыкъкъа нур сача, топракъ узеринден енгиль був котериле. Сокъакъ бизни эгерни анъдыргъан эки байыр арасына алып чыкъты. Бир вакъытлары бу ер мезарлыкъ эди. Анам мында комюльген якъын тувгъанларымызнынъ адларыны бирер-бирер айтып кете. О тесадюфтен токътады, чырайы апакъ кесильди. Козълеримни онынъ назары тюшкен ерге тиктим. Мегер огюмиздеки сокъакъ устуне адам кемиклери тепип чыкъкъан. Анълашылды, мезарлыкъ бульдозер иле тегизленген, ягъмур исе топракъны ювып, кемиклерни мейдангъа

чыкьаргъан. Дешет, барем шу манзара козьлеримизге илишмегейди. Къаршымызда бир топ чыпакъ баджакъ бала, омузларында алетлеринен балыкъ, кобелек авына кетмекте эдилер. Олар шенълер, сызгырып, адам кемиклери устуне басып кеткенлерини дуймайлар.

Бу манзара манъа А. Вознесенскийнинъ «Эндек» поэмасындан базы сатырлары хатырлатты. Бульдозер тегизлеген мезарлыкълар, къардашлыкъ къабирлеринде къазылгъан эндеклер, Русиенинъ уруш мейданларында тикленген абиделерининъ дарма-дагъын этильмеси айны шу вахшийликнинъ бугъумлары дегилми?.. Буларны озъ козьлерингъе корер я да сатырларда окъур экенсинъ, юрегинъ тырмалана. Я, мераметлик, джумертлик, бирининъ дердине янув киби ис-дуйгъулар къайдалар, деген фикирге къапыласынъ. Кърымтатарларынынъ (эм янъгъыз оларнынъ дегиль) мезарлыкъларыны акътармагъа ким укъукъ берди? Кърымнынъ кечмишине аит абиделерни ёкъ этмеге, кърымтатар маарифчилерининъ китапларыны якъмагъа кимнинъ къолу барды? Ватан деген шейни насыл этип анълатмалы, аджеба? Башкъа ерлернинъ авасы, от-оленлерининъ ве чечеклерининъ къокъусы, сувынынъ лезети бизге даима башкъа олып коруне. Ватаннынъ ана дее адландырылувы нафиле дегиль. Адам зат анасына ынтылмасы? Кърымда — бизим тамырларымыз. Тамырсыз ич бир халкъ яшап оламай. О, онынъ кечмиши, тарихи ве абиделери асыл олгъан медениетидир. Ерли зали Кърымдан кочюрильген сонъ онынъ анда къалгъан тамырларыны ёкъ этювге исрарлыкънен киришилди. Амма кърымтатарларынынъ тамырыле асылар девамьнда ян-янаша яшагъан башкъа халкъларнынъ тамырлары да бир-бирлерине узвий багълы экенини унуттылар. Бир тамырны экинджиisini яраламай сувырып чыкьармакъ олмас.

Сталинизмнинъ идеологиясыны ве амелиятыны укюм эткен КПСС XX съездининъ къарарлары кърымтатарларынынъ юреклерине умют ашладылар. Эм акъыкъатен де, арадан бир йыл кечер-кечмез СССР Юкъары Советининъ сессиясы чеченлернинъ, ингушларнынъ, къалмыкъларнынъ, къарачайларнынъ, балкъарларнынъ автоном республикаларыны гъайрыдан тиклев акъкъында къарар къабул этти, оларны къувулгъан ерлеринден ватанларына къайтара башлады. Бойлеликле бу халкъларнынъ узеринден саткъынлыкъ деген уйдурма къабаат алынып ташланды. Мезкюр къарарда адлары биле анъылмагъан кърымтатарларынынъ, месхетиялы тюрклерининъ ве Волга бою немселерининъ юрек аджджысыны насыл анълатырсынъ? Шимди шу вакъытлар хусусында бойле тарифлейлер. Айткъанларына коре, сюрگون олунгъан халкъларнынъ такъдирлери музакере олунгъан сессия вакъытында лаф кърымтатарларына келип къадалгъанда, Н. С. Хрущёв: «Эки дане татар автоном республикасынынъ олуды макъсадгъа мувафыкъ дегиль» — деген. Татарнен кърымтатарны бир этюв, улу мемлекетнинъ ёлбашчысы тарафындан оларнынъ арасындаки фаркъны бильмеюв семетдешлеримиз ичюн фаджиагъа чевирилди. Акъибетте оларнынъ Ватан асретлиги бу кунге къадар девам эте.

Кърымтатарларнынъ мусавийликни гъайрыдан тиклев ичюн арекетлери миллий меселенинъ умумен ве айрыджа анълавнынъ лениндже принциплеринден ич четлешмеди. Иште, бунунъ ичюн де оларнынъ арекети башкъа миллет векиллерининъ арасында итибар къазанды. Онынъ кетишатында руслар, украинлер, озбеклер ве башкъа миллетлерге менсюп адамлар да фаалъ иштирак эттилер. Олар кърымтатар векиллеринен берабер Москвагъа къатнады юкъары девлет органларына озьлерининъ адларындан мектюп ёлладылар. Кърымтатарлары Кърымнынъ къайтарылмасыны талап этерек, КПСС Меркезий Комитетине, Меркезий Комитетнинъ Сиясий бюросына ве СССР Юкъары Совети Президиумына 1956 сенесинден берли мураджаат этип келелер. Деерлик бутюн уйкен яшлы зали тарафындан имзалангъан мураджаатларнынъ, хусусий мектюп ве бильдирювлернинъ сайысы бугунге къадар юзьлернен бинъни тешкиль эте. Айны вакъытта бу меселеге дургъунлыкъ нефесинен яшагъан Озбекстан партия ве совет органларынынъ векиллери КПСС Меркезий Комитетине ве онынъ Сиясий бюросына кърымтатарларынынъ сюрگون олунгъан ерлеринде «темеллешкенлери» акъкъында эсассыз делиль ве изаатларны биле туруп ёлладылар, халкънынъ вазиятини къыйыштырып косьтермеге тырыштылар. Мааллий партия ве совет органларынынъ «интернационалист» сиясетчилери кърымтатарларынынъ меджубий яшагъан ерлеринде темеллешмелери ичюн «идеология ишлери»ни къуветлештирюв боюнда комплексли тедебирлер ишлеп, амельге кечирдилер. Бу сой тедебир тешеббюсчилери халкънынъ асыл вазиятинден узакъ олгъан малюматны юкъары мертебелерге еткизип турдылар. Рашидовларнынъ, Адыловларнынъ «мувафакъиетке иришюв» уйдурмалары иште, шу девирде энъ юксек нокътасына етти. Бугунъ матбуаттан Фергъана вакъиаларыны окъур экенмиз, джемаат фикирини алдавынынъ неге кетиргенини амельде коремиз. Мына бу шараитлерде озъ тарихынен асыларнынъ терен кечмишине далгъан, девлет ве озьлюк медениетине малик олгъан кърымтатар этник умумийлиги йылдан-йылгъа ёкъ этилип келинди.

Кърым областынынъ ёлбашчылыгъына кельсек, о бутюн кечкен йыллар дева-

мында анджакъ бир макъсадны — Кърымны Русие меркезинден ве Украинадан кочирилип кетирилген адамлар эсабына тездже толдуруп, анда кърымтатарларына артыкъ ер къалдырмамакъ мерамыны кутти.

Кърымтатар языджыларына, медениет хадимлерине, о я да бу санаат векиллерине Кърым, Къараденъиз деген сёзлерни, Кърым шеэрлери ве койлерининъ эски адларыны озъ иджадларында къуullanув ясакъ этильди. Иште сизге парадокс: языджылар, чешит миллетнинъ векиллери окъуйджыгъа озъ ватанына, тувгъан улкъесине, догъып оськен оджагъына, ерине севги ашлагъан бир вакъытта кърымтатар языджысыны бунунъ аксини япмагъа меджбур эте эдилер. Мевджут вазият, эбет, оларнынъ иджадына яман тесир этмей къалмады... Эр анги наразылыкъ зоракый бастырыла эди.

1967 сенеси сентябрь 5-те СССР Юкъары Совети Президиумынынъ «Кърымда яшагъан татар миллетине менсюп гражданлар акъкъында»ки Ферманы чыкъты... Кърымтатарлары бу Ферманынъ черик асыр бекледилер. Онда оларнынъ устюнден Сталин юклеген къабаатны алып ташлагъанларындан да гъайры, «Эвель Кърымда яшагъан татар миллетине менсюп гражданлар ве оларнынъ аилелери СССРнинъ бутюн гражданлары киби чалышув ве паспорт режими акъкъында арекеттеки къанун муджиби Советлер Бирлигининъ бутюн территориясында яшав укъукъындан файдалана бильгенлери анълатылсын» — деген ве бир бакъыштан, пек муим мадде де косътерилген эди. Якин халкънынъ къуванчы тез арада бозулды. Со-нъра анълашылгъанына коре, мезкюр ферман озъ ватанларына къайтмагъа истеген семетдешлеримиз ичюн дегиль де, кърымтатарларыны къабул этмеге истемеген Кърым акимieti эм де кърымтатарларыны сюргюн олунгъан ерлеринде эбедий багълап, Мубарек бошлукъларында «миллий регионлар»ны яратув шекилини кутъкен мааллий Рашидов чанакъяларлары ичюн мейдангъа кетирилген. Ферман иле бир вакъытта СССР Юкъары Совети Президиумынынъ «1956 сенеси апрель 28-де чыкъаргъан Ферманынынъ 2-нджи маддесини къуullanув тертиби акъкъында» Къарары да чыкъты. Бу эсаста кърымтатарлары ичюн хусусий паспорт режими бельгиленгени ве олар устюнден алынып ташлангъан къабаат джезанынъ девам этмесине тесир япмагъаны текрар тасдыкълана. Мегер эвельки ферманлар кърымтатарларны умумен къабаатлы сайса, бу сонъкиси тюзетюв кирсетип, халкъны къабаатламай, амма эписини джезалы олып къалмагъа меджбур эте. Ватан асретлигинде чекишип, Кърымгъа кочъмеге ынтылгъан адамлар бу сонъки Ферманынъ юридик ийлесини бирден анъламадылар. Тертип къоруйджылар оларны анда 1956 сенеси апрель 28-де чыкъкан къанунле къаршылап алдылар. Оларнынъ сатын алгъан эвлери, эв алды бостанлары бульдозерлернен тегизленильди, бир чокъ аилелерни исе, машиналаргъа юклеп, Кърым черчивесинден тышкъа, ачыкъ чёл-лерге къар, ягъмур астына чыкъарып ташладылар. Бойлеликле кърымтатар халкъына нисбетен сталинизм зорбалыгъы экинджи кере, энди бизим кунълеримизде текрарланды, адамнынъ дегерлиги бир даа ашаланды. Иште, такъиплерге, азап-укъубетлерге даянмагъа артыкъ такъаты къалмагъан Муса Мамут озюни якъты...

Бир тарафтан, кърымтатарларына озъ Ватанларына къайтып кельмек ичюн сынъыр чекселер, экинджи тарафтан, Кърымны башкъа ерлерден кочюрилип кельген адамлар эсабына толдурмагъа чалыштылар. 1967 сенесинден 1976 сенесине къадар ялынъыз Украинадан беш юз бинъден зияде адам мында имтиязлар иле кочюрильди. Эм Кърымда, эм Озбекстанда тертип къоруйджы органлар бизлерге белли олмагъан инструкциялар, циркулярлар косътеришлер, чешит сой гизли ве гизли олмагъан мектюплер иле сиялаланып чалыштылар. Асылыны алгъанда, бу-лар кърымтатарынынъ дегерине къаршы догърултылгъан къанун топламы эди. Оларны иджат эткенлернинъ бир чокълары энди бу ярыкъ дюньядан чокътан кеч-ти, амма инструкциялары аля яшай, арекет эте ве оларны кутюв прокурорлар неза-ретинде булуна. Къягъыт кучю не къадар къуветли экен. Девлетимизининъ укъукъ-сызлыгъы мына бундан келип чыкъмадымы?

Энди биз ашкъарлыкъ девирине де етик. Шимди девлетимизни укъукълы япув макъсадыны кутемиз. Бельки, ишни бутюн гизли ферманларны, къарарларны, инструкцияларны, СССР граждандарынынъ миллий менсюплиги я да башкъа чизгилери боюнджа укъукъларыны эм де сербестликлерини сынъырлагъан башкъа сой актларны артыкъ бутюн алемге ашкъар этип башламакъ керектир? Бельки, оларны биз имзалагъан халкъара Пактларгъа, СССР Конституциясына зыт кельге-ни ичюн дердж этмек ве дергал лагъу япмакъ лязимдир? Илле бир сыра антисоциа-листик норматив актлар ве инструкцияларнынъ къабул олунгъаны себебинден кърымтатарларынынъ миллий-укъукъ вазияти бугунъ де ойле пек денъишмеди. Сюргюн этильген ерлерде булуwуwыннъ къыркъ алты йылы ичинде халкъ Орта Асия, Краснодар улкъеси ве Украинанынъ дженюби бойлап таркъалгъаны себебин-ден шу ерлерде айры этник группаларгъа чевирильди. Онынъ миллий тили, озьлюк медениети ёкъ олув телюкесине кельди.

Мемлекетке Сталин девиринден асабалыкъ къалма муреккеп миллий меселелер

арасында кърымтатарларнынъ такъдири ве умумен Кърымда келеджектеки миллий мунасебетлер кергинлешмекте. Бу меселе меркезий матбуат саифелеринде, популяр ве ильмий неширлерде анджакъ сонъки йылларда музакере олуна башлады. Кърымда шимди интернационаллик принципlerini тасдикъламакъ ичюн аз иш япылмай. Миллетлерара мунасебетлери объектив эсаста айдынлатувнынъ лекция-пропаганда иши вира кенишлетиле. Газеталарда 1944 сенесининъ майыс-июль айларында бутюн бир халкъларнынъ эсассыз сюрюн этильгенлер принципияль къыймет кескен Кърым тарихы боюнджа материаллар пейда ола. Мааллий радио ве телевидение бунъа эшиттирювлер багъышлай. «Кърым» адлы улькешнас дугъатыны яратув боюнджа ишлер алынып барыла. Кърымтатар тилини огренювге аит факультатив-лер тешкиль олуна ве саире. Къыскъасы, къримтатарларнынъ озъ Ватанларында миллий медениетлерини гъайрыдан тиклемелери ве илерилетмелери ичюн яваш-яваш шараитлер яратыла. Украина Компартиясы Кърым обкомында бу ишлерни координирлештирген миллетлерара мунасебетлер секторы тешкиль олунды.

Лякин пек чокъ шейни гъайрыдан тюшюнмек, талиль этмек керек оладжакъ. Биз Кърымда Совет акимиятининъ темелини тиклеген, Октябрь байрагъыны юксек котерип, куреш ве сынав йылларындан кечирип кельген адамларнынъ хатрасыны насыл тутамыз, бу да джиддий, анълы объектив къыйметни талап эте. Такъдири революцион кечмишнен багълы бир чокъ къримтатарнынъ ады унутылмасына, бугунъ де нумюне оладжакъ, такълид этиледжек адамлар акъкъында инденильме-гени телашландыра. Кърымда контрреволюция бутюнлей тар-мар этильген ве Совет акимияти тикленген сонъ партия ве укюметнинъ кърарарыле Акъмесджитте, Пушкин сокъагъында ерлешкен сабыкъ Семинар багъчасында акъгвардияджылар тарафындан къатиль этильген граждан дженки кърараманларына абиде тикленип, устюнде къримтатарджа ве русча: «Мында РКП(б)нинъ Кърым Округ Комитети янындаки мусульман коммунист бюросынынъ азалары: Мидат Рефатов, Мурад Решид Асанов, Асан Иззет Урманов, Евгения Лазаревна Жигалина, Абдулла Мустафа Баличиев дефн этильдилер» — деген сёзлер оюлып язылгъан эди. Фашистлер бу абидени ёкъ эттилер. О дженктен сонъ гъайрыдан тикленильди, лякин устюндеки язылары: «1918—1920 сенелери Совет акимияти ичюн эляк олгъан кърараманларгъа Акъмесджит шеэри комсомолларындан» — деп тюлендирилди.

Бир мисаль даа: Кефедеки улькешнасылкъ музейининъ килитли магъазында кыркъ йылдан берли къыйметли деп сайылгъан экспонат сакълы тура. Оны, ким-гедир, косътерюв къатиен ясакъ этильди. Бу экспонат Судакъ комбинатынынъ подвалларындан бирининъ къапысыдыр. Гитлерджилер оккупациясы девиринде комбинат бастырыкъ оларакъ къуланылды. Судакънынъ гизли тешкият ребери Мамеди Эмир Усеин 1943 сенеси август 14-де джежаланув арфесинде озъ къанынен бу къапы устюнде къатиль олунгъан ватанперверлернинъ адларыны язды. Иште олар: «С. Амет, С. Османов, К. И. Исмаил, Л. К. Кучук-Амет, Амир А., Амет И., А. Адаш, Мамеди Эмир, М. И., Амет Н., Абан, Банада Ю., Иса». Судакъта исе: «Олар гестапо апсханесинде эляк олдылар» — деген язувлы абиде тикленди. «Олар» дегени ким? ТааджиПЛенесинъ, бир ад биле анъылмагъан. Бу бизим бугунъки: «Кимсе унутылмады, ич бир шей унутылмады» — деген мукъаддес шиарымызгъа уямы экен? Бу сёзлер къримтатарларындан башкъа эр кеске аит олса керек?

Бизге тирихий абиделеримиз хусусан зияде къыйметли. Виджданы олгъан эр бир совет адамы олар огюнде баш эте. Албуки Кърымда энди не къадар къыйметсиз архитектура абиделери ёкъ этильди. Оларны анъып кецеджек олсакъ, бир къач саифе азлыкъ этер. Келинъиз, ич олмадым шу къалгъанларыны сакълайыкъ.

Он йыллар девамында къримтатар яшларынынъ анъындан Кърымгъа севги рухуны силип ташламакъ ичюн сунъий шараитлер яраттылар. «Къримтатары» деген сёзнинъ озю «саткъын» сёзюне синоним олды. Мушкюль сынавалр атешинден кечкен, халкъ фаджиясынынъ бутюн яныгъыны ве адджысыны чеккен къримтатарларынынъ уйкен несили кечкен кунълер акъкъында яш несильнен ачыкъ лакъырды этмеге укъукълы дегильми?..

Кърымда козьге чарпкъан позитив денъишмелерни эсапкъа алып, шуны къайд этмекни ерли саям, шимди анда муреккеп процесслер зуур эте. Бир тарафтан, татарларнынъ Кърымгъа къайтарылуварлына ве оларнынъ социаль статусларынынъ гъайрыдан тикленилювине бир социаль адалетлик оларакъ бакъылып, джемаатчылыкъ арасында догъру сиясий ве ахлякий къыймет кесильсе, экинджи тарафтан, мезкур проблеманынъ «орътюк» олмасы ичюн эр шей япыла. Мына бу макъсад иле мында акъылгъа ятмагъан агротехника, санайы ве мелиорация къруджылыкъы алынып барыла. Ярым аданынъ бош къысымыны чет-буджакълардан кетирильген адамларле мумкюн олгъаны къадар сыкълаштырып толдурув тенденциясы аля девам эте. Эртеми, кечми, татарлар мында къайтып келеджеклер, деген фикир бир чокъ ерли сакинлерни телюкеге къоя. Бунунъ шойле олувуна ерли акимият органлары къабаатлы, чюнки олар эалининъ, келеяткъан къримтатарлар иле шимди мында яшагъанлар арасында чарпышувлар олмакъ мумкюн, деп козьлерини

кьоркьузалар. Бу эснада бири дигеринден устюн фена уйдурмалар даркьатыла, лафкьа енгиль-сепелектен инана кьойгъан ана-бабаларнынъ мийлерини татарларнынъ йыртыджылыгына, гуя бутюн славянларнынъ Кърымдан кьувулувыны талап эткенлерине ве балаларыны реин алгъанларына ишандыраджакъ оларар. Иште, балаларнынъ Кърымда «рус ве «кърымтатары» группаларына болюшкен алда не ичюн озьара дженк ойнагъанларыны бундан сонъ анъламакъ кучъ дегиль. Татарларгъа кьаршы догърутылгъан шу явуз агитациягъа кино да озь иссесини кьоша. Даа бираз вакыт эвельси телевидение Украина телевизион фильмлер студи-ясинда О. Тумановнынъ сценарийси эсасында режиссёрлар Б. Ниеберидзе ве С. Дуд-ка тарафындан чыкьарылгъан «Иванко и Поганин» фильмини балаларнынъ дикъкъатына тевсие этти. Фильмнинъ муэллифлери шуны яхшы билелер ки, эр шейни бильмеге ынтылув, эр шейнен меракъланув бала деген затнынъ кьанына синъген. Балалар миллий урбалардаки, адетлердеки, адамларнынъ озьара мунасе-бетлериндеки инджеликлерни пек дикъкъатле айыралар. Балалар уйкенлерининъ айткъанларыны мийлерине къавий синъдирелер, бу эснада «тербие» берген эмдже-тизелерининъ не дереджеде намуслы, медениетли, эйи тертипте экенлерини биль-мейлер. Бала не корьсе, не эшитсе, о онынъ тербиесине чалыша. Юкьарыда биз кьайд эткен фильмде исе балалар, аман-аман алайы Багъчасарайда ресимге алынгъан левхаларны, анджакъ хиянетлик япмакъ къабилиетиндеки кьрымта-тарларыны миллий урбаларында корелер. Бу сонъкилери исе бир-бирлерине ялынъыз: «Алчакъ!» я да «Алчакълар алчагъы!» — дее мураджаат этелер. Мезкюр фильм муэллифлери оглерине насыл макъсад кьойдылар, балаларда насыл ис-дуйгъу догъурмакъ истедилер, аджеба? Айтайым, шу кинолента татарларгъа кьар-шы, эльбет де, нефрет догъура. Бундан сонъ оны иджат эткенлерде адий ахлякъ дуйгъусынынъ барлыгына, истер-истемез, шубеленесинъ.

Я Сакъ районындаки Гаршино кой советининъ реиси Марченкода ахлякьнынъ зерреси биле бармы экен? Теэссюф ки, бойлелери Кърымда чокълар.

Сеитумеровлар аилеси Гаршино кьасабасындан эв сатын алды. Кьоранта Кърымгъа хаста баласынен кочип кельди, экимлер онъа икълим денъиштирмекни тевсие эткенлер. Кой советининъ реиси Марченко оларны язувдан баш тартты. Арадан бираз вакыт кечти дер экеч, сабий вефат этти Марченко исе, мефтаны коммеге ер бермейип, баланы сонъки укьукьындан марум этти.

— Баланы кьайдан кетирген олсанъыз, шу ерге алып кетинъиз, — деп дже-вапланды шу таш багърылы адам.

Юрек яныгылле азаплангъан ана-бабаны кьомшу кой советининъ реиси аджы-ды. Лякин мен дейджегим шу ки, япкъан шу вахшийлигинден сонъ да Марченко аля даа кой советине реберлик япа. Албу исе кьасабада вакъиадан хабердар ол-магъан бир коммунист ёкъ эди.

Ватанларына къавушмакъ истеп кельген кьрымтатарлары икътисадий кый-ынлыкълардан гъайры ерли мемурiet органлары тарафындан суный яратылгъан бир сыра башкьа проблемалар огюнде де ах чекелер. Кой советлерининъ эм де колхоз ве совхозларынынъ ёлбашчылары оларгъа эв саттырмайлар. Чокътан-чокъ чагъырувларгъа, кьоркьузувларгъа кьулакъ асмайып, озь эвини кьрымтатарына саткъан сакин шу анъде ватанперверсизликте къабаатлана. Кърымнынъ бир чокъ районларында укюм сюрген косьтерип муджиби, кьрымтатарыны ишке кьабул эткен ишханелер, район я да шеэр советине бир кьач бинъ рубле джореме тёлей.

1987 сенесининъ июль айында «кърымтатарларына менсюп шахсларнынъ ко-терген меселелер комплексини бакъмакъ ичюн» Девлет комиссиясы мейдангъа кетирилгени эр кеснинъ хатырында. О багъгы вакыт чалышты. Лякин кьрымта-тары ондан тувгъан Ватанына кутьлевий кьайтув укьукьыны аламады. Комиссия вазиетке акъылане кыймет кесмеге ве аит кьарар кьабул этмеге къабилиетсиз экен... Миллетлернинъ мусавийлигини ве миллий медениетлернинъ чечекленюв принциплерини илян эткен мемлекетке тек Кърымнынъ дегиль, эр сой халкънынъ такъдирини кьоджаман чокъ миллетли девлетимизнинъ бутюн миллет ве халкъла-рынынъ истеклерини козь огюне алгъан такъдирде кьайгъырмалы. Башта бир кьрымтатарларнынъ озь тувгъан юртларына кьайтып кельмелери ичюн имкян яратмалы, Кърымда яшайткъан миллет ве халкъларнынъ умумий ве мусавий истеклери акъкъындаки меселени исе тек бундан сонъ кьоймалы. Кърымтатарлары озь Ватанларыны анда насылдыр устюнликке малик олмакъ ичюн талап этмейлер. Бу халкънынъ кучючик Кърым топрагъында чокъ асырлар девамьнда кечирген тынч омюри, онынъ ят дин менсюплигине чыдамлылыгы, онынъ эр кеснен кьону-шып яшамагъа бильгенининъ, кьомшуларынынъ медениетини, тилини, динини, анъане ве урф-адетлерини, яшайыш тарзыны урьмет эткенининъ файдасына олгъан кьатты делильдир, беллейим. Эм бу халкъ озюне нисбетен де шай мунасебетлерни беклемеге акълыдыр.

Кърымда шимди чатышув деген шей татарлар иле анда яшагъан дигер миллет векиллери арасында дегиль, гъайрыдан кьурувнынъ фааль иштиракчилериле

онынъ душманлары арасында кете. Асылында, Кърымдаки бюрократик аппарат дургъунлыкъ девирине айт эвельки теркибини аман-аман толусынен сакълап къалгъаны четте турсын, о озъ кадрларыны янъартты биле. Олар шимди мефкюревий джеэттен, сиясий ве гражданлыкъ позициясы джеэтинден баягъы ашагъы севиеде булуналар, башкъа халкънынъ агърысыны коръмеге истемей ве озълерининъ социаль юрюшлеринде чѣп биле денъиштирмейджек оларар, чюнки бунынъ акси оларгъа уйгъунсызлыкъ догъураджакъ.

Эалининъ эксерieti ватанларына къайтаяткъан кърымтатарларыны эйи ниетле къаршылап ала. Рус адамларынынъ алий мертебелерге язгъан онларнен мектюплерининъ нусхалары къол-къолдан юре. Олар кърымтатарларына янъгъыз олмагъанларыны, оларгъа къолтуткъанларны хатырлаталар. Бу мектюплернинъ муэллифлери адий ишчилер, колхозджылар, языджылар, медениет хадимлери ве техникий зиялылардыр. 1987 сенеси белли ТАСС Беянаты держ олунгъан сонъ, Кърымда фашист оккупациясыны татарларнен берабер кечирген сабыкъ гизли тешкият азасы У. П. Григорева, онъа джевап оларакъ Совет укюметине ашагъыдаки мектюпни язды. Оны дикъкъатынъызгъа къыскаъартылгъан алда тевсие этемиз:

— «Крымская правда» газетасындан ТАСС хаберини окъуп, Кърымда дженк йылларынынъ анда насыл тасвирленгенине пек тааджиПЛендим. Мен энди етмиш алты яшыны толдургъан бир къартыйим. Бинълернен адам иле берабер оккупацияда къалдым. Бутюн дешетлерни корип кечирдим. Якъалангъан эдим ве эр кунъ, эр дакъикъа атылуwymны беклеп, беш ай бастырыкъта яттым. Азатлыккъа чыкъкъанымнен Кърым гизли партизан арекетинде иштирак этип башладым. Озюмнинъ меним этрафымдаки адамларнынъ, шу джумледен манъа дост олгъан ве шимди дост олаяткъан татарларнынъ да яшавы аля даа хатиримде сакълы туралар.

ТАСС хаберинде айтылгъанына коре, немселернинъ ярдымыле Акъмесджитте хан Белял Асанов ёлбашчылыгъында Кърым укюметини тешкиль эткен мусульман съезди чагъырылгъан эмиш. Бойле шейни ким уйдурды ве матбуаткъа ёллады, аджеба? Шу малюматлар анги весикъадан алынды?

Хаберде татар гонъюллилерининъ душманлыкъ фаалиетлерине не ичюн къуветли сильтем берильгенини мен анълап оламайм. Шимди комиссия татарларнынъ Кърымгъа къайтарылувы боюнджа иш алып бара, зан этсем, бунынъ шойле япылгъаны да бутюн татарларгъа нефретни арттырмакъ ве бу меселенинъ догъру чезильмесине ёл бермемектир. Фикиримни тасдыкъламакъ ичюн «ТАССнынъ хаберинден сѣзю-сѣзюнен ашагъыдаки сатырларны мисаль кетирейим: «Меселя, «Красный» совхозында 147-нджи ве 152-нджи кърымтатар батальонларнынъ джиагъетчилери соба ясап, онда гедже-кунъдюз тири адамларны якътылар».

Мезкюр сатырларнынъ муэллифлери, бесе-белли, шу лагерье татар собаларынынъ мевджутлыгъыны инкар этеджек сагъ олгъан шаатларнынъ, сабыкъ мабюслернинъ олгъаныны эсапкъа алмадылар, гъалиба. Меселя: Мария Николаевна Кобзева, Гаврилова, Акъмесджит шезри, Гагарин сокъагъы, 33-нджи эв, 50-нджи квартира; Ольга Финк, адресини бильмейим, о да Акъмесджитте яшай ве башкъалары... Арбий эсирлерни, еудийлерни, тынч эалини ёкъ этювде, Германиягъа айдавда ве башкъа джезалайдыжы арекетлерде ялынъыз татарларны къабатлайлар. Эм бунынъле шимди татарларгъа нисбетен нефрет арттырыла...

ТАССнынъ хаберинден сонъ бизде митингшешелер ве татарларнынъ Кърымгъа къайтарылувына къаршы Москвагъа наразылыкъ ёллайлар.

Сабыкъ партизан, гизли тешкият азасы Грйгорева У. П. Август 1987 с.

КПССнинъ XXVII съезди ве XIX партия конференциясы тарафындан ахлякънынъ фена ипрангъан темелини гъайрыдан тиклев илян олунгъан, мемлекетнинъ халкълары исе янъы ве гъает реаль умютлерге багълангъан шимдики вакъытта кърымтатар мевзусы ясакъ черчивесинден чыкъты ве адамлар бу халкънынъ Улу Ватан дженкинде туткъан акъикъый ерини биле башладылар. ТАССнынъ юкъарыда биз къайд эткен хаберинде исе фактлар истенилген киби астын-устюн берилелер. О, кърымтатар халкъында, эбет, асабийлик къозгъамай къалмады. Вакъыт адамларны козъачыкъ япты. Олар бир-бирлерине дикъкъатле бакъалар. Адамларнынъ мемлекетте олаяткъан денъишмелерге мунасебетлерине бакъып, кимнинъ неге малик олгъаныны анълайсынъ. Кърымтатарларнынъ, месхетиялы тюрклерининъ, Волга бою немселерининъ онларнен йыл чезильмей келген проблемалары мемлекетимизнинъ дигер халкъларына да менфий тесир эте, Бу, миллетлернинъ мусавийлик эм де миллий медениетлерининъ чечекленюви принципини илян эткен чокъ миллетли Советлер Бирлигининъ халкъара итибары ичюн де муимдир.

1989 с. сентябрь.

XVI АСЫР ШАИРИ ГЪАЗАИЙ

Сонъки йылларда эдебиятымыз тарихынен мешгъуль олып, бу саагъа аит материаллар топлар экенмиз, бизни эдебиятымызнынъ затен огренильмеген узакъ кечмиши, онынъ къадимий девирлери айрыджа меракъландырмакъта. Шунунъ ичюн араштырувлар нетиджесинде эльде эттигимиз эр бир малюмат, эр бир янъы ад, янъы эсер бизлерни сонъ дередже севиндире ве бу севинчни окъуйыджыларнен пайлашмагъа ашыкъамыз.

Эльде этильген эр бир эдебий эсер шунунъ ичюн муимдир ки, о эвеля бизге та о девирлерде эдебиятнынъ, хусусан шииретимизнинъ гурьдели инкишаф эткенини косътере, оларда муэллифнинъ ой-фикирлери, дюньягъа бакъышы, адамларнынъ озъара мунасебетлери, о девирнинъ аяты, ичтимаий вазияти акс олуна. Эльбет, буларнынъ тарихымызны огренювде де эмиети шубесиздир. Айны вакъытта, тапылгъан эр бир эсер, эр бир язылы абиде бизим эдебий вариетимизни зенгинлештире ве рухий байлыгъымызны, миллий гъурурымызны арттыра. Шай экен, бойле эсерлерни мунтазам суретте дердж этип, оларны миллий эдебиятымыз вариетине чевирмек бизим догърудан-догъру боюн-борджумыздыр.

Бу саада сонъки эльде эткен малюматымыз XVI асыр Кърым шаири Гъазайи акъкъындадыр. Бу малюматны биз Истанбулда Гъазайининъ аяты ве эдебий яратыджылыгъы акъкъында профессор Исмаил Икмет Эртайлан тарафындан 1958 сениси язылгъан эсерден алдыкъ.

Гъазайи акъкъында ашагъыдаки къыскъа малюматнен ве онынъ эсерлеринен биз журналымызда «Кърымтатар шириети антологиясы» деген янъы рубриканы ачамыз. Бу рубрика алтында журналнынъ эр санында окъуйыджыларны кечмиш девир кърымтатар шаирлеринден бир де биринен таныш этеджек ве онынъ эсерлеринден нумюнелер береджекмиз. О девир шаирлерининъ эсерлерини окъуйыджыларгъа анълайышлы тарзда еткизмек макъсадынен оларда расткельген бир чокъ арап-фарс сёзлери кърымтатарджасынен денъиштирилип бериледжек.

Орта асырларда Кърымнынъ энъ корюмли ве махсулдар шаирлеринден бири олгъан Гъазайи мешур Ашыкъ Умерден, Ашыкъ Арифтен ве Мустафа Джевхерийден тамам юз йыл эвель яшап иджат эткен. 1551 сенесинден 1577 сенесине къадар Кърым ханлыгъы тахтында булунгъан Девлет-Герайнынъ огълу Гъазы-Герай баба-

сы тахткга кечкенинден учъ йыл сонъ, яни 1554 сенеси дюнъягъа келе. Асылында Бора-Гъазы лагъабынен белли Гъазы-Герай аскер башы оларакъ, тюрк сераскерлеринден энъ якъын досту Озътимур огълу Осман-пашанен бирге дефаларджа Иран аскерлерине къаршы урушларда иштирак этерек, буюк джесарет ве ярарлыкълар косьтере ве эльде этильген гъалебелерге дегерли иссе къоша. Шунунъ ичюн 1588 сенеси агъасы Ислям-Герай вефат эткенде, Кърым ханлыгъы тахтына Гъазы-Герайнынъ къоюлдыгъы тесадюфий дегиль эди. Бойлеликле, Гъазы-Герай 1588 сенесинден та 1608 сенесине къадар тахтта булуна.

Гъазы-Герай асылында джесюр, тешеббюскяр, адалетли бир хан олмакънен бирге, айны заманда, озъ девирининъ бильгили, санъаткяр адамларындан бири экен. О, хусусан озъ девирининъ Гъазай лагъабынен эсерлер язгъан корюмли шаири оларакъ къадимий кърымтатар эдебиятында парлакъ из кълалдыргъандыр. Эльбет, Гъазайнинъ бундан тамам 400 йыл эвельки зенгин иджадындан сакъланып кълалгъан эсерлер аз олса да, олар укюмдар шаирнинъ бедий яратыджылыгъы хусусында белли бир тасавур эльде этмеге имкян берелер.

О девирки Кърым ханзаделеринден бири Алим-Герай озюнинъ «Гульбун-и Ханан» («Ханлар гультереге») адлы тарихий эсеринде Гъазай акъкъында шойле яза:

«Гъазы-Герай хан бир чокъ илим ве фенлерден анълагъан, арап, тюрк, фарс тиллеринде назм ве несир эсерлер язгъан къараман, алим бир зат эди. Гъазы-Герайнынъ диваны, Фузулий Багъадийнинъ «Ник-у бед» («Яхшы ве яман») эсерине такълид этип язгъан «Гуль ве Бульбуль» дестаны, Ходжа Саадеддин эфендиге яздыгъы ширий мектюплери, Гъани-заде Надрийге несирнен яздыгъы ресмий мектюби къыйметли эсерлердендир».²

Тюрк муэллифлеринден Печевий исе озюнинъ «Тарих» эсеринде шойле дей: «Гъазы-Герай хан алидженап, акъылане бир зат эди. Пек чокъ дефалар озълеринен корюшмек шерифине наиль олдым. Хан къыш вакъытларында бутюн истидадыны («Гуль ве Бульбуль») манзумесине багъышлагъандыр... Хан «Къаве иле баде» («Къаве иле шарап») адлы чешит насиятлардан ве давалардан ибарет ширий бир рисале даа догъурмыштыр ки, онынъ сонъунда «Печойдаки махсулымыз бу къадардыр», деп язгъан».³

Кърымлы муэллиф, тарихчы Абдул Гъафарнынъ «Умдет-ут теvarих» («Тарихларнынъ эсасы») адлы эсеринде Гъазайнинъ озюне ве яратыджылыгъына шойле къыймет кесиле:

«Гъазы-Герай хан... юкъарыда айтылгъаны киби, алим эм де терен фикирли, кямиль ве адалетли шаир. Гъазай лагъабы иле тили зенгин олып, джесарет дагъынынъ аким арсланы ве маариф гульзарынынъ хош эзгили бульбули, озъ асырынынъ Байкъарасы ве инсанлар гонълюнинъ рухландырыджысы экен... Гъазы-Герай фенни ве музыканы да яхшы биле эди. О, эр тюрлю алетте чалмагъа биле эди. Гъазайнинъ бир чокъ йырлары, авалары бардыр».⁴

Гъазайнинъ шиирлери заманынынъ бедий тасвирине уйгъун олып, муэллиф оларда озъ асырынынъ устазлары киби, чешит ошатувлардан, метафоралардан файдалана, о да софулар киби, дервишлер, яшларнынъ джыйынлары, шу джыйынлардаки аякъчылар, ашкъ-муаббет акъкъында икяе этмекте. Вакъты кельгенде о, «бутюн бу рухий хаялетни терк этерек, элинде къылыч, астында аты — бутюн манасы иле аятны яшаткъан бир тюрк къараманы метанети иле душман къувалавада орьнек оларакъ алгъышлар ве такъдирлер эльде этмекте»⁵ эди. Вакътына коре исе шаиране дуйгъуларгъа берилерек, аджайип шиирлер, гъазеллер яза:

Гъам джыйнында ашап-ичип биз де бир зевкъ эйледик,
Барышып гъам шахы иле ахды мухкем эйледик.
Эйледик биз ахды мухкем гъам шахынен, эй гузель,
Гонълюмизге миънет-у гъам, кедерни чокъ эйледик.
Миънет-у гъам, кедерни чокъ эйлемекнен бирге биз
Озюмизни дерт или ичине къурбан эйледик.
Шу дерт или ичинде биз къурбан олур экенмиз,
Ол перишан зульфи бизлер дарма-дагъын эйледик.
Гонъульни кедерлендирдик шу зульфинъ гъамы иле,
Дерт ахындан толукъкан alemни аст-устъ эйледик.
Эйледик alemни аст-устъ бирликте биз ашкъ иле,
Заман пирине кендимизи биз теслим эйледик.
Кендимиз ки барып теслим олмакъ иле бильмиш ол,
Эй, Гъазай, ашкълыкъ ичюн акъылны терк эйледик.

² И. Эртайлан. «Гъазы-Герай хан. Аяты ве эсерлери». Истанбул, 1958. Саифе 62.

³ Айны шу китапта. Саифе 62-63.

⁴ Айны шу китапта. Саифе 63.

⁵ Айны шу китапта, Саифе 63.

Гъазайининъ дикъжъаткъа лыйкъъ бир сыра несир эсерлери де бар. Буларнынъ бир кысмы онынъ ярлыкълары ве ресмий мектюплери олып, дигер бир кысмы да достларына язгъан шахсий мектюплеридир. Лякин бу несир эсерлеринде о эксеритнен арап-фарс тиллеринден файдалангъан олып, олар нек агъыр окъулалар. Эбет, Гъазай арап-фарс сёзлерини шиирлеринде де чокъ къуллана, лякин о дередже дегиль.

Шаирнинъ тили акъкъында. И. Эртайлан шойле яза:

«Гъазы-Герайнынъ тили ве хусусан шиирлери эки лехджени акс этелер. Бири эджададынынъ къулланып кельген чагъатайджадыр ки (къыпчакъ тили), бундан Гъазай вазгечмек бир якъта турсын, Навоийлерге, Лутфийлерге ве даа дигер чагъатай шаирлерине такълид этерек къуветлендириштир. Джумледен «Гуль ве бульбуль» эсерини де бу лехджеде мейдангъа кетирмиштир. Затен Кърымда, Тюркие императорлыгъы иле багъланмаздан эвель къулланылып кельген эдебий тиль къыпчакъ тили эди. Бу Тюркие императорлыгъы иле багъландыкътан сонъра да быракъылмамыштыр. Атта халкъ арасында да татарджа дие айтылгъан тиль де къыпчакъ тилининъ бир пытагъыдыр.

Гъазы-Герай да бу лехджени къулланмакъта эди.

Дигери де Тюркие императорлыгъы иле багъландыгъы вакъытта менимсенилип башлангъан тюрк лехджесидир. Табий, эджададынынъ заманындан бери Истанбулда булунгъан бир чокъ Герайлар андаки шаир ве эдиплернинъ эсерлерини огренип, оларгъа такълит эте-эте тюрклешип, Кърымгъа хан оларакъ кельдиклери вакътында озьлеринен кельген чешит алимлер, шаирлер ве мемуларнынъ тесирине къалыр эдилер. Бойле этип тюрк тилининъ Кърым эдебий тилине тесири ачыкъ суретте корюнмектедир».⁶

Гъазай, акъикъатта, эсасен озь чагъатай-къыпчакъ тилинде язса да:

«Къаршымда тургъыл ве бол яр-ы хемрах,
Санга халымны айтай, болгъыл агах.
Саба, бир нидже гюн къаршымда болгъыл,
Эшит халымны, бол гюм бирле болгъыл.»

И. Эртайлан къайд эткени киби, эсерлеринде тюрк лехджесини де аралаштыра:

«Ваде бермиш эди ол хуний беним къатлимга ах,
Къайсы бидин сёйледи яраб пешиман эйледи.
Атешини гуль юзин горьким къылуб мендин ниъан,
Хиджр отында яндыруб, багърымны пурьян эйледи.»

Эсерлеринде арап-фарс сёзлеринден де кениш файдалангъаныны эсапкъа аладжакъ олсакъ, башкалары киби, онынъ да тили не дередже муреккеп олгъаныны анъламакъ кучь дегиль.

Эр тарафлы истидаткъа малик Гъазай озь девирининъ энъ махсулдар иджат-кярларындан бири оларакъ буюк эдебий байлыкъ яраткъан. Теэссюф ки, эсерлерининъ нек чокъусы бу кунъге келип етмеди.

Шимдлик онынъ 60-тан зияде ширий эсерини эльде этмеге наиль олдыкъ. Шаирнинъ бир сыра шиирлери, «Гуль ве бульбуль», «Тал терекнен субет» («Долап») дестанлары, Ходжа Саадеддин эфендиге месневий шеклинде язгъан ширий мектюплери, тарихчы Сеид Мухаммед Ризанынъ «Ассеб-у Сейяр» китабына кирген гъазеллери шу джумледендир. Ашагъыда Гъазайининъ бу эсерлеринден нумюнер кетиремиз.

Риза Фазыл.

Гъазай

ГУЛЬ ВЕ БУЛЬБУЛЬ

Дестандан парча

Деди бульбуль: — Эйя-эй, гизли сырдаш,
Магъа бол, эй себа⁷, сен яр эм ёлдаш.

⁶ Айны шу китапта. Саифе 61.

⁷ себа — индже, назик Ай.

Деди ки: — Мераба, эй юзи гизли,
Юрегим яралы, девала бизи.

Къаршымда тур, кель ярым, ёлдашым бол,
Сагъа алым айтайым, шаатым бол.

Саба⁸, бир нидже кунъ къаршымда бол сен,
Эшит алымны, кель янымда бол сен.

Саба, гъурбет ильде яр бол даима,
Меним джанымдадыр бинъ дерт иле гъам.

Къулакъ сал сен, эшит сен дерд-у алым,
Къойып ашкъ отына, ёкътыр меджалым.

Къылды бульбуль элемнен дад-у феръяд,
Гонълюни дерт сарды ич болмадым шад.

Танъры такъдирге нейлесин, не чаре?
Къылсам ки мен озимни паре-паре.

Чименликке кирдим саргъуш ве урьян,
Юрегим чакъ этти, багърымда пуръян.

Корип гуллерни болдым зар ве айран,
Къаде бир шад болдым, къаде бир гиръян.⁹

Чименде бар экен пек назлы бир гуль,
Ози шенъ, ады да гузель ве макъбул.

Чименлик ичинде коп гуллер коръдим,
Муаббеткъяр, кулер юзь гульни скойдим.

Кешкейдим мен мында кельмегей эдим,
Кулер юзь гульни ич коръмегей эдим.

Кулер юзь гульге мен къылдым ашналыкъ,
Онъа косътермедим асыл айрылыкъ.

Ойнап-кулип севдалыкълар ярашты,
Онен бирге меним ашкъым туташты.

Меңим гонълюм къызыл гульде даима,
Заруреттен сабыр этерим амма,

Къызыл гуль менимки болмады артыкъ,
Бу себептен менде ёкътыр раатлыкъ.

Къызыл гульден сен хабер кетиргенсинъ,
Селям иле келямын еткизгенсинъ.

Тикен бардыр ки анда, язмагъаным,
Онынъ джебр-у джефасын татмагъаным.

Тикен бардыр, бармагъа такъатым ёкъ,
Алым будыр ки, башкъа меджалым ёкъ.

Тикенни тенбиленъ, кельдим бу ерге,
Дер, ёкътыр такъаты, алымны коръген.

Алып юрьдинъ ки, бу ерге кельдим мен,
Ах, бу гуллер арасында гъарипмен.

Аджайип, мисильсиз алгъа къалгъанман,
Озимни шу севдалыкъкъа салгъанман.

⁸ саба — назик, серин ель.

⁹ гиръян — агълав, къычырып агълав.

Тийип кет, серин ель, о гуль къашына,
Меръамет эт гъарип бульбуль башына.

Мен ичюн гузельни хайыр эйлейсинъ,
Сагъа сырым айтай, сен ят дегильсинъ.

Меним алымдан сен сёйле хаберни,
Магъа еткиз андан сен хош хаберни.

Мени сорса, айт сен: «Бульбуль чименде,
Сени коръмеге арзу-асретинде».

Къызыл гульге меним арзумны еткиз,
Тикенден чеккен о дердимни еткиз.

Сёйле, серин ель, меним бу гъамымны,
Сагъа айтай бары дерт-элеимини.

Менден эгердийим сорса хаберни,
Айт башыма тюшкен хайыр ве шерни.¹⁰

Къызыл гуль сорса сенден мен къулыны,
Чименде сайрагъан мен бульбулини,

Айт: «Бульбулинъ кезе диванеликте,
Шенъ гульнинъ къаршында о эсирликте.

Кулер юзь гульге о севда болгъандыр,
Онынъ сейринде нидже шадлангъандыр».

Ашкъ иле эгер мени анъса, барсам,
Барып къапысына ястанып ятсам.

Къучып ятсам барып гульнинъ аягъын,
Тикеннинъ етмесе багърыма агъы.

Будыр вазиятим, мен айтай сагъа,
Бу дердиме дева эйле, эй Саба!

Саба айтты ки: «Бульбуль дерди мушкуль,
Онынъ дердин анъласайды къызыл гуль...»

Сонъра дестанда шойле тасвирлер кете:

«Сабанынъ Бульбульге насиат бергени — Бульбульнинъ кулер юзь Гульден гонълю янып, онъа гонъуль бергени — Бульбульнинъ кулер юзь Гульден рухсет сорап, онынъ янына баргъаны — шу вадийге барып, анда бир къач кунъ булунгъаны — о вадийдеки къушларнен субетдеш олып, Гульнинъ алыны сорагъаны — Бульбульнинъ шу вадий гуллерине хошланып, Сабанынъ къаршына барып хабер алгъаны — Сабанынъ Бульбульни бу вадийден чыкъарып, къызыл Гуль янына кетиргени — ёлда кеткенде Сабанынъ Бульбульге суаль бергени — Бульбульнинъ бу суальге джевап бергени — Бульбульнинъ гулистангъа келип къызыл Гульге окъугъан гъазели — къызыл Гульнинъ Бульбульге джевап бергени — багъчеваннынъ Бульбульни тутып къафеске салып, шеэрге алып барып саткъаны — багъчеваннынъ башына юксектен таш тюшип ольгени — Бульбульнинъ озюни къафес ичинде корип кедерленгени — онынъ къафес ичинде окъугъан гъазели — Бульбульнинъ къызыл Гульге къара севда олып, асретликке даянмай ольгени — Бульбульни сатып алгъан кишининъ озь-озюни ольдиргени — «Гуль ве Бульбуль» дестанынынъ Хатимеси...»

Бу Хатимеде Гъазай шойле яза:

«Кель, эй ашыкъ-муаббетлик, козинъ ач!
Муаббетсизликтен Бульбуль киби къач!

Муаббетсизликтен Бульбуль къачкъандыр,
Муаббетни къызыл Гульде тапкъандыр.

¹⁰ шер — яманлыкъ, къасевет-кедер.

Къызыл Гульде тапып севги леззетин,
Ред этти о меджлислернинъ иззетин.

Ашкъ ёлында озъ севдигинъни тапсанъ,
Дейим, огъа эйле джанынъны къурбан...»

ГЪАЗЕЛЛЕР

* * *

Хабибим, мунисим, ярым, табибим, дерде дерманым,
Гонъульдеш ярым, дильдарым, лятифим, сырдашым, джаным.
Гуль эндамым, назлы ярым, вефадарым, авадарым,
Ози шахым, юзи маъым¹¹, бойы сельби, гулистаным.
Пери киби, леби шекер, сёзи джевъэр, ози улькер,
Къашы ве кирпичи ханджер, дживаным, лаъл-у мерджаным.
Юзи гуль, сачы рейханым, леби бал, кози джеллядым,
Ки сенсинъ асылым-варым, азизим, диним-иманым.
Гонъуль инълер, козим агълар, яшым чагълар асретинъден,
Меръамет эйле, эй шахым, бир эйи сёз сёйле, ханым.
Чыктып сейре сувар олмыш, ёлынъда тен топракъ олмыш,
Ниджелери хакъсар олмыш, кезер наз иле джананым.
Козим яшын төкер эр дем, юрек ярама ёкъ мельэм,
Гъазайи иште бир сырдаш, дейим, алы перишаным.

* * *

Сельби бойынъ джан тепретир, назлы эндамы нейлейим?
Гуль юзинъ севдирир озин, бу Гулистаны нейлейим?
Дертке мельэм леблеринъе джан феда къылсам не ола?
Джевъэр-и лаълинъ керек ки, асыл бу джанны нейлейим?
Эки джиъанда арзум шу джананнынъ юзидир бана,
Сёз узатма, ваъиз ол урий джананы нейлейим?
Маъжун гонълюм янмыш эди зульфининъ севдасындан,
Эсмери бир утанчакъ кельмишдир, оны нейлейим?
Эй Гъазайи, къаний, шииринъ киби назмы гузель,
Яхшыны, яманны бильген кимсе ёкътыр, нейлейим?

* * *

Мен сенинъ наз иле юрюшинъе къурбан олайым,
Дёнейим, шу маъмур козьлеринъе къурбан олайым.
Лаъл дудагъынъ экимлери дердима эм¹² дедилер,
Мен сенинъ лаъл-у шекер лебинъе къурбан олайым.
Гузелим, хош джилъвелеринъ гонълюми мефтун этти,
Ийлекяр айярынъа, джилъвенъе къурбан олайым.
Корюшмекчюн, эй Ай юзли, ваде эттинъ сен бана,
Мен сенинъ эттигинъ шу ваденъе къурбан олайым.
Чюн, Гъазайи, сана айтмыш гонъуль алыджы ярынъ,
Джан-у дильден гонъуль алыджынъа къурбан олайым.

* * *

Къанлы яшым акъытып козьден, шарап эйлер фиракъ¹³
Айрылыкъ отына якъып, багърым кебап эйлер фиракъ.

¹¹ юзи маъым — Ай киби юзylim.

¹² эм — илядж, мельэм.

¹³ фиракъ — айрылыкъ, асретлик.

Гъам бинасы иле мухкем салмыш эдим диль эви,
 Акъытып козьяшым селини, харап эйлер фиракъ.
 Агъламакътан козь къатып хиджран отына, тен тютер,
 Шу джевъэр джананымны корь, яра-тамгъа эйлер фиракъ.
 Эй гонъуль, ярынъ юзин мен корьмесем диванейим,
 Къанлы яштан джисмиме къат-къат никъап¹⁴ эйлер фиракъ.
 Багърыма хиджран къылычы ярасыны урды ки,
 Тамчы-тамчы козь яшын якъут-ы саф эйлер фиракъ.
 Миънет вадийсинде сенден айры алым сорма ич,
 Джаныма эр сефери юз бинъ азап эйлер фиракъ.
 Эй Гъазайи, ёл тозы ол дильрубалар ашкъында,
 Джанынъ тенден айырыр, чюнки турап¹⁵ эйлер фиракъ.

* * *

Теселли бермез гульзар гъамгъа тутулмыш гонълюме,
 Гъонджелер ачмаз меним къан иле толмыш гонълюме.
 Шадым, эй, даима айрылыкъта озинъни анъып,
 Эеджанлы алынен бу тынчлыкъ булмыш гонълюме.
 Джаныма джанан элинден джебр-у миънеттир келен,
 Япмады ол таш юрек бир кунъ бозулмыш гонълюми.
 Нидже йылдыр ашкъ ёлында тааджип иле юрип,
 Корьмедим нафиле кезмектен ёрулмыш гонълюми.
 Гъам сахрасында бу джисмим олды бир авуч топракъ,
 Булмакъ истерсенъ эгер аваре¹⁶ олмыш гонълюми.
 Ич кирпичлер окъы чыкъмаз яралангъан юректен,
 Корьмедим ичте яралардан онъалмыш гонълюми.
 Къаршы варыр ол перининъ къан ичер джилъвесине,
 Корь, Гъазайи, шу кескин окъкъа урулмыш гонълюми.

* * *

Иыкъылды диль элинден диль ханеси,
 Ватандан гъайры лязим кельди мензиль.
 Билинмез олды къадри мерд олгъаннынъ,
 Сёгюш джефасын чекмек джангъа мушкуль.
 Иблисте ич олмаз севги халкъына,
 Алимлер шахы биле бундан гъафилъ.
 Хакъкъа чин итираз эшитильгенчюн
 Бизлер чыкътыкъ ве лякин къалды маъфилъ¹⁷
 Гъазайини якъкъандыр гъайрет оты,
 Ватанны терк этерми ёкъса акъыл.

¹⁴ никъаи — орътю, перде.

¹⁵ турап — топракъ, тоз.

¹⁶ аваре — озь-башына, бош-бошына юрьген; серсерий.

¹⁷ маъфилъ — укюмет даирелери; акимет тахты.

Сейтгъазы Гъафаров

ИСМАИЛ БЕЙ ГАСПРИНСКИЙ

АЯТЫ ВЕ ФААЛИЕТИ

Гаспринскийнинъ ашагъыда кетирильген сёзлерни не къадар узакъ корип айткъанына тааджиште къаласынъ:

«...Эгер меним Ватанымнынъ ве онда яшагъан мусульманларнынъ аджайип келеджеги хусусында бир анъ шубеде олсам, бу языларым ичюн бир тамла мерекеп биле сарф этмез эдим. Мен инанам, Русие тарафындан тербиеленген рус мусульманлыгъы эрте-кеч теракъкыйат ве цивилизациянынъ башында булуыр...» («Рус мусульманлыгъы», с. 30).

Гаспринскийнинъ бу сёзлерини буюн дюнья мусульманлары эшитилер.

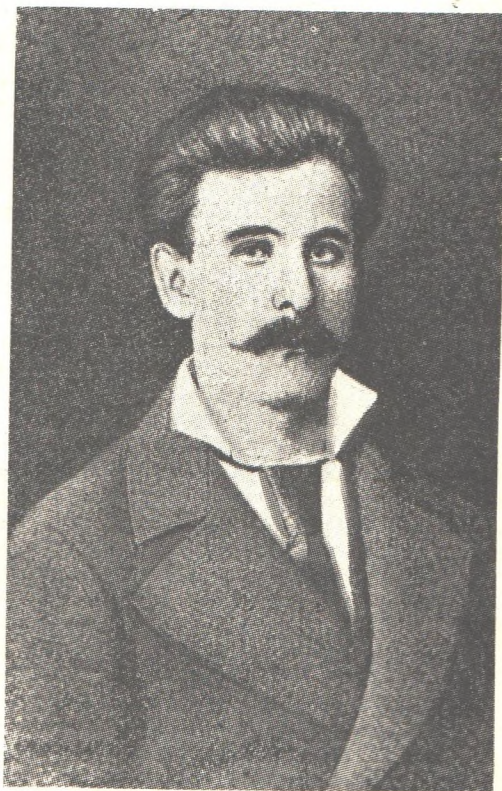
Исмаил бей бош бир хаялджы, проектёр дегиль эди. Чар акимieti Русиедеки башкъа халкъларгъа «ярыкъ ве бильги» бермек ниетинде олмагъаныны о яхшы биле эди. Демек, о халкълар озь маарифи меселелеринен озьлери огърашмакъ борджылар.

Юкъарыда айтылгъаны киби, Гаспринский миллий мектеплерде окъутув джерьяныны енгилештирмек ичюн янъы савтий усулыны яни эджалап окъув усулыны ишлеп амельге кечирди. Эльбет, Русиеге мешур тильшнас алим К. Д. Ушинский тарафындан иджат этилип багъышлангъан бу усулны о миллий мектеплер ичюн уйгунлаштырды.

Гаспринский шуны текрар ве текрар къайд эте ки, Русиедеки башкъа миллетлер цивилизация севиесине котерилип рус халкъынен бирге теракъкыйат ёлунда ялынъыз рус тилини менимсеерек адымлай билелер. Амма рус тилини огренювден макъсат ялынъыз бир тиль бильмек дегильдир:

— «...Мийни тильшнаслыкъ дегиль де, ильмий малюматлар, тербие инкишаф эттире; бизим мусульманлыкъкъа янъы аятны рус тили дегиль де, оларгъа энъ къолай ёлларнен ве акъикый суретте ашланылгъан илим огретир» («Р. М.» Саифе 38-39).

«...Мектеп — бу акъыл ве ахлякый-маневий тербие органыдыр. О башкъа ич бир шейге огрете бильмей ве огретмек де борджы дегиль. Рус тили бир къач дане

Исмаил бей Гаспринский. 1883 с.

гъарип мектеп вастасынен дегиль де, озъара алякъаларнынъ яхшылашувы, енгилле-шюви саесинде, Русиедеки халкъларнынъ эмек усулларыны ве алыш-вериш, санайы сааларында алякъаларнынъ кенишлетилюви саесинде кениш даркъай биле. Буннынъ ичюн исе Русиедеки бутюн халкъларгъа, энъ эвеля, озъ ана тилинде окъумагъа рухсет ве имкян бермек эм де ярдым этмек керек». («Р. М. «Саифе 36).

«Рус мусульманлыгъы» эсерининъ тарихий эмиети

1. Гаспринскийнинъ, муим дереджеде, озъ вакъытында догъгъан бу мешур эсери Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ козюни ачты ве джеалет бугъавындан къуртулув, бильги юксекликлерини запт этюв, хусусан яшлыкъны окъувгъа, бильгиге джелъп этюв ичюн куреште оларгъа эминлик берди. Айны вакъытта о, бу халкъларнынъ мемлекетнинъ фаалъ ичтимай ве медений аятына къошулмалары ичюн джиддий бир силътем олды.

2. Бу эсер бильги ве маариф огърунда куреште тюрк-татар халкълары ичюн ёл къостериджи бир Джетемен йылдыз олды.

3. Бу эсер тюрк-татар халкъларынынъ анына шуны синъдирди ки, те-ракъкъияткъа догъру адымламакъ ялынъыз халкънынъ озюне, онынъ ишкирлигине ве гъайретине багълы. Бу ёлда биз ойле чалышмакъ керекмиз ки, ич бир дакъкъаны, ич бир саатни ич бир кунни бош кечирмемелимиз. Келинъиз, бутюн зенаатларны, санъатны, илим ве техниканы, медениетни менимсевге япышайыкъ, деп чагъыра Гаспринский.

4. Бу эсер рус джемаатчылыгъы арасында буюк сарсынты, буюк акс-сада до-гъурды. Эр бир мусульманнынъ юрегинде исе ишанчлы келеджек ичюн янъы бир дуйгъу, уянув асыл этти. Халкъ исе озъ арасындан онынъ менфаатыны, укъукъла-рыны къорчалав киби мисильсиз джевапкъарлыкъны озъ бойнуна алгъан адам ети-шип чыкъкъанына къаний олды.

5. Бу эсер рус шовинистлери ве миссионерлерини шашмалатты, оларнынъ бутюн ниетлерини аст-устъ этти. Гаспринскийнинъ ашагъыдаки сёзлери эсасен оларгъа аит эди:

«...Эльбет, ойледир, урьметли рус ватандашларымыз, бизге бильги ве ярыкъ керек, къана, бу меселеге джиддийдже янашыныз да, бизге ярыкъ ве бильги бе-ринъиз, бильги ве ярыкъ беринъиз, акс алда, сизинъ укъумдарлыгъынъыз Кытай-нынъ укъумдарлыгъындан да ашагъы тюшер».

Иште, бу эсер оларнынъ башларына бомба киби патлады, чюнки о, миссио-нерлернинъ он йылда япкъан темельсиз ишлерини бир аныде кулъчай этти. Асыр-ларнен истисмар эскенджеси алтында булунгъан, зиетленген халкъ исе шу миссио-нерлернинъ темельсиз, ерсиз сиясетининъ асыл манасыны анылады. Шунынъ ичюн эр ерде миссионерлер эллерине къалем алып, «азиз» Синодгъа, аджеле суретте, гизли мектюплер язып башладылар. Меселя, олардан бири Ильминский озюнинъ мектюбинде: «Муэллиф (Гаспринский — С. Гъ.) русларнынъ башкъа миллетлерге нисбетен туткъан ве оларны ассимиляция япувгъа догърултылгъан сиясетине къар-шы сияллана», — деп яза. Алемде Гаспринскийнинъ матбуаты пейда олгъан сонъ миссионерлер асыл раат юкълап оламадылар, оларнынъ козю огюнде бутюн вакъыт Гаспринскийнинъ язгъанлары тура эди.

6. Бу эсер, рус олсун, татар олсун, окъуйдыжыларда ве умумен Русиенинъ сиясий даирелеринде ойле бир тесир къозгъады ки, бу вакъыткъадже ич бир эсер бу дередже мунакъаша ве дава котермегендир.

Ниает, Исмаил бей Гаспринскийнинъ «Рус мусульманлыгъы» озюнинъ чешит табакъаларгъа япкъан тесир кучюнен асырий бир эсерге чевирильди ве Русиенинъ ичтимай-сиясий аятында, хусусан бутюн тюрк-татар халкъларынынъ медениет тарихларында эбедий унутылмайджакъ бир вакъиа олды.

III. Гаспринскийнинъ ичтимай-сиясий фаалиети

Исмаил бей Гаспринскийнинъ озюне, онынъ ичтимай ве сиясий фаалиетине догъру къыймет кесмек, онынъ япкъан ишлерини тафсилатлы суретте тариф этмек ичюн, Русие мусульманларынынъ медений аятыны, маарифини, окъув ишлерини тиклев ве илерилетюв девринде насыл роль ойнагъаныны къостермек ичюн кечмиш вариетинден биз озюмизге ич бир тюрлю файдалы эдебий материал ве керекли эсер тапмадыкъ. Онынъ акъкъында сагъ экенде замандашларындан ич кимсе яз-

магъан *. Шунунъ ичюн онынъ аяты ве фаалиетине багъышлангъан бу эсеримизни язгъанда, эсасен онынъ чыкъаргъан «Терджиман» газетасындаки материалларгъа базанмагъа меджбур олдыкъ.

Бу гениаль мутефеккирнинъ усанмакъ бильмеген акъикый эмекчининъ аяты ве фаалиети озюнде бутюн мемлекетте дагъылып яшагъан тюрк-татар халкълары омюрининъ бутюн тарафларыны къаврап алгъандыр. Онынъ акъкында къыскадан язмакъ асыл мумкюн дегиль. Эр алда биз онынъ балаларны окъутув, маариф ве матбуат сааларында япкъан ири ишлери эм де ичтимаий-эдебий фаалиети узеринде къыскаджа олса да токъталмакъ истеймиз.

Багъчасарайда Исмаил Гаспринский тарафындан чыкъарылгъан «Терджиман» газетасы Русиедеки тюрк-татар халкълары арасында ана тилинде чыккъан екяне газета эди. 1905 сенесинден сонъ Къазанда, Уфада, Оренбургда, Бакуда ве дигер шеэрлерде янъы миллий газеталар чыккып башлады. Гаспринский акъкында эсасен иште шу газеталарда 1908 сенеси апрель 10-да «Терджиман»нынъ 25 йылыкъ юбилейи мунасебетинен бир сыра макъалелер басылды. Онынъ акъкында хусусан 1914 сенеси вефат эткен сонъ чокъ язылды. Эдип акъкында бойле парлакъ язылардан бирининъ муэллифи сонъундан СССР Меркезий Иджра Комитети реисининъ муавини, Азербайджан ССР Меркезий Иджра Комитетининъ реиси, профессиональ революционер Нариман Наримановдыр. Онынъ «Багъчасарайда сынав мейданы» серлевалы матем макъалесинде: «Озюнинъ бутюн анълы омюрини миллетнинъ эр тарафлы юкселюви ве инкишафына багъышлагъан бойле шахсны халкъ ич бир вакъыт унутмаз», — деп язылгъан эди. Багъчасарайда бу улу ватандашымызнынъ къабири шимди ернен ексан этилген ве шу къабир олгъан ерде домузлар авнайлар. Бутюн бир халкънынъ миллий гъуруруны бундан даа зияде акъаретлев олурмы?!

Кечкен асырнынъ сексениджи сенелеринде, маариф алеминде Гаспринский пейда олгъан вакъытта Русиедеки тюрк-татар халкъларында затен шимдики анъламда маарифнинъ эсери ёкъ эди. Мусульманлар о вакъытта диний окъувны маариф деп анълай эдилер. Къуран окъумагъа огренген адамны энди бильгили деп сая эдилер. Эбет, олар Къуранны сербест окъуй эдилер, лякин окъутгъанларындан бир шей анъламайлар, чюнки Къуран арапча язылгъан. Окъугъан шейини анъламагъан адам насыл этип бильгили ола. Иште, бойле не окъугъаныны анъламадан яни манасызджа окъутувлар сонъ-сонъуна мусульманларнынъ умумен джайль къалмасына алып кельди. Джайль киши исе ич бир вакъыт заманнен бир адымлап оламаз.

Эльбет, руханийлернинъ чокъусы окъувнынъ, бильгининъ инсан аятында эмиетини биле эдилер, лякин буны олар халкъкъа айтмай эдилер. Акс алда, яни адамлар бильги саиб олсалар, озъ укьукъларыны бильселер, биринджиде, олар шимдикиси киби бутюнлей руханийлерге, динге табий олып отурмайджакълар, экинджиде, руханийлер озъ келирлеринден марум къаладжакълар. Руханийлернинъ энъ къоркъгъан шейи иште бу. Чюнки башкъа динлердеки руханийлер киби олар да халкътан алынгъан келир эсабына ышайлар. Амма бильгили адам оларгъа къыбырдагъан шей ичюн пара бермез ве о яланнен акъикъатнынъ фаркъына тез бара биле. Халкъ бильгили олып, руханийлернинъ пешинден кетмесе, бу олар ичюн олюм. Амма джеалетте къалгъан бутюн халкъ озъ олюмине догъру кеткени оларны ич де раатсызламай эди. Иште, руханийлернинъ ве ерли акимиятнинъ арекетсизлиги, шу дургъунлыкъ вазиятини сакълап къалувгъа ынтылувлары саесинде мусульман халкъларынынъ ходжалыкълары, яшайыш севиелери кет-кете факъыр, бичаре, харабе вазиятте къалды. Бойле шараитта озъ акимиятини, мустакъиликни сакъламакъ мумкюн дегиль эди. Нетиджеде, бутюн тюрк-татар халкълары арды-сыра эр джезттен зияде кучлю олгъан Русиянинъ эли алтына кечтилер. Озь халкъыны амансызджа истисмар эткен чар акимияти озъ эли астында булунгъан башкъа халкъларны даа зияде зийетлей эди. Башта тек озъ акимлери ве руханийлерининъ зулумыны чеккен халкъкъа энди чар акимиятининъ зулумы да къошулды.

Эбет, озъ руханийлери киби, чар акимияти де халкънынъ бильгили олгъаныны истемей ве шунунъ ичюн де мектеплер ишине затен къулакъ асылмай эди. Мектеплерде ве медреселерде тек Къуран окъувнен сынъырлангъан адамлар асылында джайль къала эдилер. Шунунъ ичюн де Русиеде сайы джезтинден руслардан сонъ энъ чокъ олгъан тюрк-татар халкъы энъ кериде къалгъан халкъ эди. Бундан себеп оларны ким олса акъаретлей биле, олар исе насыл джевап къайтармагъа бильмей ве затен джевап къайтармакътан аджиз эдилер. Олар эр джезттен сыкъыштырылгъанлар — топракълары алынгъан, дегерлери бастырылгъан, тиллери къысылгъан ве иляхри. Бу вазиятте олар озъ ватанларында, озъ юртында ят олып къалдылар ве

* «Йылдыз»нынъ кечкен санынынъ 97-джи саифесинде «Къадыны Зухра ханум Гаспринскийге алты эвлят: учъ огълан ве учъ къыз догъурды», деп янълыш кеткен. Албу исе Гаспринскийнинъ энъ уйкен къызы Хатидже онынъ биринджи къадыны Самыр ханумдан экен. Хатидже сонъундан Гаспринскийге алты торун багъышлай: Джевдет, Мерьем, Нияр, Зера, Диляра ве Исмаил. Олардан Диляра ханум ве Исмаил сагъ-селяметлер, Ташкентте яшайлар.

яваш-яваш миллет оларакъ бутюнлей ёкъ олып кетювге махкум этильген эдилер. Иште, бу халкъларнынъ бойле энъ агъыр девиринде, кечкен асырнынъ етмишин-джи йылларнынъ сонъунда тюрк-татар алеминде ады даа кимсеге белли олмагъан Исмаил Гаспринский пейда олды ки, о озюнинъ бутюн фаалиетинен бу миллетни ёкъ олудан къуртармакъ ёлуны тапмагъа наиль олды.

Гаспринский халкъны кутълевий суретте окъувгъа джелъп этиов макъсадынен окъув джеряныны енгилештирмек ичюн мектеплерде окъутувнынъ савтий (эджалап) усулыны ишлеп теклиф эткенде, руханийлер буны ачувнен къаршыладылар. Олар бутюн джамилерде халкъкъа бу янъы усул аллагъа, динге, шерияткъа уймай деп насиат бердилер. Эбет, олар, бу динге уймай деп эр анги янъылыккъа къаршы чыкъмагъа алышкъанлар. Эм девлет мемурулары да бунда оларгъа къол тута эдилер. Янъы усул мектебини ачмакъ ичюн исе дин идаресинден рухсет олмасы шарт эди, онсыз мумкюн дегиль эди. Чешит къыйынлыкъларнен мектеп ачылгъан тақдирде биле, о йылларда янъы усулнен дерс бермеге оджалар да, бунынъ ичюн керек дерсликлер де ёкъ эди.

Бир кунъ Акъмесджитке баргъанда, къаведе Бекир Эмеқдар деген бир малюматлы адамнен таныш ола. Бу адам Стамбулда окъугъан экен. Гаспринский онъа мектепте янъы усулнен дерс бермесини риджа эте. Бекир Эмеқдар бунъа разы ола. Лякин Багъчасарайда янъы окъув усулы тарафдарлары бу акъта ич бир мектепнен анълашып оламайлар — эписи буны ред этелер. Шунынъ ичюн Гаспринский окъув ичюн пек уйгъун олмаса да, бир шахсий эвни кирагъа тутмагъа меджбур ола. Иште, бойле этип зораки уйдурылгъан «мектепте» балаларгъа савтий усулнен дерс бермекни илькиде Бекир Эмеқдар оджагъа авале этелер. Эбет, бу мектепнинъ талебелери эсасен шу усулнынъ тарафдарлары олгъанларнынъ балаларындан тешкиль этильди, чюнки шеэр эалисининъ эксериети бу усулгъа къаршы эди. Озюнинъ беш дане талебесинен берабер шу усулнынъ биринджи оджасы Бекир Эмеқдаргъа гуя бир джинаетчи деп, нефретнен бакъа эдилер. Оджа орталыкъта чокъ корюнмейип, шу «мектеп» янындаки кучюк бир пенджеречиги олгъан магъазы киби алчакъ яры къаранлыкъ бир одачыкъта къапалып яшамагъа меджбур эди. Ери акиметнинъ бу янъылыккъа душманлыкъ сиясети ве руханийлернинъ сокъур фанатизми онъа тынч яшамагъа бермей эдилер. Олар эписи Гаспринскийге ве онынъ тарафдарларына къаршы котерильдилер. Бойле къатты къозгъалувнынъ себеби не эди, аджеба? Бунынъ себеби, гуя янъы усул мусульманларны дин окъувуна къаршы къозгъалта эмиш.

Бекир Эмеқдар исе бир шейге бакъмайып, Гаспринскийнинъ ёлбашчылыгъы алтында буюк бир джесаретнен озъ ишини эп девам этти. О, балаларгъа озюнинъ бутюн бильгисини бермеге тырышты. О, Тюркиде тасиль коръди, андаки мектеплерде, рушдиелерде дин окъувынен бир сырада талебелерге гимназияда окъутилгъан бутюн фенолдерден дерс бере эдилер. Шунынъ ичюн о да Гаспринскийнинъ косътеришинен балаларгъа дин окъувындан башкъа, эсап ве джогърафия, тарих ве эдебият дерслери бере, шиир язмагъа огрете эди. Иште, улемалар эсасен бу илим эсасларына къаршы чыкъалар. Халкъ исе меселенинъ асылыны анъламаздан, оларнынъ фикрине къошула эди. Бу джеэттен Победоносцевлер, Ильминскийлер киби «мешур» миссионерлерге меркезден де къол тутула эди. Хусусан Н. И. Ильминский ве онынъ гонъюльдешлери озъ мектюплеринде, макъаделеринде савтий окъутув усулыны къаралайджы чешит уйдурмалар, ялан фактлар косътермеге тырыша эдилер. Оларнынъ уйдурмалары, ошеклери мусульман руханийлерини текмиль къутурттылар. Олар эллеринде олгъан бутюн къуветнен Гаспринскийнинъ янъыджа окъутув усулына къаршы чыкъа эдилер. Эбет, руханийлер арасында аз олса да, бу усулгъа догъру бакъкъанлар да бар эди, лякин акъыкъий бильгиден узакъ олгъан о адамлардан ич бириси мусбет фикир юрьсетмеди. Иште, бойле этип эр кеснинъ юкъусы къачырылды.

Эр тарафтан сыкъыштырылгъан ве чешит сой къоркъузувлар алтында булунгъан оджа Бекир Эмеқдар ве Гаспринский бир шейге бакъмай озъ ишлерини къатиетле девам эттирдилер, балаларны янъы савтий усулнен окъутып барды ве энди оларны имтиангъа азырлай башладылар. Алты ай девам эткен бу гъайрет ве курештен макъсат балаларны шу аз вакъытта эм арапча окъумагъа ве язмагъа, эм окъугъан шейлерини агъыздан икяе этмеге, эм де эсап аракетлерине огретмек эди. Ниает, Багъчасарайдаки янъы усулнен дерс берильген шу мектепте имтиан башланды. Имтианда булунгъанлар арасындан белли байлар, бяз сарыкълы, гуръ сакъалы моллар да бар эдилер. Балаларнынъ ачыкъ-айдын джеваплары, окъумагъа-язмагъа, икяе этмеге, эсапламагъа бильгенлери, бундан да гъайры джогърафиядан ве тарихтан да белли малюматлары олгъаны оларнынъ эписини айретте къалдырды. Олар озъ козьлерине инанмайып даа балаларгъа текрав ве текрав Къуран окъутып да сынадылар. Балалар Къуранны да иркильмей окъудылар. Тек бундан сонъ кельгенлернинъ эписи Бекир оджанынъ ве Гаспринскийнинъ хызметлерини таныды ве савтий, яни эджалап окъутув усулынынъ устюнлигине къаний олдылар.

Гаспринский котеринки рухта эди. Имтианлар тантаналы шараитта кечти. О, балаларны ве оджаны да гузель конфетлернен сыйлады, оларнын эр бирине озю терджиме этип чыкьаргъан «Робинзон Крузо» китабыны багъышлады. Онын ичюн энъ къуванчылысы, энъ муими шу эди ки, имтианлар балаларнын янъы усулнен къыска бир муддетте эски усул мектеплеринде дёрт-беш йылда эльде эткенлеринден зияде бильги эльде эте бильгенлерини тасдыкълады. Шу ерде булунгъан дигер ана-бабалар келеджек окъув йылында балаларыны бу мектепке бермек къарарына кельдилер. Янъы усулнен окъумакъ ичюн 40-тан зияде бала язылды. Иште бу, Гаспринскийнин бу саада эльде эткен биринджи енъиши олды. Бундан сонъ янъы усулнын устюнлиги хусусында хабер эр ерге, бутюн тюрк-татар алемине даркъады. Келеджекнин айдын нурлары та Кавказгъа, Ирангъа, Индстангъа, узакъ Кытайгъа барып етти.

1891 сенесинедже давуш усулындан файдалангъан шу мектеп чокъ мыкъдарда бильгили талебелер етиштирди ве о яшлар озь невбетинде эр ерде халкъкъа «Терджиман»ны окъуп, Гаспринскийге джиддий ярдымда булундылар. Оларны динълеген джаиль адамлар да окъумагъа-язмагъа бильювнин не дередже буюк эмиети олгъаныны яхшы анъладылар.

Бу биринджи ве ачыкъ имтиандан сонъ янъы усулнын устюнлиги акъкъында хабер тек Кърымда дегиль, Русиедеки тюрк-татар халкълары арасында йылдырым тезлигинен даркъады. Бунда, эбет, «Терджиман»нын ролю буюк олды. Онын саифелеринде янъы усулнын маиети, онын неден ибарет олгъаны, окъув ишлери насыл шараитта алынып барылмакъ керек олгъаны хусусында анълатувлар берильди. Хусусан мектеп бинасы насыл олмакъ кереклиги акъкъында малюмат буюк роль ойнады. Гаспринский язгъаны киби, окъув одалары бол-сал ве ярыкъ олмакъ, пенджерелери буюк эм де форточкалы олмакъ кереклер, балалар махсус ралелерде отурмакъ кереклер ве оларгъа мешгъулиетлер язмакъ ичюн эр одада къара тахта олмакъ керек, дерслер исе бир сааттан зияде олмамакъ яни эсасен 45-50 дакъкъа олмакъ керек.

Бундан сонъ редакциягъа мемлекетнин чешит кошелеринден янъы усул ху-суста кенишлетилген, тафсилатлы анълатув талап эткен мектюплер ягъды. Базылары Гаспринскийге янъы усулда мектеп ачмагъа ярдым этмек ичюн оджа ёллама-сыны риджа этип язалар. Арды-сыра бойле риджалардан сонъ Гаспринский Къасым шеэринде Бекир Эмеқдар оджаны ёлламагъа меджбур ола. О, бу шеэрде ве дигер Волга бою шеэрлеринде шу региондаки татарлар арасында дёрт йыл девамьында янъы савтий окъутув усулыны амельге кечирюв ишинен мешгъуль олды.

Исмаил бей Гаспринскийге озюнин ичтимаий-публицистик фаалиетини гъает агъыр шараитта башламакъ керек олды. Бу фаалиетинин ильки куньлеринден башлап, руханийлер онын ишлерине кесен-кес аякъ чалмагъа ве атта онын озюни ёкъ этмеге бельсендилер. Лякин о бир шейден къоркъмады ве къатиетле озь макъсадына догъру адымлады. Матбуат вастасынен о озюнин янъы усулда окъутув, халкъны окъувгъа, бильгиге джелъп этюв ве умумен маариф ве медениет саалары боюнджа ичтимаий-публицистик фаалиетини эп кенишлетти ве теренлештирди. Халкъ арасында онын итибары эп юксельди ки, энди айры бир душманлары онъа ве онын япкъан ишлерине асыл джиддий суретте кедр этип оламадылар. Онъа къаршы олгъанлар земане инкишаф джерьянындан о дередже узакъ эдилер ки, олар асылында матбуатнын эмиети ве кучюни анъламай ве затен буны анъламакътан аджиз эдилер.

«Матбуат — бу ойле бир кучь, ойле бир къудреттир ки, о энъ узакъ месафелерни ашып кечип, девирлерни бири-бирине якъынлаштыра. Бизим девиримизде пек чокъ буюк ве кучюк халкълар бу эйи къудретке саиплер, амма бизде даа матбуат затен ёкътыр. Бу ал бизни чокътан къасеветлендире ве меракъландыра», — деп язгъан эди Гаспринский.

Эдинин ичтимаий-публицистик фаалиетинин ильки йылларында узакъ корип айткъан ве язгъан гъает къыйметли фикирлери, онын озь аятыны бутюнлей Русиедеки мусульманларны дин фанатизминден, джаилликтен ве джеалеттен къуртарув ёлуна багъышлагъаныны косьтерелер. О, буюк бир эминликнен: «Русие мусульманлары илим ве маарифнин эмиетини анъламалары ичюн гъайретнен чалышмакъ, эмек этмек керек, эмексиз, исрарлы эмексиз аятта биз бир шей эльде этип оламамыз. «Алла берир къысметимизни» деген лафтан вазгечмек керек. Тюшюнип бакъынъыз, эгер сен акъылнен хызмет этмесен, алла санъа бир шей бермез», — дей эди.

Гаспринский тюрк-татар публицистикасынын садыкъ дженкчиси ве деллялы, онын тешибюсчиси ве къоруджысы олып къаларакъ, озюнин иджадий къараманлыгъыны сонъки нефескедже девам этти. Озь виджданындан, догърулыкътан зерре къадар таймаюв, инсаний дегерлик, фикир этювде эски, куфлю дургъунлыкъкъа, карьеризмге, малгъа, шейге берилюв, инсаниетсизлик, алчакълыкъ, видждансызлыкъ киби хасиетлерге къаршы нефрети амансыз эди.

Консерватив моллалар Гаспринскийге уджум этелер. Карриатура. «Молла Насреддин» журналы № 42, 1908 с. Баку.

Чар акимieti, Русиеде яшагъан башкъа халкълар бир тарафта турсын, чокъ-лукъны тешкиль эткен эсас эалиден биле къавий ичтимаий ве икътисадий базасы олгъан яшавчан бир миллет мейдангъа кетирмеге икътидары олмагъаныны косътер-ди. Ахлякъсызлыкъ, намуссызлыкъ, видждансызлыкъ, къанун бозуджылыкъ о дер-редже адетий бир амилге чевирилди ки, тюрк-татар халкълары бир якъта турсын, рус халкъынынъ озюнинъ биле миллет оларакъ сакъланып къалувы буюк телюке алтын-да эди. Чар акимietининъ тек тюрк-татар халкъларына нисбетен сайгъысыз-джа, ихмалджа мунасебети бир тарафта турсын, онынъ инкишаф проблемаларына, озюнинъ рус халкъынынъ менфаатларына нисбетен биле шойле урьметсиздже мунасебети Русие тарихынынъ гъает кедерли бир саифесидир. Гаспринский исе ичтимаий аятта, икътисадиятта, медениетте, маарифте денъишмелер япылмасы ичюн къайгыра, бунгъа ынтыла эди.

Чокъ асырлыкъ кериде къалув, даимий зулум алтын-да булунув, диний фана-тизм, джеалет мемлекетни ве халкъны ойле бир алгъа кетирди ки, о яваш-яваш миллет оларакъ ёкъ олув дереджесине кельмекте эди. Бу девирде Гъарп цивилиза-циясынынъ тесири алтын-да Русиеде де санайы ве кой ходжалыгъы илерилеп баш-лай ве мемлекет капиталистик инкишаф ёлуна мине.

Русиедеки тарихий шараит

Гаспринский озь ичтимаий-сиясий фаалиетине киришкен вакъытта Русиедеки тарихий инкишаф шараити шойле эди: Русиеде капитализмнинъ илерилеви саесин-де уфакъ истисаллар, эснафлар, устаханелер ишини токътатмагъа, дагъылмагъа междубур олалар ве оларнынъ эсабына эп ишчилер сынфы арта.

«1876 сенесинден башлап 1894 сенесине кьадар Русиеде кой ходжалыгъы машиналарыннан файдаланув 3,5 кере артты. Бу артув эсасен мемлекетнинъ озюнде машина япыджылыгъы 4 кере арткъаны эсабына олды. Сабан чыкъарув исе 5 кере артты». («СССР тарихы очерклери. 1861—1904 сс.»)

«Машиналардан файдаланув истисалнынъ эп илерилемесине алып бара, чюн-ки... машиналар ялынъыз пек чокъ мыкъдарда махсулат чыкъарув яхут ишле-саесинде озюни акълай билелер. Шунунъ ичюн де машиналардан файдала-нынъганы такъдирде истисалны эп кенишлетмек зарур ола». (В. И. Ленин эсерлери. 3-джи том, саифе 194).

«Машиналардан файдаланув хусусан 80-джи йыллардан башлап зияде кениш-леди. Бу ал исе 70-джи йылларнынъ сонъунда бир чокъ мемлекетлерни ве шу джумледен дюнья базарынен сыкъты суретте багълы Русиени де къаврап алгъан аграр кризиснен багълы эди.

Машиналарны кой ходжалыгъында къуланув капиталистик характер ташый ве о капитализмнинъ даа да илерилемесине ярдым эте эди. Машиналардан файда-ланув ишчи кучюне ихтияджны даима арттырмакъта эди.

Кой ходжалыгъында капитализм кенишлегенининъ баш корюниши — адам тутып чалыштырылуудыр. 1861 сенесинден сонъ кой ходжалыгъы истисалынынъ чешит сааларында адам тутып чалыштырув кесен-кес арта. 90-джы сенелерге келип кой ходжалыгъында тутып чалыштырылгъанларнынъ умумий сайысы тахминен 3,5 миллион адамны, яни ишке ярарлы эркеклернинъ 20 фыйзыны тешкиль эте эди». (В. И. Ленин эсерлери. 3-джи том, саифе 203).

«Бу инкишаф энди бутюнлей башкъа бир ёл дегиль де, капиталистик инкишаф ёлуны, сыныфларнынъ башкъа бир сой группировкасы дегиль де, капиталистик группировкасыны бельгиледи». (В. И. Ленин эсерлери. 16-джы том, саифе 101).

Санайынынъ инкишафы

«...1861 сенесинден сонъ Русиеде капитализм ойле тез илериледи ки, Авропа-нынъ дигер мемлекетлеринде 200 йылда кечильген ёл мында бир къач он йыл ичин-де кечильди». (В. И. Ленин. Эсерлери. 17-джи том, саифе 95).

Лениннинъ эсабынджа 90-джы йылларнынъ ортасында тутып чалышты-рылгъан (наемный труд) адамларнынъ (ишчилернинъ) сайысы 10 миллионгъа еткен эди. Оларнынъ 3,5 миллионы кой ходжалыгъында эди исе, къалгъан 6,5 миллионы дигер сааларда, шу джумледен 1,5 миллионы фабрика ве заводларда, дагъ ишле-ринде ве демирёлда чалышкъан ишчилер эдилер». (В. И. Ленин. Эсерлери. 3-джи том, саифе 510).

Бойлеликле, 70-80-нджи сенелерде Русиенинъ санайы истисалында энди ма-шина индустриясы етекчилик яшып, эски мануфактура системасынан фабрика-завод системасына кечюв джержяны умумен сонъуна ирген эди. Бундан сонъ энди машина техникасыны мукемеллештирюв ве къол эмегини эп зияде машинанен денъиштирюв джержяны девам этти. («СССР тарихы очерклери. 1861—1904 с. с.» саифе 91).

«Русиеде пролетариат сыныф оларакъ XIX асырнынъ 80-джи сенелерининъ башында, яни мануфактурадан фабрикалар системасына кечюв эсасен тамам-лангъан вакъытта шекиллendi. Фабрикалардаки ишчилернинъ сайысы 1866 сенеси 94566-дан 1894-1895 сенелери 242051 адамгъа артты. Бу девирде энди бутюнлей ири капиталистик истисалнен багълы бир къач юз бинъ даимий ишчи олып, олар янғы ишчи сынфынынъ озегини тешкиль эттилер.

Бундан сонъ пролетариатнынъ сайысы эп артты. Ири капиталистик ишханелер-де ишчилернинъ сайысы 1865 сенеси 708 бинъ олгъан олса, 1890 сенеси энди 1.432 бинъ эди». (В. И. Ленин эсерлери. 3-джи том, саифе 436).

Нетиджеде, Русиенинъ умумдюнья санайы истисалында иссеси де артты. 1870 сенеси бу ракъам 3,7 фыйыз олгъан олса, 1896 сенеси бу ракъам 5 фа-йызгъа етти.

Русиеде капитализмнинъ инкишаф этюви муим ичтимаий денъишмелерге алып кельди — джемиетнинъ ихтисас ве сынфий теркиби бутюнлей денъишти. Капита-лизмнинъ инкишафы нетиджесинде муим мыкъдарда койлюлер санайы истисалы-на кечтилер. Алыш-вериште ве дигер сааларда чалышкъанларнынъ сайысы да койлюлер эсабына арта.

Иште, мемлекетте капитализмнинъ бойле суръатлы инкишаф этюви саесинде озюнинъ умумий санайы истисалы косьтергичлеринен Русие XIX асырнынъ со-нъунда Франция, Япония, Италия, Бельгия дереджесине котерилип, орта севиiedeки капиталист мемлекетлери сырасына къошулды.

Нетиджеде, Русиеде аман-аман илери капиталист мемлекетлеринен бир

вакытта эски сербест капитализмның монополистик капитализмге чевирилуо имкяны догъды.

Бутюн булар саесинде капитализмның санайыда инкишафынен кой хожалыгында инкишафы арасында гъает буюк фаркъ, сонъ дередже диспропорция асыл олды ки, Русиедеки икътисадий инкишафының зыддиетлерининъ устюни ачаракъ В. И. Ленин бу акъта шойле яза: «Энъ кериде къалгъан зираатчылыкъ, энъ ашагъы дереджеде кийик койлер эм де энъ илери санайы ве финанс капитализми».

Шуны къайд этмели ки, гъарбий Европада да Русиеде де марксизм айны шу девирде, пролетариат сыныф оларакъ шекилленген ве онынъ буржуазиянен куреши ичтимай аятнынъ кунъ тертибине къоюлгъан вакытта пейда олды ве даркъатылып башлады. Русиеде бу 80-джи сенелерде, яни 1872 сенеси «Капитал»нынъ биринджи томы терджиме этилип чыкъкан вакытта олды. Русиеде ичтимай фикирнинъ мустакъиль бу акъынтысы оларакъ марксизмге сильтем алмакъ ичюн уйгъун ичтимай шараит анджакъ шу вакытта шекилленген эди.

Иште, Гаспринскийнинъ ичтимай аяткъа къошулувы да мына бу гурьдели девирге раст кельди ве онынъ озъ ёлундаки мувафакъиетлери ичюн де бу шаратнынъ файдасы олмай турмады.

Маариф, матбуат, ичтимай-медений аят

1861 сенесинден сонъ окъумагъа-язмагъа бильгенлернинъ сайысы да арта. Меселя, орду хызметине алынганлар арасында бойделернинъ сайысы 1874 сенеси олгъаны-оладжагъы 21 файызны тешкиль эткен олса, 1896 сенеси бу сайы 40 файызгъа котериле.

Орта Асияда окъумагъа-язмагъа бильгенлер эалининъ 5,3 файызыны тешкиль эте эдилер. Умумен Русие мусульманлары арасында бу ракъам 0,5 файызны тешкиль эте эди.

Русиеде ашагъы дередже мектеплер шулар эдилер: башлангъыч девлет окъув юртлары, учъ йыллыкъ земство мектеплери, кильселер янындаки 2-3 йыллыкъ окъув юртлары ве эсасен шеэрлердеки базар куню мектеплери эди.

«Эсас итибарен еди йыллыкъ классик мектеплерден ве реалъ гимназиялардан ибарет орта дередже окъув системасы гъает акъырын илерилей эди 1896 сенеси бутюн Русиеде олгъаны-оладжагъы 898 орта дередже умумтасиль окъув юрты бар эди». (Е. Х. Медыхский. «Рус педагогикасынынъ тарихы». М., 1938 с. саифе 37).

Китап чыкъарув да дефаларджа артты. 1861 сенеси Русиеде 1773 чешит китап чыкъкан олса, 1895 сенеси 8699 чешит китап чыкъарылды. («СССР тарихы очерклери», саифелер: 217, 218, 173).

Девирий матбуатта журналлар етекчи ерни тутта эдилер. Энъ итибарлы ве зияде даркъагъан «Современник» (тиражы 7 бинъ), «Отечественные записки», «Русское слово», «Искра», «Дело» киби илери журналлар эди.

1890-джы йылларнынъ ортасында Русиеде эр кунъ чыкъкан 105 кунъделик газета бар эди. Шу джумleden Москвада ве Петербургда 28 газета, Варшавада — 12, Ригада — 8, Тифлисте — 7, Киевде — 2, Харьковда — 2, Одессада — 6, Къазанда — 3 газета ве иляхри. («СССР тарихы очерклери». Саифе 255).

Эсасен уфакъ буржуазия, помещиклер ве диний шовинистик даирелерде итибары олгъан газета, бизге энди таныш олгъан М. Н. Катков тарафындан чыкъарылгъан «Московские ведомости» эди. Багъчасарайда Исмаил бей Гаспринский тарафындан чыкъарылгъан «Терджиман» газетасы да бу девирде энди бутюн Русиеде гъает кениш даркъагъан нешир оларакъ Русие мусульманлары арасында буюк итибар къазангъан эди.

* * *

Юкъарыда биз Русиедеки башлангъыч девлет мектеплери ве орта дередже окъув юртларынынъ насыл вазиетте булунганларыны къайд эткен эдик. Тюрк-татар халкълары ве дигер ятлар ичюн исе затен девлет мектеплери ёкъ эди. Амма тарихтан белли олгъаны киби, мусульманларда, хусусан кърымтатарларда ве Волга бою татарларында не ерде яшамасынлар мытлакъа озъ джамилери олгъан ве шу джами янында исе башлангъыч мектеп олгъан. Бу мектеплер, эльбет де ялынъыз ана-бабалардан, халкътан топлангъан пара эсабына чалыша эдилер.

Лякин бутюн меселе шунда ки, о мектеплерде асырларнен къуракъшып къалгъан схоластик усулда дерс бериле ве балалар тек Къуран окъумагъа огретиле эдилер. Иште, тюрк-татар халкълары тарихында бу эски мектеплерде окъутув ишлери тюбю-тамырындан янълыш алынып-барылгъаны хусусында биринджи олып Исмаил бей Гаспринский озъ давушыны котерди. Шу эски схоластик мектеп

усулынынъ майети неден ибарет? Бу суальге джевапны озюнинъ «Оджалар ичюн къуланма» адлы эсеринде Исмаил Гаспринский берди. Бу китап 1898 сенеси Багъ-часарайда «Терджиман» газетасынынъ басмаханесинде басылып чыкъты.

Эски усул башлангъыч мектеплеринде окъутув ишлери насыл алынып барылганыны ве янъы савтий усулнынъ фаркъы неде олгъаныны аныкъламакъ ичюн биз эйиси шу эсернинъ мундериджесине мураджаат этейик.

IV. Янъыджа окъутув усулы

Озю хайли вакъыт оджалыкъ япкъан ве эски мектеплерде окъув ишлери насыл къоюлгъанынен яхшы таныш олгъан Гаспринский озюнинъ «Оджалар ичюн къуланма» эсеринде бу меселелер узеринде тафсилатлы токътала.

«Бизим девримизде мектеплерде ильмий методика эсасында алынып барылгъан ве буюк итибар къазангъан янъы савтий усул акъкъында малюмат бермезден эвель, келинъиз, къыскадан олса да, эски усул мектеплерининъ вазиятине бир козь ташлайыкъ,— деп башлай сёзюни Исмаил Гаспринский.— Эски усулнынъ эксикликлерини билюв янъы окъутув усулынынъ фаркъыны бельгилев ичюн эсас бир ёнелиштир.»

Юкъарыда айттыгъымыз киби, татарларнынъ топлы яшагъан еринде мытлакъа джами ве онынъ янында мектеп ола эди. Базы ерлерде джамилери олмагъан такъ-дирде биле мектеп мытлакъа ола эди. Бу халкъымызнынъ энъ яхшы чизгилеринден бири. Шериатта: «Бешиктен мезаргъадже окъумакъ!» деген насиатыны толусынен амельге кечиререк, халкъымыз сонъки девирлерде озь талиининъ фаджиалы, фелякетли олгъанына бакъмадан, озюнинъ окъувгъа, маарифке олгъан эм де миллий анъанеге чевирилген бу мусбет ве фааль мунасебетини занымджа аля бугунъ сакълап кельмекте.

«Бизим эски усул мектеплеримизде,— деп яза Гаспринский,— балаларны окъумагъа секиз яшындан он-он эки яшынадже къабул эте эдилер. Бизим мектеплер миллий ве девлет байрамларындан ве джума кунълеринден гъайры бутюн вакъыт ачыкъ ола ве анда дерслер алынып барыла эди. Эксери алда 7-8 саат яни сабадан акъшамгъадже окъуй эдилер. Мектепке исе балалар истеген вакъытларында келир эдилер ве бунъа оларнынъ акъкъы бар эди. Биревлер окъув йылынынъ башында келелер, биревлер йылнынъ ортасында, биревлер исе даа кеч келелер. Оларны ред этмеге оджанынъ акъкъы ёкъ. Янъы кельген талебелер окъувны 4-5 йыл девам этелер. Оларнынъ окъувы элифбени огренювден башлана ве буны олар «Абдиек»ни окъугъангъа къадар девам этелер. «Абдиек»тен сонъ ана тилини, шериат къанунларыны огренелер, тек бундан сонъ язмагъа огрете эдилер. Окъув йылынынъ сонъунда ич бир тюрюлю имтиан алынмай эди. Оджаларнынъ иши гъает кергин ве агъыр эди. Бунъа бакъмадан ерли джемаатчылыкъ тарафындан оджанынъ тырышувына, гъайретине асыл эмиет берильмей, эмегине къыймет кесильмей, яхшы иши ичюн о макътамагъа биле ляйыкъ танылмай эди. Бутюн мектеп ишлери озь алына быракъылгъан: чалышасынъмы — яхшы, осал чалышасынъмы — бу да фена дегил. Бунен кимсенинъ алып-береджеги ёкъ. Оджаларнынъ элинде не бир программа, не бир дерс планы — бир шей ёкъ. Талебелер мектепни не вакъыт истеселер, о вакъыт ташлап кете билелер, буны оларнынъ ана-бабасы чезе. Бу аркетлер ич бир весикъада къайд этильмей, талебелерге исе мектепни битиргени хусусында да ич бир тюрюлю весикъа берильмей. Мектептен сонъ талебелернинъ чокъусы озь азбарлары ве топракъларында чалышалар я да зенаат эльде этмек ичюн эснафчыларгъа шегирт олып ишке кирелер. Барлыкълы кишилер озь балаларыны медресеге окъумагъа берелер. Медреседе арап тилини ве дин илимлерини огрене эдилер.

Иште, мусульман мектеплеринде окъув бойле башлана ве шойле бите эди. Оджалар ве талебелер де окъув ичюн джемаатчылыкъ огюнде ич бир тюрюлю месулет ташымай эдилер. Оджанынъ чокъ йыллыкъ кергин эмегине ич бир тюрюлю къыймет кесильмей, онынъ иши не тенкъид этиле, не де макътала эди.

Эски мектеплерде окъувнынъ бир тарафы даа бар: талебелер даа кереги киби элифбени менимсегени ёкъ, амма олардан шу арада арапча я да фарсча окъумагъны талап этелер. Окъув ишининъ бойле къоюлмасы тюбю-тамырындан янълыш олгъаны, тюрк-татар балалары ичюн бу келишксиз, агъыр иш олгъаны хусусында кимсе мий ёрмай, кимсе бунъа дикъкъат этмей. Бойле усулнынъ нетиджеси белли, эльбет, балаларнынъ чокъусы джаиль къала. Мына, эски усул мектеплерининъ эсас мерафети бундан ибарет.

Дейик, мектепте отуз талебе ве бир оджа бар. Дейик, оджа бильгили, азырлыкълы, ишкир, балаларгъа бильги бермеге икътидарлы бир мутехассыс. Амма юкъарыда айттыгъымыз киби, талебелернинъ чокъусы мектепке чешит вакъытта

келип башлагъанлар. Эписи озь дерсини кече, бири даа янъы элифбени огренип башлагъан, о бириси даа элифбени огрене, лякин о энди бир чокъ арифлерни биле, бириси даа энди сёзлерни эджалап окъумагъа биле ве иляхри. Бойле шараитта оджа эр бир баланынъ янына барып, онынъ дерсини анълатмагъа меджбур. Эгер о эр бир баланен ярым саат мешгъуль олса, демек отуз бала ичюн о кунъде 15 саат чалышмакъ керек, бу исе мумкюн дегиль. Эгер о эр бир баланен ярым саат дегиль, 15 дакъкъа мешгъуль олса биле, онъа кунъде 7,5 саат дерс бермек керек. Оджа куню-кунюне бойле кергин ишке эльбет де чыдап оламаз. Амма талебе оджадан кунъде энъ аздан бир саат яхут энъ олмагъанда ярым саат дерс алмакъ борджлу, акс алда о ич бир шейге малик олмаз. Бу эр кеске анълашылгъан шей. Демек, мектепке балаларны йыл бою истеген вакытларында къабул этлов ве буннынъ нетиджесинде бир одадаки талебелернинъ чешит севиеде олып, эписининъ озь шахсий дерси олгъаны окъув джерьяныны сонъ дередже чаналата, талебелер ичюн дерслерини тездже менимсемеге кедер эте ве оджанынъ бутюн гъайретини бошкъа чыкъара. Эм оджа тарафындан, эм де талебелер тарафындан чокъ эмек ве гъайрет сарф этиле, амма нетиджеси ёкъ.

Эски усул мектеплеринде янъы кельген талебе окъувны элифбеден башлай. Оджа онъа арифлернинъ эписини косътере. Эльбет, о арифлер баланынъ акъылында бир кереден къалмай, олар бир-бирине къарышалар, о бу арифлерни менимсегендже айлар кече. Арифлерни яхшы этип огренир-огренмез оны арапча айры дуаларны окъумагъа меджбур этелер, даа окъумагъаны менимсеп этиштирмез эвель энди «Абдиек»ни окъумагъа я да фарсча окъумагъа меджбур этелер. Бутюн булардан баланынъ мийи къарыша, чюнки оджа эр шейни дефаларджа яхшы этип анълатмаса, бала дерслерини насыл этип анъласын, огренсин. Ниает, кечкен шейлерни бала менимседими, ёкъмы, бундан къатий назар, оны энди Къуран окъумагъа кечирелер. Къуранны олар эки-учъ йыл девамында окъуйлар. Эки-учъ йылгъадже балаларнынъ къолуна не къалем бериле, не къагъыт, не де язмагъа огретиле. Окъув джерьянындан бутюн макъсат тек элифбени яхшы менимсеп Къуран окъумагъа огретмектир. Къуран окъумагъаны яхшы огренген сонъ, онъа язы язмагъаны огретелер ве бу вакытта ана тилинде де икяелер окъуталар. Лякин эм арапча, эм фарсча, эм ана тилинде окъумагъа огренмек балаларгъа пек къыйын ола. Оларнынъ окъувгъа икътидары да чешит дереджеде олгъаныны эсапка аладжакъ олсакъ, талебелернинъ насыл къыйнагъаныны козь огюне кетирмек къыйын дегиль. Балалар мектепте 6-7 саат девамында дёрт дивар ичинде къапалып, айны бир шейнен текрар-текрар огърашувдан безелер, ёрулалар, мийлери къата ве олар атта акъылдан зайыфлай билелер. Олар зринелер, тенбеллик япалар. Бойле вазиятте таякъ тербиеси пейда ола. Лякин бойле джезалав да ич бир тюрлю нетидже бермей ве о окъувнынъ кейфиетини арттырмагъа ичте хызмет этмей.

Бутюн бу тариф эттиклеримиз шундан келип чыкъа ки, шу эскидже окъутув усулы ильмий тыббикетке ве рухий илим къаиделерине акс келе. Атта ёргъун айван биле чалышмагъа икътидары олмай. Я инсан — даа кемиклери къатмагъан бала куню-кунюне саатлернен къыбырдамай бир ерде отурмагъа насыл даянсын. О яш-таки балаларгъа даимий къыбырдав, арекет керек. Саатлернен бойле отурмагъа буюк адамлар биле чыдап оламазлар, амма балаларны бунъа меджбур этелер. Эльбет, буннынъ нетиджеси де сонъундан ойле мувафакъиетсиз ола.

Эскидже окъутув усулынынъ даа чокъ джиддий эксикликлери бар, лякин биз шу къайд этильгенлернен сынъырланмакъ истеймиз. Чюнки огде яныджа окъутув усулыны тариф эттигимизде бунынънен меракълангъан эр ким шу эксикликлерни озю сечер ве анълар.

Эски усул мектебине балалар секиз яшында кирелер ве он учъ яшында битирип чыкъалар. Шу беш йылда олар Къуран окъумагътан башкъа ич бир тюрлю бильги зльде этмейлер.

Амма янъы савтий усулынен окъутгъан талебелер оларнынъ беш йылда зльде эткенлерини эки йылда менимсейлер ве даа етерлик дереджеде эсапны огренелер, язмагъа билелер, тиль къаиделерини, джогъграфия, тарих ве эдебият дерслерини де кечелер. Қалгъан учъ йылны энди арап ве рус тиллерини огренмек яхут белли бир зенаат боюнджа бильги ве теджрибе зльде этмек ичюн файдаланмакъ мумкюн. Демек, янъы усул талебеге къыйметли учъ йыл вакытны икътисат этмеге имкян бере ки, бу вакытны ич бир парагъа сатып алып оламазсынъ. Инсан ичюн учъ йыл бу буюк бир байлыкъ, тек ондан билип ве акъылнен файдаланмакъ керек.

Оджаларнынъ махсуддар чалышмалары ичюн, миллетнинъ файдасы ашкъына эски усул мектеплерини янъартмакъ ве яныджа окъутув усулына кечмек зарур ки, бу усулнынъ эр джезттен устюн ве файдалы олгъанына эр кес къаний олмакъ борджлу.

Бизлер эски усул мектеплеринде вазият насыл олгъаныны, анда о къадар вакыт бош-бошуна гъайып олгъаныны бу вакыткъадже бильмей эдик. Бу, эльбет, бизим къабаатымыз дегиль. Амма шимди энди биз балаларнынъ о къадар вакытла-

ры гъайып олгъанынынъ себебини бильген сонъ ве янъыджа усул талебелернинъ окъувына не къадар енгиллик кетиргенини корьген сонъ, бу усулнынъ устюнлигини амелий суретте омюрде корип анълагъан сонъ да эр бир ерде окъувны бу усулгъа кечирмесек, бу энди тек бизим къабаатымыз олмакъ дегиль, атта алланынъ огюнде, халкъымыз огюнде гунадыр. Мен ойле деп эсап этем.

Янъы усулнынъ хусусиетлери

1. Бир оджа окъутмакъ ичюн мектепке отуз баладан зияде къабул этмек керек. Сийректе бир пек зарур олгъанда къыркъ балагъадаже къабул этмек мумкюн. Эгер косьтерильген мыкъдардан зияде талебе олса, оджа озюне ярдымджи алмакъ керек.

2. Балаларны мектепке эки дефа къабул этмек мумкюн: окъув йылынынъ башында ве ортасында.

3. Эр сефер янъы къабул этильген балалардан айры сыныф тешкиль этильмели.

4. Эр бир оджа озю ичюн учъ-дёрт сыныф ала биле. Ондан зияде сыныф ич макъсаткъа уйгун олмаз.

5. Эгер мектеп учъ сыныфтан ибарет олса, биринджи сыныф талебелери элифбени (айры арифлерни) огренелер, сонъ олар ана тилинде окъумагъа-язмагъа огренелер, арада исе акъылдан эсап вазифелерини чезелер. Экинджи сыныф талебелери бу вакъытта ана тилини ве арап тилини огренелер, имля язала, акъылдан эсап вазифелерини чезелер, ракъамларны язмагъа огрене эм де темиз язув дерсини кечелер. Учюнджи сыныф талебелери исе ана тилинде ве арапча хрестоматияны окъуйлар, ибадет къаиделерини, ана тили къаиделерини огренелер, эсап дерси кечелер, ана тилинде окъугъан эсерлерини агъыздан икяе этмеге я да шу окъугъан эсерлери акъкъында инша язмагъа огренелер.

Эгер мектепте дёрт сыныф олса, дерслер айны шу юкъарыда айтылгъаны киби такъсим этиле, тек олар дёрт сыныфкъа болюнелер.

6. Секиз ве докъуз яшында талебелер раатлыкъсыз 7-8 саат окъумамакъ кереклер, бу тыббиет къанунарына ве девлет къарарына терс келе. Уйлегедже балалар учъ саат окъумакъ кереклер, уйле намазындан сонъ исе эки саат даа-эписи олып кунъде беш дерс олмалы. Бу етерлик. Эр дерстен сонъ он дакъкъалыкъ тенефюс япмалы ве тенефюс вакътында талебелер раатланмалылар. Уйле вакътында дерслер токътатыла, сонъ оджа талебелернен берабер джамиге уйле намазы къылмагъа кетелер.

7. Джума кунълери, девлет ве дин байрамлары кунълеринде бутюн мектеплер къапала, талебелер исе раатланалар.

8. Йылда он ай девамында кунъ-кункуне прогрессив фааль окъув девам этильмели, язнынъ сыджакъ айларында татиль илян этмели. Эльбет, ерли шараитке коре керек олса, окъувны язда да девам этмек мумкюн, лякин бу такъдирде дерслерни енгиллештирмели, кунъде дёрт дерстен зияде олмамалы, дерслер арасындаки тенефюслер он бешер дакъкъа олмалы.

9. Мектепте дерслер ойле алынып барылмалы ки, талебелерде о меракъ догъурсын ве олар дерстен кейф алсынлар. Бу макъсатнен дерслер 45 дакъкъадан зияде олмамалы. Дерслернинъ мундериджесини алмаштырып турмалы. Меселя, 45 дакъкъалыкъ окъув дерсинден сонъ, невбеттеки дерс язы дерси олмалы, биринджи дерсте язы язгъанлар ичюн исе экинджи дерс окъув дерси олмалы. Дерслер бойле алынып барылса, талебелер безмезлер, ёрулмазлар ве эртеси куню де мектепке истекнен келирлер.

Беш саатте беш тюрю дерс кечмек, бойле усул талебени бездирмей, аксине дикъкъатнен окъумагъа ярдым эте. Амма шу беш саат зарфында айны бир дерсни девам эте берюк балаларны бездире, усандыра ве бир тюрю нетидже бермей.

10. Талебени сёгмеге ве даа десенъиз урмагъа ич бир тюрю ихтиядж ёкъ, чюнки бизим теклиф эткен усулымызгъа кечильгенде мектепте тенбель, дерсини анъламагъан яхут окъувдан къачынгъан ич бир бала олмаз. Аксине, талебелер мектепке истекнен, буюк меракънен къатнаш ве окъурлар. Эльбет, зарур олгъанда талебени джезаламакъ да керек, тек таякънен яхут къамчынен дегиль де, сёзнен, тенбиенен я да оны орталыкъча утандырмалы, бойле джеза тамамиле етерликтир.

Эр афта эр бир талебеден кечильген дерслерни сорама, берген джевабына коре аля, яхшы я да орта ишаретлери къоймалы. Джевабына къыймет кесилюви баланы даа яхшы окъумагъа рухландыра.

11. Афтанынъ сонъунда эр бир талебининъ бильгисине къыймет кесмекнен бирге, онынъ эксикликлерини, мусбет тарафларыны къайд этмек керек. Эгер келеджек афтада талебе озь эксикклигини тюзетсе, буны айрыджа къайд этип макътамакъ керек. Дикъкъатнен ве аля окъугъанларнынъ дефтерини ана-бабалары

корьсинлер, балаларынынъ насыл окъугъанларыны бильсинлер деп, аля ишаретини къоймакъ керек.

12. Мектеп одаларынынъ темизлигине, аваланувына, ярыкълыгына айрыкъ эмиет бермели. Мектепнинъ пенджерелери буюк, ярыкъ олмалы, одалар сыдыкъ олмалы. Балалар одагъа киргенде тыш урбаларыны, аякъкъапларыны чыкъарып аякъларына эв чаблаларыны киймек кереклер. Мектеп одаларында даима темизлик ве низам олмалы.

* * *

Багъчасарайда биринджи янъы усул мектеби мейдангъа кетирилгенде окъутув джержяны кереги киби нетидже бермеси ичюн эр дерс ичюн ант дерсликлер зарурлыгъы ве оджалар ичюн махсус къуланма кереклиги белгил олды.

Янъы савтий усулнынъ изченликнен амельге кечирилъмеси ичюн Гаспринскийнинъ озюне башлангъыч мектеплерге дерслик язмакъ керек олды. Гаспринский тарафындан башлангъыч мектеплер ичюн азырланылгъан окъув китаплары (къагъа-етлер) дёрт къысымгъа болюнген олып, оларнынъ чыкъувыны халкъ буюк алгъа алъанен къабул этти. Мундериadge джезтинден гъает озьгюн тизильген бу дерсликлерни балалар истекнен сатып ала ве оларны буюклер де меракънен окъуй эдилер. Оларнынъ озьгюнлиги шундан ибарет ки, дерсликлер педагогика джезтинден гъает догъру тизильгенлер, эр бир дерс ондан эвелькисининъ девамъы оларакъ, яни бири-биринен багълы суретте бериле ве иляхри. Бу усул балаларгъа дерсни къолай менимсеге ярдым эте. Бундан да гъайры мусульманлар ичюн инсанларнынъ айванларнынъ ресимини чызмакъ, косътермек гуния сайылгъанына бакъмадан, окъув дерсликлеринде чешит шейлернинъ, айванларнынъ, къушлар ве боджеклерининъ адлары оларнынъ ресимлеринен берабер бериле. Малюм ки, янынъда ресими олса, шу шейнинъ ады да, онынъ хусусында малюмат да тез акъылда къала. Муаллим бу дерсликлерни «Балаларнынъ оджасы» деп адландырды.

Окъув китапларында дерслернинъ бири-бирине багълы суретте берилувына Гаспринский улу рус педагогы К. Д. Ушинскийден корип ала. Бу «Балалар оджасы» дерсликleri чыкъкъангъа къадар Русиедеки тюрк-татар халкъларында даа бойле дерсликлер олмагъан эди. Гаспринский бу ишнинъ ильки тешеббюсчиси олды. Окъув дерсликлеринден башкъа о эсап дерслиги, карталарынен берабер джогъар-фия дерслиги, тюрк-татар тилининъ грамматикасыны мейдангъа кетирди. Бутюн бу дерсликлер ве темиз язув боюнджа къуланма дёрт йыллыкъ башлангъыч мектеплер ичюн язылды. Тюрк-татар халкъларынынъ тарихында ильки кере пейда олгъан бу дерсликлер «Терджиман» нешриятында басылып, бутюн ерлерге даркъатыла эди.

Озюнинъ бутюн бу фаалиетинен Исмаил Гаспринский тюрк-татар халкълары маарифининъ негизини къоймагъа мувафакъ ола, тек негизини къоймагъа дегил, оларнынъ бутюн маариф ишлерининъ земане инкишаф севиесине котерильмесине мувафакъ ола. Бу Гаспринский тарафындан япылгъан мисильсиз бир гъайрет, тарихий эмиетке малик бир къараманлыкъ эди. Шунынъ ичюн де тюрк-татар халкълары онъа улу педагог ве маарифчи дей эдилер.

Улу рус педагогы К. Д. Ушинский озюнинъ башлангъыч мектеплер ичюн дерсликлерини тизгенде рус классиклери, языджылары ве шайрлерининъ иджадий вариантлеринден файдалангъандыр. Амма Гаспринский бойле материалларны къайдан аладжакъ эди? Шунынъ ичюн онъа дерсликлерге керекли, мундериadge джезтинден тюрк-татар халкъларынынъ аятына якъын, окъунакълы ве балалар ичюн анълайышлы икячиклерни, шиирлерни ве дигер эсерлерни озю язмагъа меджбур эди.

«Балалар оджасы» дерслигининъ къапында: «Балаларнынъ джаиллиги ичюн ана-балалар месулиетли», деген сёзлер язувлы эди. Бу ерде биз шу дерсликнинъ мундериadge сини къыскъадан косътермек истеймиз.

БИРИНДЖИ КЪЫСЫМ. Дерслик элифбени, яни ондаки бутюн арифлерни огретювден башлай. Меселя: «элиф» (а, э), «бе» (б), «те» (т), «се» (с) ве иляхри. Эр бир арифтен сонъ онынъ сёз башында, ортасында ве сонъунда насыл язылгъаны косътериле ве анълатыла. Арифлерни корип окъумагъан бирге талелелер айны вакъытта о арифлерни язмагъа да огренелер. Шу ариф балаларнынъ акъылында яхшы къалмасы ичюн айрыджа буюк этип язылгъан ве янына ады шу арифтен башлагъан айваннынъ яхут бир шейнинъ ресими къоюлгъан. Эр бир арифни менимсемек ичюн китапта 27 дерс айырылгъан. Балалар бу арифлерни эм окъуп, эм язып менимсеген сонъ энди куюк икячиклерни окъумагъа кечелер. Мына о икячиклер: «Багъча», «Бостан», «Базар», «Ана ве огъул», «Падиша ве къарт», «Рус девлети» ве иляхри. Бундан сонъ исе арап тилини огренювге кечиле. Арап тилинде окъумагъа-язмагъа огренюв ичюн он учъ дерс айырыла.

ЭКИНДЖИ КЪЫСЫМ. Китапнынъ къапында кене шу шиар ве дерсликнинъ ады: «Махсус тюрк * тилини огренюв дерслиги» деп язувлы.

Дерсининъ башланувы: «Ана тилинде окъув ве арап тилинде окъув эсаслары». Гаспринский мында талелелерге окъугъан шейлерини анълата бильмелерини огретмек вазифесини къоя ве талелелернинъ баш дикъкъатыны окъугъан шейини анълая бильмесине джелъп эте.

Дерсликнинъ окъув алышкъанлыгъы къысымында чешит мундериждеде балалар ичюн бир чокъ икяелер къоюлгъан. Меселя: «Инсан ве аюв», «Учъ чешит айван», «Къашкъыр ве къоюн», «Русие», «Тильки ве къаргъа», «Айванат дюнъясы», «Ватан», «Аталар сёзлери ве айтымлар», «Маймун», «Айванлар ве инсанлар арасында фаркъ», «Зенаат», «Тербиели адам», «Мукъаддес Кябе», «Геми», «Мусульман девлети» ве иляхри.

Мында Гаспринский оджаларгъа шуны тевсие эте: эр бир бала окъугъан икяесини агъыздан озъ сёзлеринен икяе этмек керек, эгер талебе окъугъан шейини догъру анълагъан олса тек бу такъдирде невбеттеки икяени окъумагъа кирише биле.

УЧЮНДЖИ КЪЫСЫМ. «Окъумагъа огренюв ве файдалы малюматлар». Окъумакъ ичюн дерсликке шойле икяелер кирсетильген: «Кърым», «Дюнъяда яшагъан адамлар», «Садыкълыкъ», «Ахлякъ», «Чобан къызы» (шиир), «Эшек ве бульбуль», «Къарынджа ве чергертки», «Гъайретли талебе», «Рус тарихындан», «Янардагъ», «Тильки ве турна», «Рус тарихындан — Кърымда ханлыкъ», «Эки рус баласы», «Гемиде кезинти», «Бизге окъумакъ керек».

ДЕРТЮНДЖИ КЪЫСЫМ. «Окъумагъа огренюв ве файдалы малюматлар». Окъумакъ ичюн дерсликке ашагъыдаки икяелер теклиф этиле:

«Кърым — ешилъ ярым ада» (шиир), «Эсир ве арслан», «Эки улу шаир» (Пушкин ве Навоий), «Русиенинъ залиси», «Икълими сувукъ мемлекетлер», «Денъиз балыкълары», «Икълими сыджакъ мемлекетлер», «Насредин оджа» (лятифелер).

Окъарыда анъылгъан дерсликлер эсасында бильги алгъан талебе башлангъыч мектептен акъикъатен муим дереджеде азырлыкълы олып чыкъа ве сербест суретте орта окъув журтына кире биле. Башта атта алты-еди йыл окъугъан сонъ бу акъта тюшюнмек мумкюн дегиль эди. Мында талебе эки-учъ йыл вакътыны икъитсат эте ве алгъан бильгисини де эски мектептекинен ич тенъештирмек мумкюн дегиль. Иште, Гаспринский эсасен бунъа ынтыла ве ахыры сонъу бунда мувафакъиет эльде этмеге наиль ола.

Озъ мектеплеринде янъы савтий усулни амельге кечирмек ниетинен бир чокъ ерлерден оджалар Багъчасарайгъа амелият кечмеге, теджрибе эльде этмеге келе башладылар. Бойлеликле, Багъчасарай савтий окъутув усулыны кенишлетюв меркези олды. Бундан да башкъа Гаспринский бу усулни тездже дагъытув макъсадынен озюнинъ янъы усул боюнджа ильки оджаларыны савтий усул мектеплерини тешкиль этювде зияде ярдымгъа мухтадж олгъан ерлерге ёлландыра. Бойле этип Багъчасарай оджалары бир къач йыл девамында Русиенинъ чешит районларына барып чалыштылар. Олар баргъан ерлеринде янъыдаж окъутув усулынънъ пекишмесине хызмет этти ве оджаларгъа ярдым ичюн «Балалар оджасы» дерслигининъ кениш суретте даркъалмасына себепчи олдылар. Гаспринскийнинъ бу дерслиги 1910 сенесине къадар 27 кере нешир этильди. Онынъ прогрессив педагогик гъаелери чокъ йыллар девамында Русиедеки тюрк-татар муаллимлерининъ анъларына тесир этип турдылар. Онынъ ильки талелелери даа озю сагъ экенде кениш малюматлы мутехассыслар олып етишти ве озълери халкъ арасында Гаспринскийнинъ ишини девам эттилер.

Эдипнинъ «Оджалар ичюн къуланма» китабы колем джезтинден буюк олмаса да, озюнинъ мундериджеси ве эмиети джезтинден бутюн тюрк-татар маарифи саасында гъает буюк денъишмелер япылмасына себеп олды. Бу кучюк китапчыкъта о эски схоластик окъув усулыны ойле бир тенкъидгъа огъратты ки, онынъ ташы устюнде таш къалдырмады, онынъ эксикликлерининъ устюни ойле ачты ки, бу саеде янъы усулнынъ устюнликлери озъ-озюлгюнден ачыкъ корюнди.

Озюнинъ эмиети джезтинден савтий окъутув усулы Русиедеки тюрк-татар халкълары арасында медений революция япты демек мумкюн.

Гаспринский тюрк-татар халкълары арасында оджаларнынъ оджасы, тюрк-татар балаларынынъ досту эди. О, бутюн бала муэссиселери ве мектеплернинъ фахрий азасы олды. Озюнинъ маариф саасындаки усанмаз фаалиетинен Русиедеки тюрк-татар халкълары арасында земане типтеки башлангъыч мектеплернинъ эсасчысы, тюрк-татар педагогикасынынъ темель къойыджысыдыр. Эльбет, бутюн буларны япкъан бир адам — Исмаил бей Гаспринский. Бойле бир шахс олмакъ ичюн мисильсиз таланткъа, усанмакъ бильмез тешкилятчылыкъ къабилиетине малик олмакъ керексинъ. Гаспринский анджакъ бойле талант саиби эди. Онынъ мисильсиз семерели эмеги шашыладжакъ дереджеде амелий мувафакъиетнен екюнленди. Озъ

* О вакъытта бизим тилимизге эксериятнен «тюрк тили», «тюрк-татар тили» дей эдилер.

медений ве ичтимай инкишаф тарихында илим ве маарифнинь айрыджа ролюни аньлай башлагъан тюрк-татар халкълары онынъ юзюнде озь ёлбашчысы ве етекчисини корьди ве онъа даа озь сагълыгында миллетнинь атасы деп нам берди. Оренбург шеэринде чыкъкъан «Вакъыт» газетасында (1914 с. сентябрь 14) басылгъан «Миллетнинь атасы ашкъына» серлевалы макъаледен алынгъан ашагъыдаки парча фикримизинь ачыкъ делилидир.

«Тек бир миллетнинь тарихында дегиль, бутюн инсаниет тарихында даа озь сагълыгында «миллетнинь атасы» деген намгъа лыйыкъ олув ве бойле шахснынь пейда олувы гъает сийрек аллардан биридир. Бойле мукъаддес намгъа Русиедеки бутюн тюрк-татар халкълары ичинден ялынъыз Исмаил бей Гаспринский лыйыкъ олды. Онынъ битмез-тюкенмез аджайип эсерлери бутюн тюрк-татар халкъларынынъ кыймети ёкъ дегерли байлыгына чевирильди. Бунынъ эсас себеби шунда ки о, гуя энди джансыз бир вазиятке кельген Русие мусульманларыны сонъсыз юкъудан уянтты, о гуя бизлерге янъыдан джан берди ве бизлерге коюк толдырып тазе нефес алмагъа имкъан берди. Онынъ акъкъында яни XIX асырнынъ сонъки чериги ве XX асырнынъ башы Гаспринский эпохасы олгъаны хусусында келеджекте тарихчылар гъурурнен язаджагъаларына ич шубе ёкъ. Бу девирге къадар Русиедеки тюрк-татар халкълары тек айры бир «къабилелер» деп анъыла ве олар миллет ерине сайылмай эдилер. Гаспринский девиринде исе бизим айры бир халкълар, бутюн бир миллет олгъанымыз тасдыкъланды. Бу бизлер ичюн улу бир бурулыш, улу бир денъишме олды ки, янъыдан дюньягъа кельгендай олдыкъ. Онынъ озю ве япкъан ишлери халкъынынъ хатырасында эбедий яшайджакъ ве онынъ ады дайма анъыладжакътыр. Биз онъа шимди даа якъын месафеден бакъамыз ве шунынъ ичюн онынъ чешит дегерликлери хусусында толу давушнен айтып оламаймыз, о шимди кунеш нуры киби бизим козьлеримизни къамаштырмакъта... Кямиль Керимов».

Самаркъанд мусульманларынынъ 1908 сенеси «Терджиман»нынъ 25 йылыгъы мунасебетинен редакциягъа ёллагъан «Бизим гъурурымыз ве теракъкыят дайиси» серлевалы тебрикнамесинде исе (№ 33) шойле дениле: «Сизинъ «Терджиман» газетанъызнынъ чыкъып башлагъанынынъ шанлы . 25 йылыгъы къайд этильмекте ки, бу къуванчлы куньгедже шу черик асырда бутюн бир эпоханы яшап кечирдик. Шу юбилей куню Сизинъ ичюн энъ бахытлы кунь ки, бойле куньге энъ бахытлы адам наиль ола биле. Шу юкsek миннетдарлыкъ кунюне Сиз газетанынь баш муаррири сыфатында бутюн тюрк-татар халкъларынынъ алий эрбабы оларакъ кельдинъыз. Улу Самаркъанд шеэрининъ мусульманлары Сизни юректен селямлай ве тебриклейлер, айны вакъытта Сизге бахыт ве саадет тилейлер. Сиз чыкъаргъан мукъаддес «Терджиман» газетасы барсын узьлюксиз суретте асырлар бою Сиз бельгилеген ве ортагъа сюрьген гъаелерни даркъата берсин».

«Халкъ хызметчиси! Мусульман халкъынынъ теракъкыяты ичюн омюрге Сизге чокъ къыйынлыкъларнынъ тюбинден кечмек керек олды... Бойле тек джисманий дегиль эм маддий ве маневий къыйынлыкъларны Сиз бир кунь дегиль, бир ай дегиль черик асыр девамьнда енъип кельдинъыз ве Сизинъ дегерли эмегинъыз Русиедеки бутюн тюрк-татар халкъларынынъ теракъкыят ёлуна аякъ басувынен акъланды. Ватанымызнынъ адий кишилери девир талабындан, ичтимай теракъкыяттан ве башкъа миллетлерден кериде къалмамасы ичюн Сиз аз бир тарихий муддетте Русиедеки бутюн тюрк-татар халкъларыны эйиликле бир бутюн миллий аилеге бирлештирмеге наиль олдынъыз... Бойле исрарлы эмек саесинде тарафынъыздан кунь тертибине къоюлгъан Русиедеки тюрк-татар халкълары ичюн умумий бир тиль олувы меселеси бугуньде энди хусусий, специфик ве рациональ бир манагъа саип ве о тюрк-татар халкълары тарафындан такъдирленгендир. Онынъ кеткен сайын бу халкълар арасында кениш даркъап бутюнлей амельге кечириледжегине умютимиз къвий».

Догърудан-догъру Сизинъ ярдымынъыз ве иштиракинъизнен ачылгъан джемаат ярдымы ве хайрие джемиетлерининъ сайысы эр ерде турмай арта. Сизинъ тарафынъыздан «Терджиман» газетасы вастасынен къоюлгъан илим бинасынынъ негизи тюрк-татар халкълары ичюн бильги ве теракъкыят чокърагъы олып къаладжакъгына ич шубе ёкъ. Айны вакъытта Сизинъ сачкъан илим ве бильги урлукъларындан филис атып энди эр бир ерде пейда олгъан бизим миллий матбуатымыз тюрк-татар халкъларыны озюнинъ парлакъ нурларынен айдынлатмакътадыр. Бундан да башкъа Сизинъ ильмий ве икътисадий характердеки чокътан-чокъ эсерлеринъиз бизим халкъларымызгъа маариф саасында тез илерилемеге имкъан бергени бутюн мусульман алемине беллидир. Ах, бизим рухий рехберимиз!

Эмин олынъыз ки, Сиз тек бир бахты юрьген адий адам дегиль де, сонъ дередже бахытлы адамсынъыз. Бугуньде тек Русиедеки тюрк-татар халкълары дегиль де, тыш мемлекетлердеки миллионларнен мусульманлар да Сизинъ самимий шегиртлеринъиздир. Сизинъ фаалиетинъизнинъ тарафдарлары ве издешлеринъиз гъает муим ве алидженап бу башлангъычларынынъызны озь эмеклери иле йыл-йылдан

арттыраракъ, теракъкыят юксекликлерине догъру къатиетле адымлайджакътырлар ки, бутюн булар Сизинъ хатыранъыз эбедий яшайджагъына, ич бир вакъыт унутылмайджагъына эминлик берелер. Азырки вакъытта сиясий фаалиетнен мешгъуль олгъан айры шегиртлеринъиз Сизинъ земане аятына бакъышларынъызнен бир дередже разы олмагъанларына бакъмадан, бутюн омюринъизни тюрк-татар халкъларыны окъувгъа, бильгиге, теракъкыят ёлуна джелъп этерек, Сиз акъыкъатен бизим энъ акъыллы оджамыз, бутюн мусульман миллетининъ дайиси олмакътасынъыз. Шунунъчюн бугунъде миллетимиз буюк бир Джошкъунлыкънен Сизге самимий миннетдарлыгъыны бильдирмекте ве Сизинъ огюнъизде буюк бир самиметле тазим этмекте.

Бизлер, ашагъыда имза чеккен Сизинъ шегиртлеринъиз, самаркъандлы языджи ве публицистлер Сизинъ бутюн ильмий фаалиетинъизни бахытлы бир къуванч иле ве танталы суретте къайд этемиз. 25 йыллыкъ юбилейинъиз иле Сизни джанюректен тебриклемиз! Юбилейинъиз мунасебетинен откерильген мунакъшада биз Сизге багъышлангъан бир шиирнен берабер бу тебрикнамени ёлламакъ къарарына кельдик. Бизим бу кучюк бахшышымызны къабул этменъизни ве бу язылары энъ къыйметли бир хатыра деп бильменъизни истеймиз».

* * *

Гаспринскийнинъ «Оджалар ичюн къуланма» ве «Балаларнынъ оджасы» адлы эсерлери янъы савтий окъутув усулы окъувнынъ эски схоластик усулда къоюлувыны къатиен къабул этмегини ачыкъ-ачыкъкъа косътердилер. Бу эки усул тек бир джезттен бирдайынлар — элифбе эскиджесине, яни арап элифбеси къала, дякин оны сес чыкъарып, багъырып окъумакъ шарт.

Тюрк-татарларнынъ руханийлери янъыджа окъутув усулына не ичюн къаршы чыкъалар, аджеба? Руханийлернинъ илери яни бир дередже бильги саиби олгъан табакъасы эскидже окъутув усулы кишилерге ич бир тюрлю бильги бермегини яхшы анълайлар. Якин эсасен джаиль диндар халкънынъ эсабына яшагъан руханийлер шуны да яхшы билелер ки, джаиль халкъны озьлерине табий этмеге, Къуран окъуп, дуалар, сурелер окъуп, олардан пара сыдырмакъ къолай. Амма бильгили кишини, яшайышны, дюньянынъ кетишатыны анълагъан кишини озюнге табий этмек, къыбырдагъан шей ичюн онынъ элинден пара алмакъ къыйын ола. Шунунъ ичюн олар халкънынъ бильгили олгъаныны истемейлер ве халкъкъа бильги бермек ичюн догърултылгъан янъыджа окъутув усулына бирликли суретте къаршылыкъ косътерелер. Янъы усул шериаткъа, алланынъ ёлуна терс бир шей деп халкъны къоркъуза ве адий кишилерни гунакъарлыкъта къабаатлайлар.

Бойле шараитте Гаспринскийге ильк-эвеля халкъкъа янъыджа окъутув усулынъ шериаткъа, динге ич бир тюрлю терслиги олмагъаныны, аксине бу усул диний дерслерни даа терен ве мукеммель огренмеге имкъан бермегини анълатмакъ, буны оларгъа амелий суретте исбат этмек керек олды. Бу курешнинъ ильки девринде Гаспринский янъгъыз бир озю олса да, «Терджиман» газетасы онынъ энъ кучлю ярдамджысы эди.

Юкъарыда биз янъыджа окъутув усулынен ильки мектеп догърудан-догъру Гаспринскийнинъ тешевбюси ве иштиракинен 1884 сенеси Багъчасарайда тешкиль этильмегини къайд эткен эдик. Ярым йылдан сонъ шу мектепте откерильген имтианлар ве талебелернинъ косътерген бильгиси Гаспринскийнинъ озь гъаесинде бутюнлей акълы олгъаныны ве янъы савтий усулынъ эски усулдан тамамиле устюн олгъаныны ачыкъ-ачыкъкъа тасдыкълады. Янъы усулынъ тешевбюсичи ичюн бу буюк енъиш эди. Бу онынъ акъыкъатен талантлы педагог ве буюк тешкилятчы олгъанынынъ парлакъ делилидир. Сонъундан бу фаалиети оны тюрк-татар халкъларынынъ миллий къараманы дереджесине котерди.

Исмаил Гаспринскийнинъ эмгине кескен бу къыйметимизни сонъундан Азербайджан ССР Меркезий Иджра Комитетининъ реиси олгъан намлы революционер Нариман Наримановнынъ сёзлери де тасдыкълайлар. Озюнинъ Гаспринский вефаты мунасебетинен язгъан «Багъчасарайда сынав мейданы» адлы муим макъалесинде («Басирет» газетасы, 1914 с. сентябрь 20, Баку) о:

«...Озюнинъ бутюн анълы омюрини миллетнинъ эр тарафлы инкишафы ве юкселюви огъруна феда эткен шахсны бизим миллетимиз ич бир вакъыт унутмаз...

Багъчасарайда Исмаил бейнинъ къабири узерине бутюн бизим мусульман миллети адындан эйкель къоюлмалы ве эйкельнинъ устуне: «Эгер бизим миллетимиз сенинъ киби къараманыны унутса, демек, бойле миллет озюнинъ омюрини бошкъа чевирмек ичюн чалышмакъта».

«Терджиман»нынъ 25 йыллыгъы къайд этильгенде, узакъ Кытай сынъырындаки Таранча деген ерде яшагъан тюркий къабилелерден редакциягъа кельген тебрикнаме (Терджиман», 1908 с. № 35) «Таранча тюрклерининъ давушы» серлевасынен басыла. Мына о макъале:

«Таранчада яшагъан тюркий къабилелер Къытайнынъ имаесинделер, оларнынъ бир къысмы озъ вакътында зорбалыкъ иле Русиеге къошулгъан эди. Маарифке буюк эмиет берген бу эмексевер халкъ Русиенинъ сынъырында, меркез шеэр Джаркенд янында яшамакъта. Бизим «Терджиман» газетамызнынъ окъуйыджылары арасында таранчалы эски аркъадашларымыз бар. Олардан бири, Джаркенд шеэринде яшагъан Хусейн бей Юнусов «Терджиман»нынъ 25 йыллыкъ юбилейи шерефине япыладжакъ дуа мунасебетинен редакциямызгъа шойле мектюпнен мураджаатта булунды.

«Сизинъ тарафынъыздан чыкъарылгъан ве эпимиз ичюн урьметли «Терджиман» газетасы бу сене майыс 2-де озюнинъ бизим ичюн буюк миллий байрам олгъан 25 йыллыкъ юбилейини къайд этеджек. Бу мунасебетнен Сизни, улу оджамыз, джан-юректен хайырлайым ве ишлеринъизни исрарлыкъле девам этменъиз ичюн алладан сизге сагълыкъ-селяметлик, кучъ-гъайрет тилеим.

Шу 25 йыл девамында Сизинъ бизлер ичюн, яни рус мусульманлары ичюн япкъан бутюн алидженап ишлеринъизни сайып кечмеге биле икътидарым етмейджек ве меним эдебий тилим оларны тариф этмектен аджиз олгъанына окюнем.

Сизинъ япкъан ишлеринъиз, къыскъадан мына шулардыр: эдебият, матбуат, умумий тюрк-татар тили, хайрие джемиетлери, озъара ярдым джемиетлери, халкъ ве миллет, цивилизация ве инсаниет дуйгъулары, «Терджиман»дан башкъа чыкъаргъан неширлеринъиз: «Миллет» газетасы, «Къадырлар адеми», «Балалар дюньясы» ве «Ха-ха-ха!» журналлары, «Прогрессив мусульман джемиетлери», «Мусульман конгресси» ве мусульман арекети, «Савтий окъутув усулы», «Балаларнынъ оджасы» ве «Оджалар ичюн къулламан» китаплары, эдебий тиль ве даа чокъ дигер ишлер. Бутюн бу ишлер ичюн мен Сизни, улу алимимиз, юректен хайырлайым ве къальбимнинъ энъ терен кошесинден:—Яшасын халкъ къараманы, бизим рухий атамыз Исмаил бей Гаспринский ве Сизинъ гонъюльдешлеринъиз!— дейим. Бу сёзлерни биз бир вакъыт унутмамыз... Биз, мусульманлар маариф мейданына Сиз кельгенге къадар асырларнен джеалет эскенджеси алтында булунмакъта эдик, урьметли «Терджиман»ымыз вастасынен биз бильги саиби ола башладыкъ,, бизим юкълап яткъан фикирлеримиз энди уяндылар, бизлер яшавнынъ манасы неде экенини биле башладыкъ. Таранчада яшагъан тюркий къабилелерге менсюп бир чокъ прогрессив яшлар тешкиятлары ве бутюн эалинен берабер Сизге, буюк алимимиз, самимий миннетдарлыкъ бильдиререк, бизим севимли «Терджиман» газетамызны онынъ 25 йыллыгъынен джан-юректен хайырлаймыз! Шахсен озюнинъ адымдан да Сизинъ юзюньизде маарифнинъ садыкъ къоруджысы ве тешвикъатчысыны юректен хайырламакъны озюм ичюн буюк шериф саям ве хатыра оларакъ менден бамбук таягъыны къабул этменъизни истейим.

«Терджиман»нынъ джевабы

«Бу мектюпте биз окъуйыджыларымызнынъ дикъкъатыны шунгъа джелъп этмек истеймиз ки, атта узакъ Къытай сынъырындаки Таранча тюрклери биле «Терджиман»ны озъ газетасы деп саялар. Бунынъле олар озъ миллий дуйгъуларыны бильдире ве маарифнинъ дегери ве файдасыны тасдыкълайлар. Демек, бизим газетамызнынъ давушы мемлекетимизнинъ энъ узакъ кошелерине барып ете ве бутюн тюрк къабилелеринде фикир арекетини къозгъалта. Биз буны энъ мусбет бир ал деп эсап эте ве достларымызгъа самимий миннетдарлыкъ арз этемиз».

Узакъ Таранча тюрклеринден кельген тебрик мектюби шу хулясагъа алып келе ки, Гаспринский озюнинъ кучюк газетасынен тек узакъ таранчалыларнынъ дегиль, бутюн дюньяда тюркий халкъларнынъ миллий дуйгъуларыны уянта. «Терджиман» газетасыны тек Русие мусульманлары дегиль, Тюркиеде, Иранда, Иракъта, Афгъанстанда, Мысырда ве атта узакъ Индстанда окъуйлар.

Эльбет, тюрк-татар халкълары озълерининъ тарихий инкишафында оларны джеалет уйкъусындан уянта биледжек бойле бир кучъни беклей эдилер. О кучъ оларгъа Исмаил Гаспринский ве онынъ «Терджиман» газетасы юзюнде кельди. Эгер шу узакъ Таранчадаки тюрклер биле «Терджиман»ны окъуп, ондан озълери ичюн зарур бильги ве джемиет ичюн керек малюматларны эльде эте экенлер, онынъ бутюн тюрк-татар халкълары ичюн, оларгъа ёл косътериджи бир Джетемен йылдызгъа чевирилгенини къайд этмек мумкюн дегиль. Бу Гаспринскийнинъ энъ буюк шахсий енъиши дегильми, аджеба?!

«Терджиман»нынъ 25 йыллыгъы мунасебетинен редакциягъа кельген бир тебрикни даа къайд этмек истейим. Бу тебрик хусусында газетада (1908 с. № 63) Гаспринскийнинъ озю шойле яза:

«Бизим яш языджыларымыздан бири, меним къалемдаш къардашым Шакир Махмудов «Терджиман»нынъ 25 йыллыгъы мунасебетинен мени хайырлай. Бах-

шыш оларакъ о манъа махсус юбилейге деп язган «Ханнынъ кызы» адлы икяени ёллагъан. Мына насыл кыйметли бахшышнен севиндирди о мени. Икяенинъ къапы алтын боянен бояланган ве биринджи саифесинде шойле ширий сатырлар язылган:

Сен бизим юклагъан миллетни уянттынъ,
«Терджиман» нурынен дагъ-ташны кыйраттынъ.
Сендайын атагъа мухтаджмыз эр заман,
Эбедий бизнен ол, яшанъыз сав-аман!

Шакир.

Бу бахшыш ичюн Сизге миннетдарым, къалемдаш къардашым! Сизге екаяне бир риджам бар: «Мени макътасанъыз да, сёгсенъиз де, мен сизден тек бир шейни — сиз, яшлар, озюнъизге, халкъкъа керекли муим ишнен мешгуль олгъанынъызны истейим. Бу муим иш — мектеплерде окъув джерьяныны яхшылаштырмакътыр. Мектеплеринъизни энъ зарур коръгезмели къуланмаларнен донатынъыз, керек олгъанда даима мектепнинъ менфаатыны къорчаланъыз. Миллетимизнинъ эйлиги ве келеджеги мектеплерде янъы савтий усулынынъ бутюнлей амельге кечирильмесине багълы. «Терджиман»нынъ черик асырлыкъ эмегининъ эсас маиети, макъсады иште будыр». «Терджиман»нынъ Шакирге бу джевабындан мектеплерде янъыджа окъутув усулы амельге кечирильмесине Гаспринский не дередже буюк эмиет бергени ачыкъ корюне. «Миллетнинъ эйлиги ве келеджеги янъы усул мектеплерине багълы», — не къадар макъсатлы, эмиетли сёзлер. Акъикъатен, яшлар ялынъыз мектеплерде эджалап окъутув усулынынъ амельге кечирилюви саесинде бильги саиби ола билелер.

Юкъарыдаки ширий сатырларнынъ муэллифи Шакир Махмудов Гаспринскийнинъ тюрк-татар халкълары огюнде буюктен-буюк хызметлерине бир къач сатырда лыйкъ кыймет кесе, бир чокълары киби о да Гаспринскийге «миллетнинъ атасы» дей.

Коръгенимиз киби, Гаспринскийнинъ таланты, онынъ мисильсиз ишкирлиги ве узакъ коре билюви огюнде эр кес тиз чёке, тазим эте эди.

* * *

Юкъарыда биз Гаспринский: «Ёкъ олсун джаиллик, джеалет ве медениетсизлик!» «Яшасын Русие мусульманлары ичюн маариф!» киби шиарларнен маариф ве медениет алемине чыкъкан вакъытта Русиедеки сиясий-икътисадий шараит хусусында, о девирде Русиеде эм санайы, эм де кой ходжалыгъы юксек сурьатнен илериленген акъкъында токъталган эдик. Озь виляетлеринде эсас истисалджылар олган мусульман халкълары исе икътисадиятнынъ, маариф ве медениетнинъ бойле сурьатнен илериленвинден чокъ кериде къала эдилер. Гъарпта ве Русиянинъ ичерисинде «бизим эдждатларымыз машинасыз ве медениетсиз яшагъанлар» деген эски гъаелер чокътан тарих чёплюгине ташланган олсалар да, мусульман алеминде аля яшап кельген бу гъаелер, эскидже чалышув ве эскидже анълавлар миллетни чыкъымсыз вазиятте къалдыра ве эп онынъ миллет оларакъ гъайып олмасына хызмет эте эдилер.

О девирнинъ бир чокъ адамлары Гаспринский озь фаалиети ве аркетлеринен халкънынъ шу вазияттен къуртарылмасына ярдым эткенини яхшы анълай эдилер. Амма руханийлер табакъасы оларнынъ этрафында, аятта нелер ола, дюньяда насыл тарихий вакъиалар, аллар олаята ве илериде даа нелер беклемек мумкюн — бутюн булардан бихаберлер, олар буны анъламайлар ве анълап да оламайлар. Тарихий вакъиаларнынъ кетишатыны ялынъыз озьлерини земане илими ве бильгилеринен зенгинлештирген адамлар анълай эдилер.

«Терджиман»нынъ биринджи санында Гаспринский: «Алланынъ ашкъына бу ишке киришир экенмиз, биз акъикъаткъа ве маарифке хызмет этмек ичюн элимизге къалем аламыз: «Терджиман» озь макъсадына не дередже джевап бере биледжек бунынъ махкемеси илеридедир, махкемеджиси исе, эльбет, бизлер дегильмиз», — деп яза.

Газетанынъ айны шу биринджи санында Гаспринский озь неширининъ ильки адымына дуа этерек, шойле дей: «Алла берсин де, «Терджиман» акъикъат хызметчиси ве асырнынъ кузъюси олсун. Барсын о, акъикъатны ве намуслылыкъны тешвикъат этерек, маариф ве саньатнынъ къулы олсун. Ниает, биз озь мукъаддес Ватанымызны билермиз; барсын «Терджиман» бизге онынъ акъкъында икяе этсин. Барсын рус мусульманлары асырнынъ акъыл-идракинен ашлансынлар».

Иште, бу сёзлернен Гаспринский матбуат вастасынен ильки кере озь диндаш мусульманларына мураджаат этти. Бу акъылане сёзлер тюрк-татар алемининъ бутюн кошелерине барып этерек, асырларнен къакъшып къалган джеалет пердесини сёке башладылар, акъикъат эр бир мусульманнынъ эвине ёл тапты.

Меселе шунда ки, халкъларымыз «Терджиман» газетасы чыкъкангъа къадар,

диннинъ тесиринден олса керек, бири-биринен затен къонушмай, корюшмей, алякъада булунмай, эр ким озъ черчивесине къапалып яшай эди. Шунинъ ичюн олар шеэрлилернинъ насыл яшагъаны бир якъта турсын, янаша койдеки адамларнынъ насыл яшагъаныны бильмей эдилер. Табийй ки, бу халкълар матбуатнынъ не экенини, онынъ эмиетини асыл бильмей эдилер. Буны эсапкъа алып, Гаспринский «Терджиман»нынъ экинджи санында: «Газета дегени не?» деген суальге джевап беререк, махсус макъале яза. Бу макъаледе о, джумледен шойле дей:

«Газета чешит халкъларнынъ ве мемлекетлернинъ ичтимаий, сиясий, икътисадий ве медений аятында олып-кечмекте олгъан эр кунъки вакъиалар акъкъында икяе эткен девирий неширдир. Окъуйджы эвде отургъан еринде къайда не олгъаны, не олаяткъаны ве дюньяда нелер олгъаны акъкъында хабардар ола биле; о чокъ меракълы ве гузель шейлер акъкъында окъуп, озю ичюн ахлякъий ве маневий хулясалар чыкъара биле. Ниает, чешит халкъларнынъ аяты ве ишлери акъкъында тюрлю малюматларны, чешит сой янъылыкъларны окъуп бильмек — бу кейф иле меракънен вакъыт кечирмектир. Эр алда, бу ерли ошеклерни динълемектен эйидир».

Бундан сонъ Исмаил бей: «Газета неге хызмет эте?» деген суаль къоя да, бу суальге шойле джевап бере:

«Газета ильк эвеля акъикъаткъа ве маарифке хызмет эте. Акъикъат иле о эсас-сыз ялан фикрлерни ве бакъышларны четлештире, маарифке хызмет этерек о халкънынъ козюни ача, къулакъларыны сергеклештире, эр шейге догъру бакъмагъа ве о шейлерни анъламагъа огрете. Бунынънен бирге газета эр кесни халкънынъ ихтияджлары ве менфаатларынен таныш эте, онынъ векили сыфатында хызмет эте».

Сонъ кене суаль къоя: «Мусульмангъа газета окъумакъ оламы?»

Джевап бере: «Эльбет, ола. Азиз мубарек диний китапларны окъумакъ файдалы эм керек, лякин бу башкъа ич бир шей окъумакъ олмай, демек дегильдир. Дуа окъумакъ ичюн ве чалышмакъ ичюн де, алыш-вериш япмакъ ве раатланмакъ ичюн де — эписининъ озъ вакъыты, озъ ери бар. Булар бири-бирине ич кедер этмейлер, аксине, бирини о бирисиз тасавур этмек мумкюн дегиль. Истеген газета окъумагъа да, башкъа шейге де вакъыт тапар. Эм Ашыкъ Умернинъ сазы киби, газета да асыл намазгъа къаршы дегиль, о къады киби къабар да алмай, шай экен, не ичюн онъа динсиз деп бакъмакъ керек?»

«Бильги дегени не?»

«Бильги — инсаннынъ энъ гузель ярашыгъыдыр. Бильги инсанны башкъа махлюкълардан айырды эте».

«Келинъиз, бир ойланып бакъайыкъ: бизге танърынынъ барлыгъыны, онынъ яраткъанларыны анълаткъан бильги дегильми, аджеба? Бутюн табият кучлерини инсангъа бойсундыргъан о дегильми? Бильгиден даа къудретли бир шейни тасавур этмек мумкюнми? Европа халкъларына инсаниет къанунлары ве низам-интизамы шараитинде тынч яшамагъа бильги имкян бергендир. Асия халкълары исе (бильгисиз) диний къанунлар ве адалетли шерият идареси алтында бичаре вазиятте яшайлар ве ич бир тюрлю тынчлыкълары ёкъ».

Бильги ойле бир кучътир ки, онынъ саесинде инсан алемнинъ укюмдары ола, белли бир ираде косътеререк, табиятны озюне бойсундыра, сахраларгъа сув еткизе, денъизлерни бири-бирине къоша, ер асты байлыкъларындан файдалана, гедже де кунъдюз киби ярыкъ олгъан шеэрлер къура, табият адиселерини озъ файдасына хызмет эттире биле.

Не вакъыткъадже биз джеалет къаранлыгъында булунаджакъмыз?

Келинъиз, эфендилер, козьлеримизни ачайыкъ да, башкъа халкъларгъа догърулып бакъайыкъ.

Бутюн шейнинъ оджасы да, устасы да бильгидир. Цивилизациянынъ бутюн къазанчлары, инеден йипкедже эр шей бильги ве илимнинъ кучюнен эльде этиле...

Шай экен, не ичюн биз бу дередже джансызмыз, урдымдуймазмыз, арекетсизмиз? Базы бир джайиль, фанатик адамларнынъ бильги динге зарар кетире деген уйдурмалары не ичюн бизим къолумызны багълай?»

Бу мисаллер Гаспринскийнинъ халкъкъа газетанынъ, илим ве бильгининъ не къадар зарур экенлигини насыл усталыкънен ве адий сёзлернен анълаткъаны ачыкъ корюне. Озюнинъ газетасынынъ биринджи санындан о адий халкъ кутълеси арасында итибар къазанды. О, озюнинъ публицистик фаалиетини девам эттирмек ве кенишлетмек ичюн анджакъ бу кутъледен къол тутув ярдымы беклей эди. Эгер о озъ фикрлери ве макъсатларыны бутюн халкънынъ анъына еткизип оламаса, онынъ ичюн публицистик фаалиетини девам этмеге ич бир имкян олмайджагъыны о яхшы анълай эди.

Гаспринскийнинъ «Терджиман» саифелеринде басылгъан макъалелери мундериджесининъ теренлигинен, тилининъ дюльберлиги ве анълайышлыгъынен айыры-

ла эдилер. О, эр бир меселени эр тарафлы талиль этерек, Русиедеки тюрк-татар халкъларыны меракъландыргъан суаллерге къандырыджы суретте джевап бере.

Амма руханийлер халкъ арасында гуя мусульманлар ичюн, хусусан мусульман къадынлары ичюн окъумакъ, илим алмакъ гуня деген лаф даркъаталар. Бойле арекетлерге къаршы Гаспринский амансызджа куреш алып бара ве чешит тарихий материалларнен, мисаллернен бойле агитациянынъ янълыш олгъаныны исбат эте. Биз ильки мусульман рехберлерининъ айткъанларына риает этмелимиз, деп «Бешиктен мезаргъадже окъумакъ», «Бильги Чинде олса да, оны арап бул», «Бильги эркеклерге де, къадынларгъа да бирдайын керек», киби ибарелерни мисаль кетире.

Гаспринский озь макъалелеринде мисаллер кетирип, арапларнынъ мусульман дини пейда олгъандан бери озь университетлеринде илим ве техниканынъ бутюн сааларыны огренип кельгенлерини эм бунынъ нетиджесинде арапларнынъ цивилизация саасында буюк мувафакъиетлер эльде эткенини къайд эте. «Арифметика, геометрия, алгебра мусульман алимлерининъ емишидир, деп эминликнен айтмакъ мумкюн», деп яза Гаспринский («Терджиман» 1884 с. № 32 «Мусульман цивилизациясы»).» Айны шу макъаледе о, араплар дюньяда биринджи олып дивар саатини, теразени, компасны, джамны, баротны, кягъытны, шекер чыкъарувны (шекер къамышындан), басма токъувны иджат эткендирлер, олар математикада, механикада, оптикада да чокъ кешфиятларгъа маликтирлер, деп яза.

Кетирильген мисаллер шуны косьтерелер ки, илим ве фен джеэтинден мусульманлар бир вакъытларда дюньяда энъ илери халкълардан бири экенлер. Тарихий материаллардан алынган бу парлакъ исбатлар, шубесиз, Гаспринский ишининъ файдасына хызмет этилер, кишилернинъ анъына етилер. Онынъ душманлары исе илимге, бильгиге къаршы озь фааль арекетлерини зайыфлатмагъа меджбур олдылар.

اسمہ عیال بک غصبرینسکی ایله مشهور محرر لر مزدن یوسف بک آقچورین بک
قریمده قاره دکنر بوینده دریا کنارنده بولینشلی.

Исмаил бей Гаспринский (солда) Юсуф бей Акчурин иле Кърымда Къара денъиз ялысы кенарында.

Гаспринскийнинъ адамларны окъувгъа, бильгиге джелъп этиджи тешвиқъат макъалелери «Терджиман»да арды-сыра басылып турды ве олар эль-эльден

окулып юрип, тюрк-татарлар яшаган эр бир кошелерге барып ете эди. Бойделик-ле, газета окуйдыжыларынын сайысы кунь-куньден артты. Халкнын шу макъалелердеки фикирлерге инанганы ве къаний олганынын эсас себеби шу ки, Гаспринскийнин язганлары адалетли ве там догъру эди. О, тек акыкътны язмагъа тырышты, амма акыкът не къадар адджы олмасын, о эр вакъыт енйп чыкъа, о эр вакъыт озуне ёл тапа. Шунинъ ичюн Гаспринский озь макъалелеринде ялынъыз акыкъткъа базана. Онынъ гъаелери ве амелий фаалиети арасында узвий багъ бар эди. Озюнинъ зарур суретте чезильмесини талап эткен меселелерни о тек акъылда тутмакънен кифаетленмейип, оларны деръал амельге кечирюв ичюн арет-кет эте ве бунъа наиль ола.

Исмаил бей Гаспринскийнин фаалиетини, о вакъытта Русиедеки ичтимаий-сиясий, тарихий шараитни кениш акс этмек ичюн биз, шубесиз, Гаспринскийнинъ эдебий-публицистик эсерлерине сыкъ-сыкъ мураджаат этеджекмиз.

Тарихтан яхшы белли ки, чар акимieti кенар халкъларгъа нисбетен акъарет-лейиджи, тахкър этиджи, алчалтыджы сиясет алып бара эди. Эвель-эзельден озь ерлеринде яшаганларына, догъма шу ерли олгъанларына бакъмадан, руслардан башкъа бутюн халкъларнынъ ады-ёлу «инородец» (ябанджы, ят) эди. Бу «ябанджы»лар сырасына Гаспринскийнинъ озю де кире эди. Бу «ябанджы» халкъларгъа нисбетен чар акимieti улу девлет шовинизми эм де зорнен ассимиляциялаштырув яни руслаштырув сиясетини алып бара эди. Бу макъсаткъа бойсунгъан миссионер-лик сиясетининъ рухландырыджысы ве тешкилятчысы чаризмнинъ азиз Синоды ве онынъ шу вакъытта ёлбашчысы обер-прокурор К. П. Победоносцев эди. Чаризм-нинъ бу миссионерлик сиясетини исе энъ фааль суретте омюрге кечиргенлерден бири къызгын шовинист Н. И. Ильминский ве онынъ тарафдарлары эди. (Ильмин-скийнинъ Победоносцевге язган мешур мектюбини бакъынъ. Къазан, 1895 с.).

Рус миссионерлери ве оларнынъ «ябанджы»ларгъа нисбетен алып баргъан сиясетлери хусусында Гаспринский чокъ тафсилатлы фикирлер язгандыр.

«Бир вакъытлар «ябанджылар меселеси» пек къызгын музакере этиле эди, бу акъта пек чокъ язылды ве бунинъ устюнде итибарлар къазанылды. Теэсюф ки, етерлик дереджеде фена теджрибелер, тешеббюслер амельге кечирильди ки, олар гъает буюк зарар кетирдилер. Чюнки Русининъ эсас залисинен якъынлашув, до-стлашув ерине, бу тедбирлер, аксине, халкъларны ачувландыра, менлигине токъуна, бири-бирине къаршы кююв шараити догъура эдилер.

«Ябанджы» халкълар меселесинде ве руслаштырув боюнда тешеббюслерде ве ареткелерде энъ зияде фааллик косьтерген мерум Ильминский ве онынъ бутюн Шаркъкъа даркъагъан, ерлешкен шегиртлери эди. Мерум эрбап озюнинъ акълы экенине сонъ дередже къаний олгъаны, туткъан ёлунда къатиетлиги ве намуслы-лыгъы ичюн буюк итибаргъа лайыкътыр, якин о янъыла эди ве бу янълышлыкъ-нен о мусульманларнынъ рус медениети иле якъынлашмасына буюк зарар кетирди. Онынъ мусульманларгъа мунасебети ве оларгъа нисбетен теклиф эткен тедбирлери ве тешеббюслери онынъ 1898 сенеси Къазанда басылып чыккъан мектюплер джыйынтыгында пек ачыкъ косьтериле. Онынъ бу тедбирлери шегиртлери ве гонъюльдешлери тарафындан чешит районларда омюрге кечириле эди. Бутюн му-сульман Шаркъында Ильминскийден соралмайып, онынъле кенешмейип ич бир шей япылмай эди. Онынънен разы олмагъан ерли эрбаплар иштен четлештириле я да башкъа ерге ёлланыла эдилер. Н. И. Ильминскийнинъ кучлю эли тек Волга бойларында дегиль, Иртыш, Сырдарья, Зарафшан бойларында да сезиле эди».

«Николай Ивановичнинъ диккъатындан бизим кучюк газетамыз да четте къалмады. О шойле яза: «Осип келеяткъан татар зиялылары озьлерининъ «ийлекяр эсерлерини» эдебий эсерлер вастасынен алтын бувлап даркъаталар. Бу фанатизм-ден де зияде хавфлыдыр. «Терджиман»нынъ редакторы Гаспринский Русие импе-риасы мусульманлары арасында мусульман окуъы эсасында Авропа маарифини даркъатмакъ ве чешит ерлердеки бутюн чокъ миллионлы залини бирлештирмек макъсадыны кутъмекте (немсе бирлешмелери тарзында). Бу иш белли бир айне-джиликнен алынып барылмакъта: газетанынъ бир тарафында русча язылар бар, дигер тарафында айны шу язылар татар тилинде текрарлана. Газета, эльбет, цензу-радан кече. Амма газетаджыларнынъ юрегине, акъылына цензор не япа биле. Мен озюм бу газетаны окуъмадым, тек бир къач саныны усть-усттен бакъып чыкътым, якин диккъатнен окуъганлар онда рус христиан девлети ве джемиети ичюн эльверишсиз, келишксиз фикирлер изченликнен ве инджеликнен сюрюштириль-генини корелер. Онынъ кыргызлар ичюн чыккъан область неширинен алякъасы ве гонъюльдешлигине айрыджа диккъат этмели». (Коресинъизми, бутюн буларны музалиф озю окуъмагъан газета акъкында яза; редакторнынъ хавфлы фаалиети исе онынъ кыргызлар ичюн ресмий суретте чыкъарылгъан неширнен алякъада булунгъаны эмиш! Бунъа не демек мумкюн?)».

Земский управанынъ реиси сайланамы, янъы муфтий тайин этилеми, янъы бир мектеп ачыладжакъмы — эр сефер мерум Ильминскийден фикир сорала, о кенъеш

бере. Муфтий сайланса урядниктен къркжъкън сойы олсын, мектеп ачылса, ойле олсын ки, онда окъугъан мусульман балалары Русиеден башкъа бир шей бильмесинлер ве иляхри. Эр шей ойле...» («Терджиман», № 21, 1905 с.).

Бу ерде шуны айтмакъ лязим ки, бойле миссионерлернинъ, Ильминскийлернинъ гъайретинен эвельде Оренбург диний идаресининъ имаесинде булунгъан мусульман мектеплери Русие маариф министрлиги имаесине кечириле. Бу тедебир шу мектеплерни яхут онда окъугъанларны къайгырып япылгъан шей дегиль эди, аксине, чар укюмети маариф тельбевини озъ къолуна кечирип, олар ичюн «ябанджы» сайылгъан тюрк-татар халкъларынынъ илим-фенге, бильгиге ынтылышыны, медениетлерининъ инкишафыны чаналатмакъ макъсадынен япылгъан шей эди. Эм акъикъатен, кечкен 30 йыл ичинде укюмет бу мектеплер ичюн бир шей япмады, андаки окъув ишлерини ёлуна къоймакъ бир якъта турсын, мектеп биналарыны тюзетмек ичюн биле пармакъ-пармакъкъа урулмады. Айны бунынъ киби, диний окъув юртлары ве медреселер де махсус идареге табий этильген ве мусульманларнынъ диний идарелери де арткъач сайылып, оларнынъ вазифелери область идарелерине берильген эди. Меселе шунъаже барды ки, яны бир джами къурув иши биле, хусусан Волга бою губернияларында, ерли папазнынъ рухсети ни талап эте эди. Бизим эки уездимиз къадар олгъан бутюн бир къыргъыз областына бир молла етерлик деп таныла ве атта мусульман элифбесини рус элифбесинен денъиштирмеге биле ынтыла эдилер.

«...Бу зорбалыклар гъает менфий нетиджелерге алып кельди... II-Екатеринанынъ сиясети бизим Шаркъымызны он йыл ичинде ондан эвельки эрбапларнынъ юз йылдакинден зияде руслаштыра бильди,— деп яза Гаспринский.— Бойле «маарифчилер»нинъ гъайретинен мусульманларнынъ маарифи о дередже кериде къалды ки, рус медениети иле якъынлашув иши де сонъ дередже чаналатылды». («Терджиман», № 23, 1905 с.)

Бу фикирини девам этер экен, Гаспринский бойле вазиятнинъ мейдангъа келювинде Ильминский, Миропеев киби ве Асиягъа «маариф кетирджи» дигер миссионерлернинъ айрыджа ролуни къайд эте.

Туркестан улъкесининъ корюмли маарифчилеринден бири «Туземная газета»нынъ редакторы Н. П. Остроумов озюнинъ «Къуран ве теракъкыят» адлы китабында (Ташкент, 1903 с.) Гаспринскийнинъ фаалиетине белли ер айыра. «Гаспринский мусульман мектеплеринде окъув ишлерини яхшылаштырув усулларыны даркъатмагъа аракет эте ве татар мектеплерини эвельки арап мектеплери дереджесине котермек ниетини асыл гизлемей, о татарлар ичюн хусусий хайрие джемиетлери, халкъ кутупханелери, ишханелери ачылгъаныны юректен селямлай, татар спектакллери, татар бедий эсерлери акъкъында мусбет фикирлер яза, амма татарларнынъ руслар тарафындан ассимиляция этильмелерини асыл талап этмей»,— деп яза о.

Бу фикирлер Гаспринскийнинъ татар маарифчилиги ве медениети саасындаки фаалиетине о миссионерлер терс бакъкъанларны ачыкъ-ачыкъкъа косътере.

Чар акимиятининъ татар маарифчилигине мунасебетини Гаспринский шу мисалнен яхшы косътере. «Мувакъъат Одесса генерал-губернаторы Х. Х. Рооп Багъчасарайгъа кельгенде баш медресени корип чыкъып янындакилерге шойле деген эди (мен терджиманлыкъ, япа эдим): «Эфендилер, бизим девиримизде хырсызларнынъ, джинаетчилернинъ яшагъан шараити сизинъ балаларынъыз окъугъан шараитинден яхшыдыр. Медреседе окъувны ойле тешкиль этмели ки, диний дерслернен бир сырада башкъа бильгилер де эльде этмеге имкъан олсун»,— деди. Мен исе бу гъаени сёзюмнен, къалемимнен тешвикъат этип кельмектем. Эгер Остроумов дженаплары бунда бир гуна коре экен, гунакяр тек бир мен дегилим. Затен мен мында ич бир тюрюк гуна коръмедим ве коръмейим.

Джемаат хайрие джемиетлерине кельгенде исе, олар асыл да адден тыш шей дегиллер. «Фукъаре мусульманларгъа ярдым джемиети» азалары арасында Фахрий аза олгъан руслар, мемуриет векиллери, окъув юртлары ве дигер ерли идарелернинъ векиллери аз дегильдир. Бойле хайрие джемиетлерини «керексиз» деп саймакъ гунадыр ве бу медениетсизликтир.

Эбет, мен татарларнынъ эдебий эсерлерине, спектакллерине ве дигер медений тешеббюслерине къол тутам, оларгъа севинчен бакъам... Я насыл бакъамалы? Ёкъса бойле бакъышны такъирлемек, сёгмек керекми?»

Иште, Гаспринский озъ ракъиплерини ачыкъ-ачыкъкъа бойле тенкъид эте ве озъ тенкъидини о къандырыджы суретте япа ве оны конкрет мисалдернен, делилдернен эсасландыра эди.

V. ОНЫНЪ МАКЪСАТЛАРЫ

Исмаил бей Гаспринскийнинъ энъ алий ве эсас макъсады Русие империясында-ки миллетлерден энъ зияде кери къалгъан ве джаиль тюрк-татар миллетини теракъкыят ёлуна чыкъармакътан ибарет эди. Онынъ озъ огюне къойгъан эсас вазифеси бу халкъны илери инкишаф алемине чыкъарув ёлуны, усулларыны тапмакъ-нен бирге бу вазифени энъ къыска бир девирде омюрге кечирмек эди. Бу вазифе озюнинъ эмиети джеэтинден онынъ ичюн энъ джесаретли, энъ муим ве япылмасы энъ зарур олгъан бир вазифе эди. Гъает терен манагъа малик ве озюнинъ омюрге кечирильмеси ичюн буюк джесарет ве акъыл-идрак талап эткен бу вазифени Гаспринский ялынъыз маариф ве окъув-бильги вастасынен амельге кечирмек мумкюн деп таный ве буннынъ ичюн о башкъа ёл бильмей. Эм онынъ сечип алгъан бу ёлу энъ ишанчлы ве энъ къыска ёл эди. Бу къоджаман вазифенинъ эдасы исе Гаспринскийден мисильсиз кучъ-гъайрет, терен акъыл, буюк истидат эм де халкънен чалыша билув икътидарына малик олувны талап эте эди. Бу макъсатнынъ эдасына киришювнинъ энъ агъыр, энъ муреккеп ильки басамагъы да джеалет алтынды булунгъан халкъны теракъкыят ёлуна аякъ басувнынъ баш земини маариф олып, буннынъ башкъа ич бир ёлу олмагъанына къандырмакъ эди.

Озю оджа олып чалышкъан Гаспринский мектеплерде шу вакъыткъадже яшатылгъан эски схоластик окъутув усулы талелелерге ич бир тюрлю бильги бермегенине ве тюрк-татар халкъларынынъ умумен джаиль олгъанларынынъ себеби де бу экенине амелиятта къаний олгъан эди. Маарифни чаналаткъан энъ эсас шей исе асырларнен къулланылгъан шу эскидже окъутув усулы эди. Демек, башта мектеп-лерде окъутув усулыны денъиштирмек, яни савтий окъутув усулыны амельге кечир-мек керек. Намлы рус оджасы Ушинский тарафындан теклиф этильген бу усулдан русие мектеплеринде чокъ вакъыттан берли файдаланыла ве шуннынъ ичюн де мусульманларгъа бакъкъанда рус халкъы бильги джеэтинден чокъ илери кеткендир.

Иште, бойле этип, Гаспринский янъы усул мектеплери огърунда тарихий куре-шини башлады, чюнки ерли мемурлар ве руханийлер арасында бунъа къаршы чыкъкъанлар пек чокъ эди. Бу къатты куреште ялынъыз газета вастасынен анъла-тув ишлери алып барув ве бир теджрибе мектеби тешкиль этиув ёлунен енъиш-эльде этмек мумкюн эди. Гаспринский озъ халкънынъ бу муим ишке бель багъ-лагъан екяне бир джесаретли, мерд эвлады эди.

Озюнинъ 1881 сенеси язгъан «Рус мусульманлыгъы» эсеринде Гаспринский чар укюмети огюне тюрк-татар миллетининъ фаджиалы вазиятини ачып къойды ве халкънынъ шу вазияттен къуртарылмасы ичюн рус халкъына ярдым сорап му-раджаатта булунды. Айны вакъытта о мында озъ гъаелерини ве озъ идеалларыны беян этти. Бу девирде о онгъа якъын журнал макъалелеринен чыкъышта булунды ве бу ишни онгъа язмагъа ве басылмагъа ясакъ этильгенге къадар девам этти. Бу макъалелеринде де о шу мевзуны эп кенишлетерек озъ фикирлери иле окъуйыджы-ларнен болюшип, шу джеалеттен насыл къуртула биледжегини анълатып кельди.

Озюнинъ баш эсери сайылгъан «Рус мусульманлыгъы»нда Гаспринский шойле яза: «Чар акимиятининъ озъ эли алтындыки татар къабилелерине мунасебетини козьэтер экенмиз, шуны айта билемиз ки, бу акимият, озюне бойсундырылгъан алемнен асыл керек дереджеде таныш дегиль, татарларны, оларнынъ аяты ве тур-мушыны пек аз биле. Меним бильгениме коре, рус акимиятининъ татарларгъа нисбетен мунасебети: «Мен саибим, сиз берги тёлесиз, амма насыл яшай-сынъыз — бунда ишим ёкъ», ибаресинен бельгиленмекте. Бу, эльбет, пек саде ля-кин гъает манасыз... Керчектен де, татарларнен руслар арасында насыл бир мунасе-бет олмакъ керек? Татарлар, рус мусульманлары русларгъа нисбетен ким олмакъ кереклер ве, аксине, руслар татарларгъа нисбетен ким олмакъ кереклер. Акимият мусульманларгъа нисбетен насыл бир макъсат кутъмекте? Олар ичюн руслар не бермек кереклер ве олардан озълерине не талап этмек кереклер? Руслар ве Русие мусульманлары бир топракъта ве умумий бир къанун алтынды тесадюфий бир ёлдашлар, яни къомшулар киби яшамакъ кереклерми, ёкъса бизим буюк ватаны-мыздаки улу халкълар айлесининъ балалары киби олар арасында даа да якъын, тувгъанлыкъ мунасебетлерини инкишаф этгирмек керекми? Русие мусульман-лыгъына нисбетен чар акимиятининъ аркетлерини регулирлейиджи, оны догъру мунасебетке рухландырыджи ве бунъа бир менба оларакъ хызмет этиджи о гъае къайда?»

Гаспринский озъ эсеринде иште шу суаллерге джевап бермеге аркет эте ве шойле иляве эте: «Рус мусульманлыгъы умумрусие ватанынынъ менфаатларыны анъламай, сезмей; о шу умумий ватаннынъ къасевети ве къуванчыннан бихабер, Русиенинъ умумдевелт ынтылышлары, гъаелери онгъа анълашылмай». Эбет, уму-мий менфаатларнен яшамакъ ичюн эвеля оларны шу ватаннынъ семеге огретмели, не вакъыт тюрк-татар халкълары буюк ватан оларнынъ да менфаатларыны къорча-

лагъаныны дуйсалар, анъласалар, о вакъыт олар бу оларнынъ да ватаны экенини анълар ве сезерлер. Эм де онынъ ичюн кучъ-къудретини аямазлар, керек олгъанда исе джаныны да феда этерлер, деген фикирни ортагъа соре музъллиф.

«Языкъ ки, Русие акимиети мусульманларны теракъкъияткъа, медениетке догъру етеклемей; тюрк-татар джеалетине о янъы аят багъышламакътан аджиздир, маддий ярдымлар бир якъта турсын, мен шуны къайд этмеге борджлум ки, русларнынъ акимлиги алтында татарларнынъ эвель-эзельден рухий инкишафыны темин этип кельген мектеплери ве маарифи биле белли дереджеде зайыфлады ве тюшкюнликке огъратылды», — деп иляве эте Гаспринский.

Эдишинъ чар акимиети энъ кучъло олгъан девирде укюмет сиясетине къаршы, бойле тенкъидий макъалелернен чыкышта булунмагъа джесарет эткенине сукъланмамакъ мумкюн дегиль. Чар мемурлары онынъ кулюни кокке савура биле эдилер, ич бир сатырыны бастырмай биле эдилер. Лякин о озъ макъалелерини буюк бир усталыкънен ойле яза эди, озъ фикирлерини ойле шекиллendirе эди ки, ерли уфакъ мемурлар онынъ язгъан шейлеринден чокъусынынъ фаркъына бармай эдилер. Гаспринский озюнинъ макъалелеринде догърудан-догъру чар акимлерине мураджаат этерек, озюньизининъ элинъиз алтында булунгъан халкъларгъа джеалеттен, кериликтен къуртулмагъа ярдым этинъиз, озюньизининъ бай теджрибенъиз ве медениетинъизнен пайлашынъиз, олар сизинъ инкишаф дередженъизге котерилселер, сизлерни бир вакъыт унутмазлар, сизге миннетдар олурлар ве олар озълерининъ сайыджа чокълугъы иле бутюн Русиенинъ даа да юксек цивилизация дереджесине котерильмеси ичюн сизге ярдым этерлер, — дей.

Гаспринский озюнинъ дюньябакъышы, фикир ве гъаелери иле социалист, миллетчи-социалист эди. О, шунынъ ичюн миллетчи-социалист эди ки, онынъ ичтимаий-публицистик фаалиети башлангъангъа къадар озъ халкъынынъ маарифинен, оны илери медениетли миллетлер сырасына чыкъарув меселесинен даа ич бир татар мешгъул олмагъан эди. Бельки бу ишке биревлер бельсенгендир, лякин олар насыл ёлнен кетмеге бильмеселер керек яхут оларда бунынъ ичюн бильги де, узакъ корюв ве халкънен чалыша билув къабилиети де етерликсиз олса керек.

Бунынъле бирге о, айны заманда, социалист-утопист (хаялджы социалист) эди ки, бу онынъ «юз йылдан сонъ» адлы романында ачыкъ корюне. Онынъ бу социалистик бакъышлары «Социалист сектасы» адлы макъалесинде беян этиле. Бу акъта махсус бабда сёз юрьсетеджекмиз.

Гаспринский бутюн анълы омюрини озъ миллетине хызмет этювге багъышлады ве шунынъ ичюн де о миллетчи-социалист эди эм шунынъ ичюн де онъа сонъундан миллетчи, пантюркист деген ифтиралар япыштырды ве миллетчиликте къабаатладылар. О, ялынъыз ватанпервер эди, къаны-джанынен озъ халкъыны севген, онынъ гъарип алыны корип аджынгъан ве оны бу вазиеттен къуртармагъа бель багълагъан акъыкый ватанпервер эди. О, озюнинъ миллетинден башкъа ич бир миллетни танывагъан, севмеген миллетчи дегиль эди. Аксине, бутюн башкъа миллетлерни, хусусан илери рус халкъыны урьмет эткен, лякин энъ кериде къалгъан озъ халкъынынъ такъдири иле айрыджа меракълангъан, оны бутюн барлыгъынен къайгыргъан бир ичтимаий-медений эрбап эди. Онынъ озъ халкъы ичюн япкъан тарихий хызметлери шу ки, эдип янъыджа окъутув усулы иле, янъы типте мектеплер вастасынен, озюнинъ газетасынен халкъны маарифке, бильгиге джелъп этерек, озъ гъаелеринен оларнынъ агъына тесир этерек, озъ халкъынынъ илеридеки медениетининъ, теракъкъиятынынъ темелини къойды. Гаспринский ичюн озъ шахсий аяты, шахсий менфааты деген шей ёкъ эди, онынъ эр бир адымы, эр бир арекети ве иши миллетнинъ файдасы огъруна догърултылды, онынъ бутюн тюшонджеси, фикيري, къайгысы халкънынъ такъдири, онынъ ичтимаий аяты, онынъ келеджеги хусусында эди. Эр насыл бир иши олмасын, оны о халкънынъ кериликтен къуртулмасы файдасына догърултамгъа тырыша эди. Озъ бахтыны о халкънынъ бахтында коре ве озюнинъ бутюн гъаелерини, тешеббюслерини халкънынъ бахты ичюн амельге кечирмеге чалыша.

Озюнинъ ичтимаий-публицистик фаалиетининъ ильки йылларыны Гаспринский озъ газетасы «Терджиман»ны мейдангъа кетирювге ве озъ басмаханесини тешкиль этювге багъышлады. Бу ёлда о пек чокъ зорлукъларгъа раст кельди. Бунда о ялынъыз озюнинъ къююлгъан макъсаткъа иришювде къатиетлиги, изченлиги ве гъайрети саесинде енъиш эльде этти. Бу макъсатнен онъа дефаларджа Петербурггъа бармакъ керек олды. Энъ эсасы исе онынъ рус тилини мукеммель билюви эди. Бу онъа газетанынъ эм татарджа, эм русча эки тильде чыкъарылмасыны ишандырмагъа имкян берди. Тек бундан сонъ о рухсет алмагъа наиль олды. Бу рухсетнен бирге газетагъа цензура да тайин этильди. Биринджи йылы цензура Петербургда булунды. Бу, эльбетте, чокъ уйгъунсыз ал эди. Онъа бакъмадан газета йыл бою озъ вакътында ве мунтазам суретте чыкып турды. Сонъра Гаспринский цензуранынъ Акъмесджитке кечирильмесине мувафакъ олды ве онынъле сыкъы багъ тутмагъа имкян догъды.

1905 сенеси инкылябындан сонъ газета узеринден незарет яни цензура бутюн-лей алынып ташланды. Бу мунасебетнен Гаспринский сабыкъ цензоргъа шу сёзлер-нен мураджаатта булунды: «Кыйметли И. И. бу сандан башлап «Терджиман» цензурасыз чыкъаджакъ. Сизнен сагълыкълашыр экенмиз, мен шуны хатырламай оламайым ки, бундан 23 йыл эвель, Кърымда дигер бир бильгили цензор тапыл-магъанда, Сиз халкъны ярыкъландырув огърунда бу агъыр вазифени озъ устюнъиз-ге алып, меним газетамнынъ яшамасына, инкишаф этмесине имкян бердинъиз. Шуны да айтмай кечалмайым ки, чешит сой руссификаторларнынъ ачувлы ифтира ве ошеклерине бакъмадан, Сиз 23 йыл зарфында ич бир кере къалеминъизни кызыл мереккепке батырмадынъыз.

Кыйметли Ильия Ильич, шимди энди эр бир язгъан адам «цензор» сёзюни унутмакъ истеген вакъытта мен Сизге тек озюмнинъ адымдан дегиль, бутюн окъуй-джы мусульман джемиети адындан самимий тешеккур бильдирмекни арз этем. Бу тешеккурни юректен къабул этменъизни ве бахтлы олып даа узакъ йыллар яшаманъызны истейим. Исмаил Гаспринский».

Гаспринскийнинъ цензоргъа язгъан бу мектубинде терен мана бар. 1905 сенеси инкылябы тюрк-татар халкъларына ич бир тюрлю цензурасыз, рухсетсиз озъ ана тиллеринде газеталар, журналлар, китаплар чыкъарып башламагъа имкян берди. Бир йыл ичинде бойле неширлернинъ сайысы онларджа дефа артты эм 1905 сенеси инкылябы миллий эдебиятларнынъ осювине мисилсиз силъмет берди.

Айны вакъытта «Терджиман»нынъ редакторы Гаспринскийнинъ намуснен, виджданнен ве озъ ишини гъает билип чалышкъаныны къайд этмек мумкюн дегиль. 23 йыл зарфында газетада Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ аятындаки эзизетлер акъкъында, чар акиметининъ бу халкъларгъа нисбетен зорбалыкъ сиясе-тини къаралайджы онларнен, юзлернен макъалелер басылгъанына бакъмадан, онъа цензор тарафындан ич бир кере тенбие я да серт бир сёз айтылмады. 1905 се-несине къадар татар тилинде екяне «Терджиман» газетасы чыкъып тургъаны не-тиджесинде тюрк-татар халкъы озюнинъ маариф, меденийет ве бильги сааларында чокъ илери адылмады. Бутюн булар Гаспринскийнинъ халкънен, джемаатнен ча-лышмагъа, озъ фикирлерини оларгъа еткизмеге билъювининъ нетиджесидир.

Эльбет, эр бир янъы ишнинъ башлангъыч девиринде эр вакъыт белли бир зор-лукъларны, бекленилмеген кыйынлыкъларны енъмек керек ола. Гаспринский ичюн исе энъ кыйыны «Терджиман»нынъ биринджи саныны чыкъармакъ эди. Бунда янъы ишнен багълы бир талай кыйынлыкъларгъа даа шу да къошулды ки, газетаны 1883 сенеси апрель 10-да яни Кърымнынъ Русиеге къошулгъанынынъ 100 йыллыгъы кунюне чыкъармакъ керек эди. Бунен бирге ешилъ бааръ кунълерин-де чыкъып башлагъан бу газетанынъ шу бааръ чечеклерининъ къокъусынен бера-бер бутюн алемге дагъылып, тек Русиеде дегиль, мемлекеттен де тыштаки мусуль-манларны юкъудан уянтмагъа хызмет этмек борджлу эди.

«Терджиман»нен багълы экинджи бир муим меселе даа — бу газета вастасы-нен мусульман мектеплеринде савтий окъутув усулыны эр ерде омюрге кечирюв ичюн халкъ арасында тешвикъат ишлери алып барув, адамларны бу янъы усулнынъ устюнлигине, онынъ зарурлыгъына къандырув эди. Исмаил бей Гаспринский озю-нинъ газетасынынъ ярдымынен бу гъает муреккеп вазифенинъ астындан мува-факъиетнен чыкты, озъ огюне кыйгъан макъсадына аджайип суретте наиль олды. Бир къач йыл ичинде бу янъы усул Русиенинъ тюрк-татар халкълары яшагъан бутюн кошелерине даркъады, бинълернен мектеплер бу янъы усулгъа кечтилер. Демек, бу халкъларнынъ яш несиллери энди эр тарафлы бильги сайби ола башла-дылар, олар энди илим, тераккъият, медений осюв ёлуна аякъ бастылар ве бу ёлдан тайпынмайджакъларына къаний эдилер. Бу исе Гаспринскийнинъ буюк гъалебеси эди.

«Терджиман» газетасынынъ мусульманларны ярыкъландырув, оларнынъ биль-гисини, корюв даиресини кенишлетюв вазифеси ве эр ерде янъы усулда мектеплер ачув арекети — булар, бири-биринен сыкъы багълы умумий джерьян эди ки, газета Русиенинъ энъ узакъ кошелерине барып еткени киби, шу ерлерде мектеплерни янъы усулгъа кечирюв фикери онынъ артындан етишип келе ве адамларгъа бу гъаени ашлай эди. Бойлеликле, Гаспринский озъ фаалиетинен Русиедеки тюрк-татар халкълары маарифининъ ильки инкыляпчысы ве пионери олды.

Исмаил Гаспринский бир маарифчи, публицист оларакъ халкъ иле тек газета вастасынен къонушмакънен сынъырланмайып, озю шахсен адамларнен, джема-атнен, халкъ векиллеринен корюше, къонуша, субетлеше. Халкънен бойле корюш-мек, къонушмакъ макъсадынен о дефаларджа Русие бойлап сефеге чыкъа, хусусан тюрк-татар халкълары чокъ яшагъан ерлерде булунмагъа айрыджа эмиет бере. Бойле корюшювлерде, субетлерде Гаспринский миллетнинъ инкишафынен, мектеп ве маариф ишлерининъ вазияти ве кетишатынен багълы меселелерни котере, озъ тешеббюси ве тевсиелерини ортагъа сюре. Шусы дикъкъаткъа лайыкъ ки, эдип къайда бармасын, мааллерде оны анълагъанлар, онъа къол туткъанлар чокъ тапыла.

Шунунъ ичюн эр ерде оны шахсен бильгенлер, якъындан таныгъанлар ве онъа гонъюльдеш олгъанлар да чокъ эди, чюнки эр ерде онынъ гъаелери ве макъсатларыны яхшы биле эдилер. Хусусан онынъ мусульманларнынъ ичтимаий ве медений аятында аз бир вакъытта джиддий денъишмелер япув макъсадына айрыджа истекнен къол тутула эди. Бу макъсат ичюн халкъ арасында кутълевий-медений ишлер алып барувнынъ чешит шекиллерини, ёлларыны косътере, конкрет тевсиелер бере, шахсен ярдым эте. Бутюн бу ишлер онынъ пек чокъ вакътыны ала, ондан чокъ кучъ-гъайрет талап эте. Бунъа бакъмадан Гаспринский бу ишлеринен, оларнынъ нетиджесинен гъурурлана, бу ёлда эр бир адымыны тюшюнип-ташынып, ольчеп-бичип япа, чюнки бунда янълъыш арекет япмакъ мумкюн дегиль эди. Онынъ бойле янълъышыны, нукъсаныны козетип, беклеп тургъан душманлары чокъ эди ве оларнен де билип, усталыкънен куреш алып бармагъа меджбур эди. Бутюн бу фаалиети Гаспринскийге акъыкъатен девирнинъ медений инкъиляпчысы демеге акъ бере.

Озюнинъ табиятынджа Гаспринский къатиетли, макъсаткъяр, къавий ирадели олса да, ич бир вакъыт кызышмай, ачувланмай, афакъанланмай, озъ фикирлерини анълайышлы суретте, саде лякин зенгин тильнен, кыска ибарелернен анълатмагъа тырыша ве эр бир фикирини амелиятта тасдыкъламагъа арекет эте. Онынъ ичюн уфакъ яки буюк меселе деген шей ёкъ эди, о эр бир меселеге муим ве аль этиджи меселе деп бакъа эди.

Базы бир кыйыш къальпли адамлар «Терджиман» газетасында Гаспринский инкъилябий макъалелерни бастырмй деп, оны революционер дегиль деп къабаатламакъ истейлер. Бу тамамиле янълъыш фикир. Гаспринский ойле макъалелерни мунтазам суретте бастыра, лякин оларны ойле бир усталыкънен редактирлей, азырлай ки, чар цензурасы оларгъа ичте илишип оламай. Буны япмакъ ичюн де талант керек эди. О асыл да къоркъакъ дегиль эди, къоркъакъ адам ич ойле къоджаман ишлерини тюбуне кирмез, бутюн бир миллетнинъ ичтимаий аятыны, маарифини тюбютамырындан денъиштирмек ичюн бель багъламаз. О, ялынъыз сакът эди, акъылнен иш коре эди. Эбет, Гаспринскийге марксизм-ленинизм платформасына кечкен бир сиясий курешчи, там манада революционер демек кыйын. Лякин о озюнинъ фаалиетинен Русиенинъ чокъ миллионлы халкъларынынъ маарифинде, ичтимаий-медений инкишафында акъыкъатен революция япты ве бу халкъларны теракъкъият, илим ёлуна чыктараракъ, оларгъа прогрессив гъаелер ашлаяракъ, шу девирнинъ яш несиллеринден чокъ илери адамларнынъ, медений эрбапларнынъ, революционерлернинъ, халкъ иши ичюн фааль курешчилернинъ осип чыкъмасына себепчи олгъандыр. Демек, там манада революционер олмаса да, онъа биз бир чокъ миллий курешчилернинъ, революционерлернинъ оджасы демеге акъкъымыз бар.

Эбет, о там манада революцион курешчи дегиль эди, лякин тюрк-татар халкъларынынъ ичтимаий-медений аятында насыл бир джиддий башлангъыч, насыл бир тешеббюс, насыл бир янълъыкъ олмасын, бу Гаспринскийнинъ иштиракисиз олмай эди, эр бир иште онынъ иштираки, онынъ ярдымы, онынъ кенъеши, тевсиеси мытлакъа эди. Бу фикирни онынъ замандашлары олгъан джемаат эрбаплары да тасдыкълайлар.

XIX асырнынъ сонъки черигинде ве XX асырнынъ он дёрт йылы зарфында тюрк-татар миллети арасында насыл бир тешеббюс пейда олмасын, онынъ башында мытлакъа Гаспринский булуныр ве бу акъта «Терджиман» саифелеринде тафсилятлы суретте анълатув берилир эди. Бу джеэттен Гаспринский акъыкъатен битмез-тюкенмез бир фикир деръясыны, янъы гъаелер чокърагъыны анъдырыр эди. Демек, озъ ишинде, озъ саасында, халкънынъ анъыны уянтув саасында о там манада революционер эди.

Занымызджа, энъ муими шу ки, Гаспринский озюнинъ гъает кениш, къоджаман макъсатларыны, гъаелерини олдыкъча кыска бир тарихий девир ичинде амельге кечирмеге наиль олды ве бу ал бутюн тюрк-татар миллетининъ инкишафына кучлю сийтем берди. Бу вакъыткъадже озюнинъ тар черчивесинден чыкъмагъан, теракъкъият не экенинден хабер олмагъан мусульман халкълары энди мемлекетнинъ ичтимаий аятында догърудан-догъру иштирак этип, бир чокъ эрбаплар исе озъ халкъына фааль хызмет этип башладылар. Бутюн булар исе озъ небетинде мусульман халкъларынынъ да эр анги иджадий фаалиетке, эр бир саада даа семерели чалышмагъа икътидарлы олгъаныны тасдыкълады.

Девамы бар.

МЕРАКЪЛЫ ФОТОСУРЕТ

Бу фоторесимде 1926 сенеси Баку шеэрининъ окъув юртларында тасиль алгъан бир группа къримтатар талебелери суретке алынган. Олар келеджекте халкъымызны джеалеттен чыкъармакъ, онынъ асырлар боюнджа зульметлик перделери артында чеккен юрек агърысыны тедавийлемек макъсадынен Бакугъа окъумагъа кельген эдилер. О йылларда Къримгъа зияретке кельген Азербайджан Меркезий Иджра Комитетининъ реиси Самед Агъамали огълы, къримтатар генчлигини Баку алий окъув юртларына окъумагъа давет эте. Суреттеки зиялыларнынъ эксериети 30-40 нджы йылларнынъ зулумена огъратылып эляк олдылар.

Фотосурет мерум Рахми Гасановнынъ эв архивинден алынды. Суреттеки шахсларнынъ кимлер экенини танып бильмеге манъа Айше ханым Рефатова, Ахмед-Зухди агъа Тарпи ве Усеин агъа Куркчи ярдым эттилер. Бу адамларны танып, олар акъкъында бильген малюматларынъызны редакциянынъ, я да меним адресиме елламанъызны риджа этем.

Меним адресим: 734013. Душанбе, 2 проезд П. Лумумбы, 11 эв, 24 кв. МУРТА-ЗАЕВ СЕЙЯР.

Ашагъыдан биринджи сырада солдан:

1. ОСМАН ШЕЙХАМЕТОВ. Акъмесджитли. 1926 с. Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире. Хирург. Москвада травматология институтунда чалышкан. Улу Ватан дженкинде эляк олган.

2. ОСМАН ТОПЛЫ. Кезлевли. 1926 сенеси Азербайджан пединститутунинъ тарих-эдебиет факультетини битире. Одессада табиаатшнаслыкъ боюнджа бильгисини арттыра. 1926-1933 сенелери Коккозь, Эски-Эль кой мектеплеринде, сонъ 1937 сенесине къадар Багъчасарайда, техникумда оджалыкъ япа. 1937 сенеси сталинизм зулумена огъратыла ве 1943 сенеси лагерьде верем хасталыгъындан вефат эте.

3. ИСМАИЛ АМЕТОВ, 1902 сенеси Акъмесджитте догъган. 1927 сенеси Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битирген, венеролог. 1936 сенеси сталинизм зулумена огъратыла, дженктен сонъ Таджикстанда чалыша, сонъ Нальчик шеэрине коче ве анда вефат эте.

4. САФИЕ САКАЕВА. Акъмесджитли. Бакуда алий тасиль алган, Ашхабад шеэринде яшай ве чалыша.

5. ДЖАФЕР АХМЕДОВ. Демирджи коюнден. Азербайджан пединститутуны битирген. Вефат эткен.

6. ШУКРИ ГЪАЗЫ, 1902 сенеси Алупкада догъган. Азербайджан Девлет университетини битирген, агроном. 1937 сенеси сталинизм зулумена огъратыла. Лагерьден азат олунган сонъ, Сухумиде яшай ве анда вефат эте.

7. ЭМИР-АСАН СЕЙДАМЕТОВ (ТАВАРДЖЫ), 1897 сенеси Багъчасарайда догъган. Азербайджан Девлет университетини битирген, агроном. Улу Ватан дженкинде эляк олган.

8. РАХМИ ГАСАНОВ (ТАРПИ). (1908—1989 сс.) Багъчасарайлы. 1930 сенеси Азербайджан пединститутуны битирген. Азербайджан Девлет университетинде кафедра мудири, доцент, физика-математика фенлери кандидаты, Азербайджан ССРде нам къазанган муаллим.

Экинджи сырада солдан:

1. УСЕИН КУРКЧИ, 1905 сенеси Багъчасарайда догъды. 1926 сенеси Азербайджан пединститутунинъ тарих-эдебият факультетини битире. 1926-1935 сенелери Кърым пединститутунда аспирантурада окъуй. 1935-1937 сенелери Кърым алий ве орта мектеплеринде оджалыкъ япа. 1937-1949 сенелери лагерьде, 1949—55 с. с. Красноярск улъесинде оджалыкъ япа. 1955—1965 сенелери Маргилан шеэрининъ орта мектеплеринде оджалыкъ япа. 1957 сенеси акълана. 1965 сенесицен пенсияда булунмакъта ве ана тилимиз узеринде алып барган ильмий ишлерини девам эттирмекте.

2. ЗЕМИНЕ ДАГЪДЖЫ. Къызылташлы. 1927 сенеси Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битирген, эким-гинеколог, медицина илимлери кандидаты. Улу Ватан дженкининъ иштиракчиси. Дженк биткен сонъ Самаркъанд шеэринде яшай, чалыша ве анда вефат эте.

3. АМИДЕ АСАНОВА (АДЖЫ-АСАН). 1903 сенеси Акъмесджит шеэринде догъган. (Профессор Тейфукъ Асановнынъ аптеси). Азербайджан пединститутунинъ тарих-эдебият факультетини, сонъра Ташкент мединститутуны битире. Эким-окулист. Бухара, Фергана ве Ташкент шеэрлеринде чалыша. Ташкентте вефат эте.

4. АСИЕ АКИМОВА (1903—1971). Улу-Озенли. Азербайджан пединститутуны битире, муаллим. Бакуда яшай. Элял хызмети ичюн Ленин ордени иле такъдирлене.

5. ХАТИДЖЕ ТАДЖИДДИН. 1902 сенеси Багъчасарайда догъа 1926 сенеси Азербайджан пединститутуны битире, муаллим. Нахичеванъ шеэринде яшай.

6. САФИЕ КАНИЕВА (1905—1930). Багъчасарайлы. 1928 сенеси Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире, эким-терапевт.

7. МАМУТ НЕДИМ. Керчь дживарынынъ Сараймен коюнде догъа. Стамбулда, Берлинде тасиль ала. «Янты дюнья» газетасы. «Илери» журналында баш редактор олган, Кърым АССР маариф халкъ комиссары, ВКП(б) Кърым обкомынынъ медениет-пропаганда болугининъ мудири, сонъра Москвада месуль иште чалыша. 1937 сенеси сталинизм зулумена огъратыла ве анда эляк ола.

8. АЙШЕ РЕФАТОВА. 1907 сенеси Багъчасарайда догъа. (Композитор Асан Рефатовнынъ къыз-къардашы). 1930 сенеси Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире, 1933 сенесине къадар анда ассистент ола. 1933—1941 сенелери Кърым мединститутунда ассистент. 1984 сенесине къадар Сыр-Дарьяда эким олып чалышты. Шимди Новороссийскте яшай, пенсияда.

9. НУСРЕДДИН АДЖЫ-ЭМИН. Керчьли. Азербайджан пединститутуны битире. Алма-Атада яшай ве чалыша.

Учюнджи сырада солдан:

1. ХАТИДЖЕ КЪУРТСЕИТОВА. Корьбекулли. Азербайджан пединститутуны битире, педагог.

2. ЭСМА АМЕТОВА. 1907 сенеси Къярасувбазарда догъа. Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире, эким-педиатр.

Дертюнджи сырада солдан:

1. СЕЙДАМЕТ УМЕРОВ, ялыбойлы. Инженер-нефтчи.

2. АБИБУЛЛА ОДАБАШ (ТЕМИРДЖАН). Корьбекулли. Эдебий псевдоними (ЧАТЫР-ТАВЛЫ) Педагог, яызды, журналист. Кърым АССР маариф халкъ комиссарлыгында ильмий шуранни (советнинъ) кятиби эди. 1928 сенеси апске алына ве анда вефат эте.

3. ИСМАИЛ ЛЕМАНОВ. Кърым пединститутунинъ профессору, арабшнас, этнограф, сонъра СССР Илимлер академиясынынъ китапханесинде чалыша. Онынъ олжуми акъкъында эки тюрюл малюмат бар. Биринджиси — гуя 1937 сенеси сталинизм зулумена огъратыла ве анда вефат эте. Экинджиси — гуя Ленинград блокадасында телеф олган.

4. ДИЛЯРА хани ЧОБАН-ЗАДЕ. Бекир Чобан-задининъ рефикъасы.

5. БЕКИР-СЫДКЪИ ЧОБАН-ЗАДЕ (1897—1938 с. с.) Профессор, тюркшнас, лингвист, шаир, публицист. Кърым пединститутунда, 1924 сенесинден сонъ Баку алий окъув юртларында чалыша. 1937 сенеси сталинизм зулумена огъратыла, 1938 сенеси эляк ола.

6. АСАН-САБРИ АЙВАЗОВ. Алупкалы. Тюркшнас, эдебиятчы, белли журналист, «Терджиман», «Ватан хадими» ве «Миллет» газеталарында редакторлыкъ япкъан, бир чокъ эдебий терджимелернинъ саиби. 1937 сенеси сталинизм зулумена огъратыла ве эляк ола.

7. ШЕВКЪИ БЕКТУРЕ. Мешур кърымтатар шаири. 1937 сенеси сталинизм зулумена огъратылып къапатыла. Азат олунган сонъ, 1944-46 сенелери Янгиюльде, Ташкент базарларын-да емиш, махорка сатып кечинген. Балаларынынъ даветинен Тюркиеге кете, анда яшай ве вефат эте.

Бешинджи сырада солдан:

1. АЗИЗ МЕНКЕЕВ (МЕНАКЪАЕВ), чель тарафлы. 1926 сенеси Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире. Кърымда экимлик япа. Улу Ватан дженкинде иштирак эте. Дженктен сонъ Одессада яшай, чалыша ве анда вефат эте.

2. МУСТАФА ЧЕЛЕБИЕВ, инженер-нефтич. Такъдири белли дегиль.
3. ХАТИДЖЕ ШЕЙХАМЕТОВА, Акъмесджитли. Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире, къримтатар къадынларындан биринджи эким-гинеколог. 1944 сенеси Кърымда янгъында эляк ола.
4. ЯКЪУБ ЗЕККИ, 1903 сенеси Гъавр коюнде догъа. Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет ве биология факультетлерини битире. Акъикъатен зеккий инсан олгъан. Сталинизм зулумына огътрап, эляк ола.
5. ИБРАИМ ЭМИР-АСАН (1903-1984 с. с.). Айвасыллы. Азербайджан пединститутуны битире, оджа-тарихчы. Сталинизм зулумына огъратылып, къапатыла. (Айше Рефатованынъ омюр аркъадашы)
6. ВЕИС ТАНАБАЙЛЫ (АКЪМОЛЛА). Кезлеви. Азербайджан Девлет университетининъ шаркъ факультетини битире. Оджа-тильшнас. Бакуда, сонъра Кърымда чалыша, оджалыкъ япа. 1937 сенеси къапатыла. Такъдири белли дегиль.
7. ОСМАН-НУРИ АКЪЧОКЪРАКЪЛЫ. Багъчасарай дживарында Акъчокъракъ коюнде догъа. Буюк алим-археолог, тарихчы, этнограф, хаттат (каллиграф), языджы, терджиман. Сонъ дередже кениш малюматы, профессор унванына малик адам, «джанлы энциклопедия» намына саип шахс. Сталин зулумына огъратылып, 1937 сенеси къапатыла ве анда эляк ола.
8. ЯКЪУБ КЕМАЛ. Багъчасарай районы, Улукъул коюнде догъа. Москвада Лазаревский адына шаркъшнаслыкъ институтуны битире. Арап тилини мукеммель бильген муаллим-тарихчы. Ялта музейининъ директоры. 1937 сенеси сталинизм зулумына огъратылып къапатыла. Сонъки талийи бельгисиз.
- Алтынды сырада солдан:
 1. РЕШИД МУМДЖЫ. Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире, бала экими. Самаркъандда яшай, чалыша ве вефат эте.
 2. ИСМАИЛ САЛИДЖАНОВ. Бир тюрюлю малюмат ёкъ.
 3. ОСМАН АМИТ. Кефе районы Ворон коюнде догъгъан. 1926 сенеси Азербайджан пединститутунынъ табииат факультетини битире, оджа-химик. Кърым пединститутунынъ аспиранты. Улу Ватан дженкинден къайтмай.
- Единджи сырада солдан:
 1. ЯКЪУБ АЮКЪУЛАКЪ. Акъмесджитли. Агроном. Бакуда яшай. Сонъки вакъытта газета хадими.
 2. КЕМАЛ (фамилиясы унутылгъан). Тотайкойлю. Азербайджан пединститутунынъ табииат факультетини битирген. Кърымда оджалыкъ япа. Сонъки талийи бельгисиз.
 3. УМЕР КУРКЧИ (1902—1978 с. с.) Багъчасарайлы. (Усеин Куркчининъ агъасы.) Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире, эким-терапевт. (1926—1934 с. с. Акъмесджит медтехникумында директор муавини, сонъ директор. 1934—1937 сенелери Акъмесджит шеэрининъ экинджи область хастаханесинде баш эким олып чалыша. 1937 сенеси сталинизм зулумына огъратылып къапатыла. 1949—1955 с. с. Красноярск улькесинде сюргюнде булуна. 1956 сенесинден Ейск курортында эким, сонъ баш эким олып ишлей. 1957 сенеси акълана ве 1978 сенеси вефат эте.
 4. БИЛЯЛ БАЯСАНОВ. 1897 сенеси Коръбекул коюнде догъа. Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире. Бакуда яшай, Азербайджан ССРде нам къазангъан эким, шимди персонал пенсионер.
 5. РЕШАТ РЕФАТОВ. 1897 сенеси Багъчасарайда догъа. 1928 сенеси Азербайджан пединститутуны битире, педагог, бестеяр. Тюрюлю алетлерде чалмагъа бильген инсан. Дюльбер сес саиби, йырджы, артист. Къардашы Асан Рефатов язгъан «Чора батыр» операсында Чоранынъ ролюни иджра эткен. 1935—1937 сенелери Кърым радиокомитетининъ къримтатар редакциясында музыка ребери олгъан. 1937 сенеси зулумгъа огъратылып къапатыла ве анда эляк ола. Олюминден сонъ акълана.
 6. БЕКИР ФАИКЪ. Багъчасарайлы. Азербайджан Девлет университетининъ шаркъ факультетини битире. Алма-Атада яшагъан, чалышкъан ве вефат эткен.
 7. ТЕЙФУКЪ КЪАСЫМОВ. Алупкалы. 1937 сенеси сталинизм зулумына огъратылып къапатылгъан. Сонъки талийи белли дегиль.
 8. ЭРЕДЖЕП КЪУРТСЕИТОВ. Коръбекулли, агроном.
 9. ЭННАН АБДУРАМАН. 1900 сенеси Къарасувбазар шеэринде догъа. Азербайджан Девлет университетининъ шаркъ факультетини битире. 1926 сенеси Кърымда оджалыкъ япа. 1937 сенеси къапатыла. 1943 сенеси оны лагерде коръгенлер. Сонъки такъдири белли дегиль.
 10. ОСМАН БЕКИРБАЕВ. Агроном, башкъа малюмат ёкъ.
 11. ЯЯ АППАЗОВ. Кезлеви. Азербайджан пединститутуны битире, педагог. Андижан шеэринде яшай, чалыша ве вефат эте.
 12. АХМЕД-ЗУХДИ ТАРПИ. 1905 сенеси Багъчасарайда догъа. 1928 сенеси Азербайджан Девлет университетининъ тыббиет факультетини битире. Эким-терапевт. Таджикстанда нам къазангъан эким. Шимди пенсияда, Душанбе шеэринде яшай.

Ирфан Аметов

ИКМЕТЛИ ЛУГЪАТ

Лугъат тертип этмек ичюн мытлакъа Куркчи я да Асанов олмакъ шарт дегиль. Мен тертип эткен лугъат да хусурсыз. Инанмасангыз, окъуп бакъынгыз!

АЛЕМ	— Туваргъа берильген чюкюндир	(Ал ем)
АЛЯКЪА	— Къырмызы якъалы солдат	(Ал якъа)
БОЛЮК	— Юк чокълугъы	(Бол юк)
КЪЫЗАРУВ	— Корюмли, дюльбер, арув къыз	(Къыз арув)
ОТЕЛЬ	— От, ель	(От ель)
ТОКЪТАЛУВ	— Къарыны токъ олгъан адамнынъ болдургъаны	(Токъталув)
УРБАЛЫКЪ	Балыкъ авы	(Ур балыкъ)
ЯШАТМАКЪ	— Яшлайын атмакъ, ольдюрмек	(Яш атмакъ)
ЯРАШЫКЪ	— Ашыкъ олгъан севгили	(Яр ашыкъ)
ЯНБАШ	— Башы янтайып юрьген адам	(Ян баш)

* * *

Эр кес кенди виляетини, яшагъан ерини макътамагъа севе. Адамнынъ бири де бойле макътана экен:

— Бизде лимонлар къавун къадар, портакъаллар — къарпыз къадар, балкъуртлар исе юмругъым киби олалар.

Шу ерде оны динълеп тургъанлардан бири сорай:

— Я сизде къурт сепетлери насыл олалар?

— Насыл оладжакъ? Эр ерде олгъаны киби.

— Эр ерде олгъаны киби къурт сепетине юмрукъ къадар къуртлар насыл этип кирелер?

— Насыл, насыл эмиш?! Айванчыкълар тырышалар. Сепетнинъ тар тешичигине терлеп-пишип кирмеге арекет этелер. Киргенлери — кире, кирип оламагъанлары — азбарда юкълайлар.

° ° °

Руснен кърымтатары лаф этелер. Рус айта:

— Кашпировскийнинъ берген сеансларына къатнадым. Юз рублем кетсе де, баягъы файдасы олды. Тап дженк ярасындан къалма балабан бир берчим ёкъ олды, сачларым да къарара башлады.

— Машалла! Машалла! Мен де телевизордан бакътым, амма зерре къадар файдасы олмады.

— Я не ичюн?

— Бунынъ себебини башта озюм де анълап оламадым. Сонъ тюшюне-ташына, таптым. Билесингизми, кърымтатарларына 45 йыл ичинде о къадар чокъ ялан айтылды ки, шимди оларгъа ич бир шей тесир этмей. Челик киби пишкинлешкенлер. Бир Кашпировский, эки Кашпировский оларгъа бир капик.

ЭКИ ТАРАФЛЫ МЕМНЮНЛИК

Якъында бири-бирлерини чокътан бильген танышларнынъ субетлерини бек-ленильмеден шааты олдым. Оларнынъ бириси — язиджы, экинджиси — озюни эр шейден хабердар ве бильмир инсаным, деп сайгъан союндан олса керек.

— Меним янъы повестим басылды, окъудынъмы? — деп сорады биринджиси.

— Шубесиз! — деп джевапланды экинджиси.

— Бегендинъми? Анги образлар ачыкъ-айдын яратылгъан, ангиси зайыф?

— Э... э... гузель, акъай, бутюни яхшы, образлар да къандырыджы.

— Анда мен бир койни тасвирлемеге тырыштым. Яхшы чыкъсын деп, къач керелер шу койге барып кельмеге меджбур олдым.

— Гузель, о да гузель. Койнинъ тасвир олунувы да пек къандырыджы.

— Я табиятнынъ дюльберлиги, дагълар, ташлар, озенлер насыл тасвирленильген?

— Олар да къандырыджы! Джумлеси къандырыджы! — деп токътатты биринджисини экинджиси.

Танышлар эки тарафлы мемнюн олып сагълыкълашып кеттилер.

— Ич умют этмей эдим, бакъ сен онъа, баягъы бир шейлер чакъа экен... — деп севинди биринджиси.

— Вай, не къадар файдалы олды... Газеталарда тенкъидий макъалелерни корип чыкъкъаным файдалы олды. Эр алда юзюм къызармады. (Кинаели кулип) Китабыны къолума биле алмадым, — деп озюнинъ азыржеваплыгъындан мемнюн олды экинджиси.

БУ ИШ СИЗИНЪ ЭЛИНЪИЗДЕН КЕЛЕ БИЛИР

Паалы алынганъ янгы урбанъызгъа ягълы леке, я да мерекеп тамчысы тийсе, чокъ янып отурманъыз.

Шу арада къолунъызгъа къара къалем алып, лекенинъ я да тамгъанынъ сынъырларыны этрафлама бельгилеп чыккынъыз. Сонъра кескин макъас иле шу сынъыр ичинде олган лекели ерни кесип алынъыз. Тешикни ине ве йипнен тез-тез орьмелеп къоймакъ, эльбет де, къыйын иш дегильдир.

АНЪЛАТМА

Базарэртеси куню мен ишке чыкмадым. Себеби: базар куню къайнанамнынъ бир талай лафлары диниме тийди. Ачувымны ярым окъкъа патлатып, зорнен чыкъардым. Я эртеси куню о башнен иш олурмы?

КЪАРТОПЛАЫ ЭТ

Адам башына ярым литр эсабынен алынганъ сувны къазангъа тѣкип, атеш устюне къоймалы. Эт — лезетине, къартоп — дадына, туз — дамына бакъылып, бибер, магъданос, согъан — къокъусына бакъылып къоюла.

ЧИБЕРЕК

Бу емекни пиширмек ичюн ун, къыйма ве ягъ керек. Унунъыз олмаса, ягъынъыз биткен олса, къыйма да тапылмаса, раатсызланмагъа шей ёкъ. Элекни къомшудан алмакъ мумкюн.

КОНЪЯКЛАЫ КЕКС

Йымырта, ягъ, шекер ве юзюм къурусы иле пишкен кексни софрагъа къоясынъыз. Беш йылдызлы коньяк шишесини ачып, элли граммлыкъ буллятор къадеге тѣкесинъиз. Къадени котерген сонъ, кекс ашайсынъыз.

ТАТЛАЫ ЧАЙ

Бу файдалы ичимликни азырламакъ ичюн чайнен шекер керек. Севген инд чайынъыз эвинъизде къалмаган олса, шекер де къыт олса, бир фильджан сувны котер де ичинъиз.

КЪРЫМТАТАР АДЛАРЫ

Шимди тилимизде мевджут адлар къадимий девирлерде баба-деделеримиз тарафындан яратылып, несиллерден-несиллерге кечип кельмектелер. Адларнынъ хасиетинен мешгъуль олув, оларны огренюв гъает меракълы ве файдалыдыр. Чюнки адларда халкънынъ тарихы, рухий инкишафы, дюньягъа бакъышы акс олунмакта. Адларнынъ келип чыкъувыны, яни этимологиясыны, маналарыны огренюв, халкъымызнынъ дигер халкъларнен олып кельген тарихий ве медений алякъаларыны, умумен халкънынъ инкишафыны огренмеге имкян бере.

Меселя, Уршен (улулыкъ), Урмус (дегерлик), Урьяне (ярыкъландырыджы) ве дигер адлар бизни та къадимий девирлерге алып барып багълайлар. Чюнки булар къадимий Ассирия адлары олып, олар бизим эдждатларымызгъа та эрамыздан 1-2 бинъ йыл эвельси кечкен олсалар керек. О эски девирлерде башкъа миллетлерден кечкен адларнынъ чокъусы фонетик джеэттен сонъ дередже денъишкенлер. Меселя, къадимий аджем адлары: Тахмаурутхас — Таймаз (мучеси кучюлю, Иран падишасынынъ ады), Придавс — Фирдевс (дженнет багъчасы), Сарвиназ — Сервиназ (назик, тюзгюн эндамы).

Къара денъиз ялыларында озьлерининъ тиджарет колонияларыны тешкиль эткен ве о ерлерде темеллешкен къадимий румлар ерли халкъка белли дереджеде озь медениетини де синъдиргенлер. Меселя, Эльдар (элиос дарон — кунеш эдиеси) киби ад олардан къалгъандыр. Мешур сераскер Александр Македонскийнинъ ады пек чокъ тиллерге кирди. Бизде о Эскендер (къорчалайыджы) шекилинде къулланыла. Румели (Византия) империясынынъ якъынлыгъы ялынъыз ичтимаий джеэттен дегиль, халкънынъ маддий ве маневий джеэттен инкишафына да буюк тесир эткен. Румий (рум), Урмие (рум къадыны) киби адлар оларнынъ тесири алтында яратылгъанлар.

Онунджы асырнынъ сонъларында Кърымда мусульман дини къабул олунгъан сонъ, арап тили вастасынен бизге эсасен арап адларынен бир сырада, еудий адлары да кирип къалгъан: Эдем (адам), Ава (Хавва — аят бериджи), Мерьем (Мариам), Юсуф (Иосиф — чокълашкъан, арткъан) ве иляхри. Лякин шуны айтмалы ки, бир чокъ арап сёзлери киби арап адлары да бизим тилимизде кет-кете ойле денъишелер ки оларнынъ фонетик давушларында бир тюрлю арап аэнки къалмай: Абляким (Абдулхаким), Шабадин (Шихабиддин), Абкелям (Абдулкелям), Велиля (Валиулла) ве саире.

Эски вакъытларда эмекар халкънынъ агъыр яшайышы, икътисадий шараитнинъ агъырлыгъы, чешит хасталыкъларнынъ чокълугъы ве медицина ярдымынынъ ёкълугъы нетиджесинде яш балаларнынъ чокъ яшап оламай, кучюк экенде олип кеткен аллары чокъ олгъан. Шунунъ ичюн балаларыны олюмден сакъламакъ умютинен, яни олар сагълам, къавий, кучюлю олып оссюнлер деп, оларгъа табиаат адиселеринен багълы адлар, я да айван адлары къойгъанлар (Темирджан, Темиркъая, Боран, Йылдыз, Арслан, Бори, Къурт, Менбори). Руханийлернинъ ве диннинъ тесири алтында бир чокъ адларгъа алла, дин, аджи, сеит, эмир, шейх, молла ве иляхри сёзлер къошулгъан (Бейтулла, Зиядин, Насреддин, Аджимелек, Аджикельди, Сеитнеби, Сеитумер, Эмирамет, Шейхислям, Шейхмамбет, Акъмолла).

Дигер базы тюркий халкъларда олгъаны киби, бизде де «къурт» сёзю къошулгъан адлар (Къуртнеби, Къуртсеит, Къуртмелек) чокъ олгъан. Эксери адамлар бу адлардаки «къурт» сёзюне, башкъа тиллерде олгъаны киби, къашкъыр, бори манасыны берелер. Лякин къадимий девирлерде тотем, яни рухий сыгъынув объекти олгъан «къурт» сёзю бизим адларда эксери алда азиз, мукъаддес манасыны алгъан. Меселя, Къуртмелек — къашкъыр Мелек дегиль де, азиз мелек; Къуртнеби — къашкъыр пейгъамбер дегиль де, азиз пейгъамбер; Къуртсеит — къашкъыр Сеит дегиль де, азиз Сеит манасында.

Бутюн бу юкъарыда анъылгъан адлар халкънынъ аятындаки тарихий, социаль, ичтимаий денъишмелер, медений юкселюв себеплеринден эп денъише бермекте ве ёкъ олмакъталар. Шимдики вакъытта ич ким бойле адлар къоймагъа авес этмез беллеймиз. Озюмизнинъ эвель-эзельден къулланыла кельген асыл адларымыз (Асан, Амет, Бекир, Умер, Ваит, Кемал, Нурий, Осман, Алие, Анифе, Алиме, Зоре, Эмине) юкъарыда айтылгъан диний ве дигер къошма сёзлерсиз даа саде ве дюльбер янгъгырайлар.

Халкъ адети узьре озь миллий адларыны несильден несильге кечирип сакълап,

яшатып кельмекте. Амма интернационализация тесири алтында миллий адлар теркиби дайма янъарып, текмилленип тура. Бир чокъ адлар, хусусан рус тили вастасынен бизге башкъа миллетлерден кече: Марат, Артур (франсызджа — азиз, джесюр); Эльвира (испанджа — къорчалайджы) ве иляхри. Ичтимай инкишаф саесинде исе янъы адлар асыл олалар.

Малюм ки, Октябрь инкъилябы адлар теркибине янъы тазеликлер кирсетти. Иигирминджи ве отузынджы йылларда пек чокъ янъы адлар пейда олды ки, оларнынъ эксериси аят чельтегинден кечип темизленильди, энъ гузель, уйгъун адлар исе темеллешип къалды ве яшамакъталар. Эр кеске белли Марлен (Маркс + Ленин); Лемар, Ленмар, Лемара (Ленин + Маркс); Лензий (Ленин зиясы); Ленур, Ленуре (Ленин нуры) ве дигер земаневий адлар бу джумледендир. Сонъки девирде исе Ватангъа севги, Ватан асретлиги дуйгъуларынынъ акси оларакъ Ветание, Ветане, Кърымер киби янъы адларнынъ пейда олувы да табиийдир.

Аиледе бала догъгъанда эр сефер ана-баба огюне балагъа ад къоюв меселеси келип чыкъа. Бойле вакъытта ана-баба, эвеля, къойыладжакъ аднынъ манасына, онынъ замангъа уйгъунлыгына, айтылышынынъ къолайлыгына, аэнкине, дюльберлигине дикъкъат этелер. Эр бир ана-баба эвлядына гузель ад къоймакъ истей. Кимерде башкъа тиллердеки адларгъа мураджаат этилювининъ себеби де бундадыр. Чокъ миллетли мемлекетимизде эр бир адам баласына озю истеген адыны къоя. Бу адны бала омюри бою ташыйджакъ. Шунунъ ичюн ад онынъ девирине, рухуна уйгъун олмалы. Халкъымызнынъ асыл адлары теркибинде бу талапларгъа джевап бере биледжек юзлернен гузель, маналы, аэнкли адлар бар. Тек оларны актарып, сорапшырып, огренип, озюнь бегенгенинъни тапмагъа эринмемек керек.

Балагъа ад къоюв меселеси, эбет, эксери алда яш къоранталар огюне келип чыкъа. Я керек адны олар къайдан къыдыраджакълар? Иште, бу къыйынлыкъны козь огюне алып, журналымызда кърымтатар адларындан нумюнелер кетиремиз. Эркек адлары журналнынъ кечкен сене 5-джи санында берильген эди. Шимди исе окъуйджыларнынъ дикъкъатына къадын адларыны теклиф этемиз.

Бу адлар редакциягъа Фергъана областындан Ремзий Мамутов, Ташкенттен Шевкет Хайбуллаев, Сервер Умеров аркъадашлар тарафындан топланылып ёлланылгъан эм де 1979 сенеси Москвада «Рус тили» нешриятында филология илимлери докторы А. В. Суперанская муаррирлигинде нешир этильген «РСФСР халкъларындаки шахсий адлар» китабына Муслим Шейхаметов тарафындан топланылып кирсетильген кърымтатар адлары джедвеллеринден сечилип алынды¹. Къавуслар ичинде шу аднынъ дигер варианты яхут халкъта айтылгъан шекили бериле.

КЪАДЫН АДЛАРЫ

Абиде	Акиме	Афизе	Весия
Абиде	Акифе	Афифе	(Весиле)
Ава	Акътотай	Ашиме	Ветание
Адавице	Алие	Ашире	Гульвер
Адалет	Алиме	Аяре	Гульджиан
Адиле	Алиме-Шерфе	Барие	(Гульджан)
Адджер	Амиде	Бедрие	Гульзаде
Аджире	Анифе	Беййе	Гулизар
Аджи-Султан	Арире	Берае	(Гульзар)
Аджи-Мелек	Арзы	Бесире	Гули
Азизе	Ариффе	Беян	Гуллю
Азиме	Асене	Ваде	Гульназ
Азифе	Асибе	Васфие	Гульнар
Айдан	Асие	Вебие	(Гульнара)
Айнуре	Асие-Тотай	Вебиле	Гульпери
Айрие	Асиме	Велядие	Гульпемпе
Айше	Асылхан	(Веляде)	Гульсаре

¹ Макъаледе Ш. Хайбуллаев, М. Шейхаметов ве дигер аркъадашларнынъ язып ёллагъан фикирлери умумийлештирильди.

Гульсюм	Исмие	Мелиха	Насие
Гульфие	Кевсер	(Мелия)	(Насия)
Гульшен	Кебире	Мельбек	Нафизе
Гульмсер	Кенджегуль	Мензаде	(Нефизе)
Гуляра	Кериме	Менсултан	Нахие
Диляра	Кесире	Менсуре	Неврие
Динара	Кешфие	Мергзубе	Нефузе
Дуду	Кримада	Мердане	Никяр
Дюльбер	Кязибе	Мерджан	Ненкеджан
Джеваире	Кязиме	Мерджание	Нияр
(Джеваир)	Кямиле	Мерзие	(Нияра)
Джевире	Кятибе	Меръем	Нияссер
Джевхер	Кяфие	Местуре	Нурие
Джемиле	Кяшифе	Миясе	Нурсултан
(Джемиля)	Къадире	Мияссер	Нусрие
Джумазие	Къадрие	Мингуль	Пакизе
Заде	Къатиме	Момине	Пемпе
Заиде	Къаясултан	(Мумине)	Пери
(Зайде)	Къуртваде	Мосине	Равие
Заире	Къуртзаде	Мубине	Радие
Замира	Къуртмелек	Музеен	Разие
Зарема	Къуртшерфе	Музине	Разизе
Зарифе	Левиза	Муневвер	Раиме
Зафуре	(Левизе)	Мунире	(Райме)
Зебуре	Лейля	Мурвет	Расиме
Зевбе	(Лиля)	Мусемма	Раъна
Зевире	Лемае	Муслиме	Ребия
Зейде	Леман	Надие	Ревае
Зеврие	Лемара	Надире	Ревзие
Зевхер	Ление	Наджибе	Ревиде
Зейнеп	Ленияр	(Неджибе)	Рейзан
Зеккие	Ленуре	Наджие	(Риан)
Земине	(Ленура)	Наджиме	Ремзие
Земфира	Лемар	(Неджиме)	Ресмие
Зение	(Лемара)	Назмие	Ресуде
Зенифе	Лютфие	Назире	Рефиде
Зера	Лятифе	(Незире)	Рефизе
Зерине	Мавие	Назифе	Рефикъа
Зинуре	Мавиле	(Незифе)	Решиде
Зодие	Маджубе	Назлы	Риане
Зоре	Маййе	Назлыхан	Розиле
Зубиде	Майре	Назмие	Рузие
Зулейха	Мафузе	Наиле	Рухие
(Зелиха)	Махбубе	(Найле)	Рушен
Зылха	Махфуре	Наиме	Сабе
Зульфие	Мева	(Найме)	Сабире
Ильмие	Медине	Наргуз	Сабрие
Инает	Мелек	Нарие	Саадет
Инджифе	Медиха	Насибе	(Садет)
Инзиле	(Медия)	(Несибе)	Садие

Садифе	Суваде	Фатиме	Шекуре
Саджиде	Султание	(Фатма)	Шемсие
Саиде	Сундус	Фахрие	Шемсинур
(Сайде)	Сурие	Февзие	(Шемснур)
Саиме	Сыдикъа	Фемие	Шерие
(Сайме)	Тауре	Фера	Шерифе
Сайбе	(Тайре)	Фериде	(Шерфе)
Сауре	Таифе	Фериште	Шефикъа
Сакине	(Тайфе)	Ферузе	Шефия
Салия	Тевиде	Фикрие	(Шефие)
(Салие)	Тензиле	Хайрие	Шукрание
Сальсе	Теслиме	Халиде	(Шукране)
Самур	Тотай	Халисе	Шукрие
Сание	Ульвие	Халифе	Эдае
Саре	Улькер	Ханифе	Эдибе
Сафие	Умие	Хатидже	Эдие
Сафуре	Уммигуль	Хатиме	Эльвира
Себиля	Умрие	Шазие	Эльзара
Себия	Урие	Шадие	Эльмаз
Севиль	Уркъие	Шаййе	Эльмира
Сейаре	Уркъуш	Шакире	Эльнура
Сейране	Урмие	Шание	Эмине
Селиме	Урмус	Шахсине	Эмсае
Семаде	Уршен	(Шасине,	Энисе
Сервет	Урьяне	Шасне)	Энуре
Сервиназ	Усние	Шевкъие	Эсире
Сефае	Фазиле	Шейде	Эсма
Солмаз	Фадъме	(Шиде)	Эсфуре
Субие	Фадъметотай	Шейхзаде	Эфтаде

На крымскотатарском языке. «Йылдыз» № 1 («Звезда» № 1).
 Орган Союза писателей Узбекской ССР.
 Органа Трудового Красного Знамени типография Издательства
 ЦК КП Узбекистана

Ташкент — 1990

Техникий редактор Э. Асанова.

Корректор З. Эреджепова.

Рессам Ремзи Алиев.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине
 къайтарылмаз.

Буюк колемли эсерлернинъ къысқартылгъан, журнал варианты къабул олуна:
 несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 19.12.89 с. берильди. Басылувгъа 23.01.90 с. рухсет этильди. Р-08017
 Къагъытнынъ форматы 70×108¹/₁₆. Офсет басма, къагъыт № 1. Шартлы матбаа
 табагъы 12,6. Шартлы боялы басма табагъы 12,86. Нешрият-эсап табагъы 13,5.
 Тиражы 6437. Сымарыш 2319. Фияты 80 к.

Условных печ. л. 12,6 физ. л. 9. Уч.-изд. л. 13,5. Заказ 2319. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент шезри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.
 Телефонлар: 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.